

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

NAZİM İBADOV

MÜQAYİSƏLİ POLİTOLOGİYA

DƏRS VƏSƏİTİ

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirinin 10 noyabr 2009-cu il tarixli
1249 sayılı əmri ilə ali məktəblər üçün
dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.*

BAKİ - 2010

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

6924

MÜNDƏRİCAT

Elmi redaktor:	<i>Fəlsəfə elmləri namizədi, dosent</i> <i>Məcid Əfəndiyev</i>
Rəyçilər:	<i>Fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> <i>Əlikram Tağıyev</i> <i>Fəlsəfə elmləri namizədi, dosent</i> <i>Azər Şirinov</i> <i>Fəlsəfə elmləri namizədi, dosent</i> <i>Vəsxanım Cəfərova</i>

Dərs vasitində müqayisəli tədqiqatların inkişaf tarixinə nəzər yetirilmiş, bu elmin ən köklü problemlərindən sayılan siyasi təsisatlar, siyasi modernləşmə, demokratik tranzit, dövlət sistemlərinin təsnifatı və s. kimi problemlərin mahiyyəti açıqlanmış və eləcə də onların müqayisəli təhlili verilmişdir. Vəsait müqayisəli politologiya üzrə tədris proqramına uyğun şəkildə hazırlanmışdır.

Kitab politologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr və həmçinin bu problemə maraqlanan oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ön söz.....	6
-------------	---

Mövzu 1. Müqayisəli politologiyanın predmeti

§ 1. Müqayisəli politologiyanın təşəkkülü və inkişaf mərhələləri	8
---	---

§ 2. Müqayisəli politologiyanın tədqiqat metodları.....	13
---	----

Mövzu 2. Kommunikasiya nəzəriyyəsi

§ 1. Kommunikasiya nəzəriyyəsinin mahiyyəti və məzmunu	19
---	----

§ 2. Kütləvi informasiya vasitələrinin siyasi funksiyaları və siyasətdə rolu.....	23
--	----

Mövzu 3. Oyunlar nəzəriyyəsinin metodologiyası və qərarların qəbulu müqayisəli təhlildə

§ 1. Oyunlar nəzəriyyəsi anlayışı və onun metodologiyası	29
---	----

§ 2. Qərarlar və onların tipologiyası	30
---	----

Mövzu 4. Siyasi inkişaf və modernləşmə

§ 1. Modernləşmənin mahiyyəti və məzmunu.....	34
---	----

§ 2. Yaponiyada ənənə və müasirlik	38
--	----

§ 3. Türkiyə və Azərbaycan Respublikasında modernləşmə prosesi	39
---	----

Mövzu 5. Elitələr müqayisəli tədqiqatlarda

§ 1. Elitələrin mahiyyəti və məzmunu	43
--	----

§ 2. Siyasi elitənin təsnifatı	45
--------------------------------------	----

§ 3. Müasir elita nəzəriyyələri.....	48
--------------------------------------	----

Mövzu 6. Liderlik müqayisəli tədqiqatlarda

§ 1. Liderliyin mahiyyəti və məzmunu	52
--	----

§ 2. Siyasi liderliyin tipologiyası və funksiyaları.....	56
--	----

§ 3. Liderliyə dair müasir nəzəriyyələr.....	60
--	----

Mövzu 7. Demokratiya və demokratik tranzit problemi

§ 1. Demokratiyanın təşəkkülü və siyasi-hüquqi mahiyyəti.....	62
---	----

§ 2. Müasir demokratiya konsepsiyaları.....	64
---	----

§ 3. Demokratik tranzit problemi.....	67
Mövzu 8. Müqayisəli politologiyada Ombudsman təsisatının öyrənilməsi	
§ 1. Ombudsman təsisatının yaradılması və inkişafının xüsusiyyətləri.....	76
§ 2. Ombudsman təsisatının statusu və fəaliyyət mexanizmləri: müxtəlif ölkələrdə onun oxşar və fərqli cəhətlərinin müqayisəli təhlili.....	79
Mövzu 9. Müqayisəli politologiyada konstitusiyaların öyrənilməsi	
§ 1. Konstitusiyanın mahiyyəti və xüsusiyyətləri	85
§ 2. Konstitusiyanın təsnifatına müqayisəli yanaşma....	88
§ 3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və onun təşəkkül mərhələləri	93
Mövzu 10. Dövlətin ərəzi-siyasi quruluşu və onun təsnifatına yanaşmalar	
§ 1. Dövlətin ərəzi-siyasi quruluşu: mahiyyəti və məzmunu	96
§ 2. Dövlətin ərəzi-siyasi quruluşu sistemində federasiyaların yeri və rolu	105
§ 3. Federasiya və onun subyektlərinin səlahiyyətlərinin bölünməsi üsulları	111
Mövzu 11. Dövlət idarəetmə formaları müqayisəli təhlildə	
§ 1. Dövlətin idarəetmə forması: anlayışı və təsnifatı....	115
§ 2. Monarxiya idarəetmə formasının səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	117
§ 3. Prezidentli və parlamentli respublika idarəetmə formasının fərqləndirici xüsusiyyətləri.....	118
§ 4. Müxtəlif ölkələrin dövlət idarəçiliyi müqayisəli təhlildə	123
Mövzu 12. Siyasi partiyalar və partiya sistemlərinin müqayisəli təhlili	
§ 1. Siyasi partiyalar: təsnifatı və funksiyaları.....	135

§ 2. Partiya sistemlərinin təsnifatına müqayisəli yanaşma.....	146
Mövzu 13. Parlament təsisatı müqayisəli tədqiqatlarda	
§ 1. Parlament: anlayışı, quruluşu və fəaliyyət istiqamətləri.....	152
§ 2. Parlamentin səlahiyyətləri və funksiyaları	159
Mövzu 14. Seçki sistemləri komparativ tədqiqatlarda	
§ 1. Seçkilər liberal demokratiyanın təsisatı kimi	164
§ 2. Majoritar və proporsional seçki sistemlərinin müqayisəsi.....	169
§ 3. İki əsas seçki sistemi modelinin modifikasiyası....	174
Mövzu 15. Siyasi mədəniyyətin müqayisəli tədqiqi	
§ 1. Siyasi mədəniyyətin mahiyyəti və funksiyaları.....	177
§ 2. Siyasi mədəniyyətin təsnifatına müqayisəli yanaşma.....	179
Mövzu 16. Müasir ideoloji cərəyanların müqayisəli təhlili	
§ 1. Liberalizm və mühafizəkarlıq : mahiyyəti və məzmunu	187
§ 2. Mühafizəkarlıq və liberalizmin oxşar və fərqli cəhətlərinin müqayisəli təhlili.....	191
§ 3. Sosialist ideologiyası və onun təzahür formaları	192
§ 4. Siyasi radikalizm və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri	195
Test tapşırıqları.....	200

*“Siyasət sosial varlıq olmaq etibarilə
insanın təbiətinə əsaslanır”
Aristotel.*

ÖN SÖZ

Mürəkkəb, çoxcəhətli, universal anlayış olmaq etibarilə siyasət insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləməklə yanaşı, eləcə də onların həyat fəaliyyətinin spesifik sferası kimi səciyyələnir. Siyasət sözün əsl mənasında elmdir. O, qarşılıqlı əlaqədə olan çoxsaylı hadisə və proseslər məcmusunu əks etdirir. Ümumiyyətlə, siyasət əvvəla, ictimai həyatın idarə olunması məqsədilə sosial qrupların və onların təmsil etdiyi hakimiyyət təsisatlarının fəaliyyətinin təşkilini, ikincisi, dövlət hakimiyyətinin ələ alınması, əldə saxlanması və ondan istifadə olunması məqsədilə sosial qruplar və insanlar arasındakı sosial münasibətləri, üçüncüsü, siyasi fəaliyyətin ayrılmaz hissəsi olan siyasi şüuru və siyasi mədəniyyəti, nəhayət, siyasi görüşlərin, məqsədlərin, mənafehlərin reallaşmasına və həyata keçirilməsinə təsir göstərən siyasi təşkilatların və normaların məcmusunu əhatə edir.

Vətəndaşların siyasi biliklər kompleksinə yiyələnməsi nəinki onların özünə, həmçinin cəmiyyətə lazımdır. Məsələn, inkişaf etmiş Qərb ölkələrində elə humanitar universitet tapmaq çətinidir ki, orada siyasi elmin ayrı-ayrı istiqamətləri inkişaf etməmiş olsun. Belə istiqamətlərdən biri də XX əsrin 50-ci illərindən tədris olunmağa başlayan müqayisəli politologiya hesab olunur. Siyasi elmdə baş verən biheviörizist hərəkəti, siyasi sistemlərə dair məlumatların həcmünün artması, müxtəlif ölkələrin və regionların siyasi mədəniyyətinə dair məlumatların genişlənməsi, eləcə də siyasi və sosioloji nəzəriyyəyə dair yeni köklü ideyalar bu elmin inkişafına güclü təkan verdi.

Müqayisəli politologiyanın nəzəri bazasını gücləndirmək məqsədilə tədqiqatçılar yeni monoqrafiya, dərslik və məqalələr yazmağa başladılar ki, bunlar da müqayisəli tədqiqatların reallaşdırılması yolunda atılan ciddi addımlar kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, “Müqayisəli politologiyanın təkamül üsu-

lu”, “İnkişafda olan siyasi sistemlərin təhlili” (Q. Almond), “Müqayisəli siyasətə sistemli yanaşma” (R. Merita), “Siyasi mədəniyyət konsepsiyası müqayisəli siyasətdə” (İ. Kima), “Müqayisəli tədqiqatların metodologiyası” (R. Xoltmun və C. Terner), “Müqayisəli siyasi tədqiqatlar: metodoloji təhlil” (E. Mayer), “Müqayisəli siyasət: nəzəriyyə və metodlar” (Q. Piter), “Müasir müqayisəli politologiya” (L. V. Smorqunov), “Müqayisəli politologiya” (V. A. Açısoy) və s. bu qəbildəndir.

Müqayisəli politologiyanın ayrı-ayrı istiqamətləri ilə bağlı tədqiqatlar Azərbaycan politoloqlarının da diqqətindən yayınmır. Bu tədqiqatlardan “Politologiya” (H. Şirəliyev və Ə. Əhmədov), “Siyasi elmin əsasları” (M. Əfəndiyev), “Politologiya” (M. Teymurlunun redaktorluğu ilə), “Müqayisəli politologiyanın tarixi təkamülü”, “Siyasi mədəniyyətin təsnifatına müqayisəli yanaşma” (məqalə N. İbadov) və s. göstərmək olar. Həmin kitablar və məqalələr Azərbaycan oxucusunu müqayisəli politologiyanın bir sıra vacib problemləri ilə tanış edir və sanballı tədqiqatlar aparmağın zəruriliyini əsaslandırır və zəminini təmin edir.

Müqayisəli politologiya artıq ali məktəblərdə tədris olunan fənlər sırasında özünəməxsus yer tutur. Bu fənn politoloq kadrları hazırlanan təhsil ocaqlarında geniş tədris imkanlarına malikdir.

Müqayisəli politologiya üzrə bu dərs vəsaiti tədris proqramına uyğun şəkildə hazırlanmışdır. Bu vəsait politoloq tələbələrin müqayisəli tədqiqatlara dair konkret təsəvvürlərinin formalaşmasına faydalı təsir göstərməklə yanaşı, siyasət, siyasi sistem, siyasi elita, siyasi liderlik, demokratik tranzit, siyasi mədəniyyətin müqayisəli tədqiqi və təhlili, eləcə də digər məsələlər barədə bu elm sahəsi ilə maraqlananların biliklərini zənginləşdirməyə xidmət edəcəkdir. Əmin olmaq istərdik ki, Respublikamızda müqayisəli politologiya üzrə hazırlanmış bu ilk dərs vəsaiti nəinki politoloqların eləcə də sosioloqların, filosofların, bir sözlə sosial elmlər sferasında çalışan mütəxəssislərin marağına səbəb olacaqdır.

Elmi redaktordan

MÜQAYİSƏLİ POLİTOLOGİYANIN PREDMETİ

1. *Müqayisəli politologiyanın təşəkkülü və inkişaf mərhələləri*
2. *Müqayisəli politologiyanın tədqiqat metodları*

§ 1. Müqayisəli politologiyanın təşəkkülü və inkişaf mərhələləri

Müqayisəli tədqiqatlar uzun tarixi mərhələni əhatə edir. E. Svenson qeyd edir ki, müqayisəsiz nə elmi fikrin inkişafı, nə də elmi tədqiqatlar mümkündür. Bu fikrə əsaslanaraq belə qənaətdə gəlmək olar ki, bütün sosial-siyasi tədqiqatlar bu və ya digər formada müqayisəli xarakter daşıyır. Hind politoloqu Parmatta Şarana görə müqayisəli politologiyanın öyrənilməsi ikinci dünya müharibəsindən sonra xüsusi əhəmiyyət kəsb etsə də, bu elm üç inkişaf mərhələsindən (ilkin, mürəkkəb və müasir) keçmişdir. Müqayisəli politologiyanın ilkin mərhələsi antik dövrdən birinci dünya müharibəsinə qədərki dövrü, ikinci mərhələ iki dünya müharibəsi arasındakı dövrü, müasir mərhələ isə ikinci dünya müharibəsindən sonrakı və hazırkı dövrü əhatə edir. Müqayisəli politologiyanın bir elm və tədris fənni kimi formalaşması və inkişafı məhz bu dövrə təsadüf edir. Lakin müqayisəli tədqiqatların tarixi siyasət haqqında elmin tarixi qədər qədimdir. Müqayisəli antik metoddan ilk dəfə siyasi fikrin bənilərindən sayılan yunan mütəfəkkiri Aristotel istifadə etmişdir.

Aristoteldən sonra M.T.Sisron, N. Makiavelli, Ş.L.Monteskye, T.Hobbs, C.Lokk və b. əsərlərində müqayisəli tədqiqatlara üstünlük vermişlər. Dövlətin yaranması, dövlət formalarının müqayisəsi, siyasi sistemlərin öyrənilməsi və s. Problemlər onların tədqiqatlarının başlıca istiqamətlərini təşkil etmişdir. Aristotel idarəetmənin forma və metodlarını təhlil

edərək müqayisəli təhlilin əsasını qoymuşdur. O, yunan poli-sindəki fərqləri nəzərə alaraq idarəetmə formalarının təsnifatını vermişdir. "Politika" əsərində siyasi sistemlərin üç qrupunu irəli sürmüşdür:

- qərarların qəbulunda iştirak edən vətəndaşların sayı;
- hüquqi məhdudiyyətlərin olub-olmaması;
- hakim sinfə xas olan xüsusiyyət.

Aristotel müxtəlif dövlət formalarının təhlili əsasında politiyani ən düzgün dövlət forması kimi əsaslandırmışdır.

Ş.L.Monteskye özünün "Siyasət və hüquq nəzəriyyəsi"ni yaradarkən müqayisəli metoddan istifadə etmişdir. O, əsas diqqətini azadlığa və onun etibarlı təminatçısı olan hakimiyyət bölgüsünə yönəlmiş və eyni zamanda sosial, iqtisadi və tarixi amillərin siyasi mühitin yaranmasına göstərdiyi təsiri də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Monteskye həmçinin dövlət formalarının təsnifatını da verməyə cəhd etmişdir. O, demokratiya və aristokratiyanı bir-birindən fərqləndirmiş, respublikanı monarxiya kimi qanunauyğun dövlət forması hesab etmişdir.

Müqayisəli tədqiqatlar siyasi liberalizm cərəyanının nümayəndələri B. Konstan və H. Spenserin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. B. Konstan "Konstitusiya siyasəti kursu" kitabında hakimiyyətin bölünməsinə müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir:

- kral hakimiyyəti;
- icraedici hakimiyyət;
- daimi nümayəndəli hakimiyyət (perlərin vərəsəli hakimiyyəti);
- seçkili aşağı palatanın hakimiyyəti;
- məhkəmə hakimiyyəti.

H. Spenser isə "Dövlətin üzvü nəzəriyyəsi" adlı konsepsiyasında dövlətin bioloji orqanizmlərlə müqayisəsini aparmış və onun yaranması, inkişafı və süqutunu nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dünya siyasi fikir tarixində xüsusi yeri olan sosioloq və politoloq M. Veber öz

tədqiqatlarında müqayisəli metoda üstünlük vermişdir. O hakimiyyət, liderlik, siyasi partiyalar, modernləşdirmə və digər problemlərə aid tədqiqatlarında müqayisə metodundan istifadə etmişdir. M. Veder müqayisəli politologiyanın başlıca istiqamətlərindən olan modernləşdirmə probleminə toxunaraq onu “İctimai münasibətlərin səmərələşdirilməsi” adlı nəzəriyyəsinə geniş təhlil etmişdir.

XX əsrdə dünyanın siyasi mənzərəsində baş vermiş dəyişikliklərlə bağlı müqayisəli tədqiqatlar daha çox tənqidi xarakter almağa başladı. Totalitar rejimlərin meydana gəlməsi onların demokratik rejimlərlə müqayisəsinə imkan verdi. Bu mərhələdə yalnız Avropada deyil, eləcə də Afrika, Uzaq Şərq ölkələrində dövlət idarəçiliyindən bəhs edən, müqayisəli təhlilə əsaslanan tədqiqatlar meydana gəldi. K. Fridrix və Q. Faynerin **“Müasir sistemlərin idarə olunmasının nəzəriyyə və praktikasi”**, K. Fridrixin **“Konstitusiyalı idarəçilik və demokratiya”**, M. Fortes və E. Pritçartın **“Afrika dövlətlərinin siyasi sistemi”** və s. əsərləri müqayisəli politologiyanın inkişafına təkan verdi.

XX əsrin 50-ci illərindən etibarən müqayisəli politologiya müstəqil fənn kimi tədris olunmağa başlandı. Bu elmin inkişafını müəyyən amillər şərtləndirir:

- siyasi sistemlərə dair məlumatların həcmının artması;
- biheviörizist hərəkatı;
- müxtəlif ölkələrin və regionların siyasi mədəniyyətlərinə aid məlumatların artması;
- siyasi və sosioloji nəzəriyyəyə dair yeni kəşflər və s.

Keçən əsrin 50-ci illərindən etibarən politoloqlar öz maraqlarını Şərqi və Latın Amerikası regionuna yönəldirdilər. Bu dövrdə S. Verbanın rəhbərliyi altında **“İnkişaf etmiş demokratiya şəraitində siyasi elitaların müqayisəli təhlili”**, R. Makridisin **“İdarəetmə sistemində dair müqayisəli tədqiqatlar”** (1954), **“Müqayisəli siyasətə dair tədqiqatlar”** (1955), Q. Almondun **“Siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili”** (1956), C. Sartorinin **“Siyasi partiyaların müqayisəli tədqiqatı”** adlı

əsərləri bu elmin inkişafında mühüm rol oynadı. 60-cı illərin əvvəllərindən etibarən EHM-in və kompüter şəbəkəsinin yaranması ilə bağlı informasiyaların riyazi üsullarla işlənilib hazırlanmasına xeyli cəhdlər göstərildi. 1962-ci ildə ABŞ-da siyasi və sosioloji tədqiqatlara dair universitetlərarası konsorsiumun göstəriciləri əsasında dünya arxivinin yaradılması dünya siyasi sistemində ən yüksək mərhələ oldu. Dünya dövlətlərinin və siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili məqsədilə üç böyük layihə işlənilib hazırlandı:

- Dövlətlərin müqayisəli təhlili (A. Benks və R. Tekstonun rəhbərliyi altında).
- Millətlərin tədqiqatı (Q. Qetskov və R. Rammel. Şimal-Qərb universiteti).
- Siyasi göstəricilərin toplanmasına dair Yelski proqramı (B. Rasset. X. Alker).

Bu dövrdə K. Doyç siyasi sistemdə kibernetikanın dilindən istifadə edərək müqayisəli politologiyaya **“muxtariyyət”**, **“yaddaş”**, **“kommunikasiya”** və s. kimi anlayışlarla zənginləşdirdi. Aparılan tədqiqatlar sayəsində müqayisəli politologiya öz predmetinin sərhədlərini genişləndirərək tədqiqat istiqamətini əvvəllər öyrənilməyən regionlara doğru yönəltdi. Q. Almond və B. Pouelin **“İnkişaf etməkdə olan regionların siyasəti”** və Q. Almondun **“Müqayisəli politologiyanın təkamülü üsulu”** əsərlərində əvvəllər aparılmış tədqiqatlar sona çatdırılmış və üçüncü dünya ölkələrinin siyasi və sosial-iqtisadi inkişaf modelini işləyib hazırlamaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Yeni sistemlər idarəetmənin, mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və miqyası ilə fərqləndirilər.

Politoloqlar apardıqları tədqiqatlar əsasında müqayisəli politologiyanın başlıca istiqamətlərini də nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışlar. Məsələn, S. Solniko görə müqayisəli politologiya aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etdirilə bilər:

- modernləşdirmə nəzəriyyəsi;
- dövlət sistemlərinin təsnifatı;

- demokratik sistemlərin transformasiyanın yolları və s.

Politoloqlar müqayisəli politologiyanın nəzəri bazasını gücləndirmək məqsədilə yeni monoqrafiya və məqalələr yazmağa başladılar. Bunlardan **“Müqayisəli siyasətə sistemli yanaşma”** (R. Merita), **“İnkişafda olan siyasi sistemlərin təhlili”** (Q.Almond), **“Siyasi mədəniyyət konsepsiyası müqayisəli siyasətdə”** (İ. Kima), **“Müqayisəli tədqiqatların metodologiyası”** (R.Xoltmun və C. Turner), **“Müqayisəli siyasi tədqiqatlar: metodoloji təhlil”** (Z. Mayer) və b.göstərmək olar.

Müasir dövrdə müqayisəli politologiyada yeni meyillər inkişaf etməyə başlamışdır. Bu mərhələyə aid sonuncu tədqiqatlardan Q. Viardın redaktəsi ilə çap olunmuş **“Müqayisəli siyasətdə yeni mərhələ”** adlı məcmuə, J.Leyn və S.Erssonun **“Müqayisəli siyasətə yeni yanaşma”**, Q.Pitersin **“Müqayisəli siyasət: nəzəriyyə və metodlar”** adlı əsərlərini, P. Şaranın **“Müqayisəli politologiya”**, L.V.Smorqunovun **“Müasir müqayisəli politologiya”**, V.A.Açkasovun **“Müqayisəli politologiya”** dərslərini və s. göstərmək olar.

Müqayisəli tədqiqatların keçdiyi uzun inkişaf yolu, bu elmin əhatə dairəsinin genişliyini təsdiq edir. XX əsrin 70-ci illərinin ortalarından başlayaraq hazırkı mərhələyə qədər olan dövr plüralizm dövrü hesab olunur. Müqayisəli tədqiqatlarla bağlı mülahizələri ümumiləşdirərək müqayisəli politologiyanın tədqiqat obyektinin əhatə etdiyi problemləri bir neçə qrupa ayırmaq olar:

- müqayisəli tədqiqatların tarixi və metodologiyası;
- siyasi kommunikasiya nəzəriyyəsi;
- siyasi təsisatların müqayisəli təhlili;
- siyasi fəaliyyətin və siyasi proseslərin müqayisəli təhlili;
- siyasi sistemlər nəzəriyyəsinin müqayisəli politologiyanın nəzəri paradigması kimi əsaslandırılması;
- modernləşmə və siyasi inkişaf;
- demokratik tranzit nəzəriyyəsi və s.

Müqayisəli politologiya siyasəti, siyasi təsisatları, siyasi prosesləri və siyasi fəaliyyəti müqayisəli təhlil əsasında

öyrənmə elmidir. Bu elm həmçinin, siyasi sistemlərin oxşar və fərqli cəhətlərini, mühüm qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Müqayisəli politologiya əhalinin müxtəlif təbəqələrinin siyasi davranışının strukturu, şəraiti və nəticələri haqqında biliklərin genişlənməsi və inkişafına şərait yaradır.

Faktlar göstərir ki, müqayisəli tədqiqatlar zamanı **siyasi mühitin təsvirinə** daha geniş yer verilir. Siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili zamanı inkişaf etmiş ölkələrin siyasi sistemi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin siyasi sistemi arasında köklü fərqlər aşkara çıxır. Siyasi mühiti öyrənməkdə coğrafi, iqtisadi, kommunikasiya, tarixi, mədəni və digər amillər tədqiqat obyekti kimi seçilir.

§ 2. Müqayisəli politologiyanın tədqiqat metodları

“Metod” yunan sözü olub tədqiqat üsulu, nəzəriyyə, təlim deməkdir. **Metod gerçəkliyin praktik və nəzəri cəhətdən mənimsənilməsi üsulları və əməliyyatlarının məcmusudur.**

Müqayisəli politologiyanın metodları onun tədqiqat obyektinin hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsinə imkan yaradır. Müqayisəli politologiyada istifadə olunan əsas metodlardan biri **sistem metodudur.** Bu metod üç səviyyədə tədqiqat olunur:

- Bütövlükdə siyasi sistemlərin qavranılması (dünya təsərrüfat sistemi, inkişaf etmiş ölkələr sistemi, inkişaf etməkdə olan ölkələr sistemi).
- Qlobal sistemlərin hissələri (partiya, yerli hakimiyyət sistemi).
- Siyasi sistemin ünsürləri.

İkinci dünya müharibəsindən sonra müqayisəli tədqiqatlarda müxtəlif tipli siyasi sistemləri öyrənmək üçün sistemli təhlilin nə qədər vacib olduğunu anlamağa başladılar. Sistemli metod siyasi elmə Q. Almond, D. İston, K.Doyç və b. tərəfindən gətirilmişdir. D. İston sistem metodundan istifadə edərək

siyasi sistemlə ətraf mühit arasındakı münasibətlərdən bəhs edirdi. O göstərdirdi ki, sistemlə mühit arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Sistem təhlili aşağıdakı üsürləri əhatə edir:

- sistem - siyasi həyat davranış sistemi kimi qavranılır;
- mühit - sistem mühitə daxildir və onun təsirinə məruz qalır;
- cavab reaksiyası - sistemdə baş verən proseslər və dəyişikliklər sistem üzvlərinin bu və ya digər təsirlərə cavabı, alternativ davranışın nəticəsində ortaya çıxır.

Sistemli metodun bütün komponentləri və prinsipləri siyasi proseslərin tədqiqində özünəməxsus rol oynayır.

Müqayisəli politologiyada istifadə olunan tədqiqat üsullarından biri də **struktur-funksional üsuldur**. Struktur-funksional üsulun əsas anlayışları Q. Almondun **“İnkişaf etməkdə olan ölkələrin siyasəti”** və **“Müqayisəli politologiya”** və s. əsərlərində geniş tədqiq edilmişdir.

Adından göründüyü kimi bu üsulun vasitəsilə aparılan tədqiqatlar struktur təhlildən və onun funksiyalarından (müəyyən istiqamətli və ya məqsədli funksiyalar, digəri isə gizli, üstüörtülü funksiyalar) bəhs edir. Məqsədli funksiyalar zamanı həmin fəaliyyət onun iştirakçıları tərəfindən tanınılır və onun nəticələri müəyyən mövqeyə malik olur. Gizli funksiyaların nəticələri ilə mövqeləri isə özlərinin tədqiqi və tanınması ilə fərqlənir.

Struktur-funksional üsulun digər prinsipial elementləri strukturla əlaqədardır. Əgər funksional fəaliyyət modelin nəticələri ilə əlaqələndirilsə, ondan fərqli olaraq struktur birbaşa modelin özü ilə əlaqədardır. D. İston struktur-funksional üsul əsasında üç konsepsiyayı (əsas baza konsepsiyası: siyasi sistemin funksional aspektinə aid olan konsepsiyalar; inkişaf konsepsiyası) fərqləndirirdi.

Müqayisəli politologiyada istifadə olunan metodlardan biri də **riyazi metoddur**. Siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili onların riyazi ifadə olunmasına imkan yaradır. Modelin qurulmasına diqqət yetirmək üçün bunları bilmək vacibdir. Bu za-

man sistemlər seçilib ayrılır və göstərilən metod nəzərdən keçirilir. Əvvəlcə fərziyyə hazırlanır, sonra onlar nəzəriyyədə birləşdirilir və ən nəhayət onları modelin konkret forması verilir. Modelin yaradılmasında əsas məqsəd sistemlərin fəaliyyətini dərk etmək, müxtəlif şəraitdə onun ilkin nəticələrini hesablamaq, arzulara uyğun fəaliyyət göstərməsi üçün onları yenidən qurmaq və s.

Müqayisəli politologiyada istifadə olunan metodlardan biri də **bihevioral metoddur**. Siyasi biheviorizm XX əsrin 40-50-ci illərindən inkişaf etməyə başladı. Həmin dövrdə bir-biri ilə sıx bağlı olan bir sıra səbəblər bu metodun geniş yayılmasına güclü təkan verdi:

- 30-cu illərdə ABŞ-a beyinlərin axını ilə əlaqədar politologiyada sosioloji üsullar geniş vüsət almağa başladı;

- ikinci dünya müharibəsi ABŞ-da bu üsulun inkişafına böyük təkan verdi;

- 1945-ci ildə sosial elmlərlə bağlı Tədqiqatlar Şurası tərəfindən siyasi davranışı öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaradıldı;

- seçkilərin, xüsusilə də seçicilərin davranışının təhlil vasitəsi adlandırılan “yoxlama metodu” tez bir zamanda elmi praktikaya daxil oldu və s.

Bihevioral metod tərəfindən ənənəvi siyasi elmə çağırış həmin üsulu siyasi elmin ən mühüm hadisəsi kimi qeyd etməyi və ona böyük diqqət yetirməyi tələb edirdi. Bihevioral metod siyasi prosesləri insanların davranışı və əhval-ruhiyyəsini öyrənmək əsasında tədqiq edir. Bu metod insanların, sosial qrupların, birliklərin davranışını öyrənməyə şərait yaradan metodlardan hesab olunur. Bihevioral metodun əsas üstünlükləri bunlardır:

- bu üsul ənənəvi üsulun nöqsanlarından kənardır;
- sosial elmlərdə olan müasir meyllərə və metodlara uyğunlaşaraq elmi məzmun daşıyır;
- real təcrübəyə və faktlara əsaslandığı üçün empirik xarakter daşıyır;

• bu metod dəqiq və real nəticələr çıxarmağa cəhd göstərir;

• bu metod qrupların və fərdlərin siyasi davranışını proqnozlaşdırmağa qadirdir.

Müqayisəli politologiyanın başlıca metodlarından biri də **müqayisəli-təhlil metodu** hesab edilir. O, sosial gerçəkliyi dərk etməyin mühüm metodlarından biridir. Müqayisəli-təhlil metoduna konkret təhlil, müqayisəli-dövlətləşdirmə, xronoloji, retrospektiv (keçmiş) və proqnozlaşdırma xarakterli tədqiqat üsulları daxildir.

Bu metod oxşar və fərqli cəhətlərlə, siyasi təsisatların deduktiv nəzəri və onların dürləşdirilmiş induktiv metoduna əsaslanır.

Hal-hazırda dünyanın aparıcı politoloqları A. Benks, R. Tekstou, Q. Qetskov, R. Rammel, B. Rasset, X. Alker və b. məhz bu metoda üstünlük verirlər.

Müqayisəli təhlil metodunda aşağıdakı mərhələlər nəzərə alınmalıdır:

• mükəmməl təsnifat əsasında və ona ciddi əməl olunmaq şərti ilə amillərin toplanması və təsvir edilməsi;

• oxşar və fərqli cəhətlərin toplanması və təsvir edilməsi;

• siyasi prosesin elementləri və digər sosial proseslər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin eksperimental hipotez şəklində dürləş ifadə olunması;

• təhlil olunan problemin geniş və perspektivli müqayisəli təhlilə əsaslanması.

Siyasi prosesləri fərqləndirmək baxımından məqsədyönlü metod olmaq etibarlı ilə **müqayisəli tarixi metod** tədqiqatçı tarixi prosesləri hər cür təhrifçi düşüncə tərzindən uzaqlaşdırır, müasir və tarixi təcrübəni ümumiləşdirməkdə ona kömək edir. Siyasi proseslərin ayrı-ayrı mərhələlərinin və dövrlərinin müqayisəsi həmin prosesin inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa yardım göstərir. Müqayisəli-tarixi metod həm də siyasi hadisələri xronoloji ardıcılıqla öyrənməyə

imkan yaradır. Bu metoda aid olan retrospektiv üsul siyasi elmin proqnozlaşdırma funksiyasının inkişafına təsir göstərir. Müqayisəli-tarixi metod ABŞ politoloqları tərəfindən geniş istifadə olunur. Bu metoddan həmçinin Rusiyada retrospektiv və müqayisəli politologiyayı öyrənən institutlararası qrupun nümayəndələri (A.K.Milner, L.Tayvan, A.Zubov, A.Salmin) və digər politoloqlar da istifadə edirlər.

Müqayisəli politologiyada **empirik metoddan** da geniş istifadə olunur. Bu, vətəndaşların siyasətdə iştirakı ilə əlaqədar olub siyasi gerçəklik haqqında obyektiv biliklərə praktik tələbatdan irəli gəlirdi. Empirik metodda aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir:

- ictimai rəyin və siyasi mədəniyyətin öyrənilməsi;
- siyasi proseslərə müxtəlif amillərin təsirinin tədqiqi;
- siyasi təsisatların struktur-funksional təhlili;
- siyasi proqnozlaşdırma və s.

Müqayisəli politologiyada digər metod və ya üsullardan da istifadə olunur. Bunlardan problem, regional, distributiv və başqa metodları və ya üsulları göstərmək olar. Müqayisəli politologiyada istifadə olunan **problem üsulunu** nəzəri və siyasi yönümlü problem üsuluna bölmək olar. Nəzəri problem üsulunda problem mükəmməl nəzəri və ya metodoloji cəhətdən tədqiq edilməklə əsaslandırılır. Siyasi yönümlü problem üsulunda problemin yaranması münaqişənin və qeyri-sabitliyin konkret təzahürü ilə əlaqədardır. Buna görə də qeyri-sabitliyi yaranan səbəbləri aydınlaşdırmaq lazımdır.

Müqayisəli politologiyada istifadə olunan digər metodlardan biri də **regional metoddur**. Bu metodun dəqiq və sistemli öyrənilməsindən çox şey asılıdır. Bu anlayış aşağıdakı aspektləri əks etdirir:

• **coğrafi aspekt** regionu dövlətin yaxınlığı əsasında təyin və müəyyən edir;

• **tarixi aspekt** regionu tarixi vəziyyətə və tarixi təcrübənin ümumi əsasına görə seçib ayırır;

- **iqtisadi aspekt** regionu iqtisadi şərait və iqtisadi vəzifələrin oxşarlığı əsasında seçib ayırır;
- **mədəni aspekt** regionu mədəni irsin və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında seçib ayırır.

Son zamanlar regional tədqiqatlar ABŞ-da geniş vüsət almışdır. Demək olar ki, bütün nüfuzlu universitetlər Qərbi Avropadan başlamış Yaxın Şərq və Afrikanı əhatə edən böyük regional tədqiqat mərkəzləri yaratmışlar.

Müqayisəli politologiyada **distributiv-tədqiqat metodu** da istifadə olunur. Bu metodun tərəfdarlarına görə hökumətin qəbul etdiyi qərarlar və onun siyasəti mütləq bir vəziyyətə-siyasi sistemdə hakimiyyət subyektlərinin nəzarət etdiyi dəyərlərin bölünməsinə xidmət edir. Bu fikir öz əksini Q. Lassuelin dramatik "kim nəyi harada və necə əldə edir?" sualında öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Lassuel siyasətə daha geniş bir məlum kimi baxırdı. O, siyasəti dövlət və onun təsisatları ilə məhdudlaşdırmayıb, onu cəmiyyətin bütün sahələrinə sirayət edən insan fəaliyyətinin bir forması kimi tədqiq edirdi.

Dəyərlər və onların bölünməsi distributiv metodun əsasını təşkil edir. Siyasətdə iştirak dəyərlərin bölünməsində ən vacib amillərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. B., 1997
2. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. B., 2008.
3. Ələkbərova N. Siyasi elmin tarixi və metodologiyası. B., 2005.
4. Шапар П. Сравнительная политология. Ч. II. М., 1992.
5. Ачкасов В. Сравнительная политология. С.П., 2002.
6. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология. М., 2002.
7. Гаджиев К. Политическая наука. М., 1995.
8. Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. М., 2003

MÖVZU 2

KOMMUNİKASIYA NƏZƏRİYYƏSİ

1. *Kommunikasiya nəzəriyyəsinin mahiyyəti və məzmunu*
2. *Kütləvi informasiya vasitələrinin siyasi funksiyaları və siyasətdə rolu*

§ 1. Kommunikasiya nəzəriyyəsinin mahiyyəti və məzmunu

Kommunikasiya nəzəriyyəsinin klassik izahı öz əksini 1949-cu ildə nəşr edilmiş "Kommunikasiyaların riyazi nəzəriyyəsi" kitabında tapmışdır. Kommunikasiya prosesinin köməyiylə fərdlər və qruplar digər fərdlər və qruplara müəyyən məsələ və ya problem barədə öz münasibətini bildirir. Cəmiyyətdə kommunikasiya forması kimi ən çox şifahi və yazılı danışqdan istifadə edilir. Politoloq Uosbi kommunikasiya nəzəriyyəsini belə əsaslandırır:

- kibernetikanın informasiya nəzəriyyəsinin modelindən ibarət olması;
- kommunikasiya əlaqəsi nəzəriyyəsindən ibarət olması;
- digər sahələrdəki nəzəriyələrdən götürülmüş fərziyələrdən ibarət olması və s.

Kommunikasiyanın xüsusiyyətləri və əsas üsullarının başlıca məqsədi mövqeyin dəyişdirilməsinə, ictimai rəyin formalaşdırılmasına, seçicilərin zəruri davranışının tənzimlənməsinə, siyasi sistemin sabitliyinin saxlanılmasına, konsensusun əldə edilməsinə və siyasi sosiallaşmanın formalaşmasına xidmət etməkdir.

Kommunikasiya nəzəriyyəsində **informasiya amili** xüsusi rol oynayır. Siyasi və iqtisadi sahəyə yeni keyfiyyətli informasiyanın daxil olması ona dövlət orqanları tərəfindən diqqətin artırılmasını tələb edir. Əldə olunan informasiya ilə vətəndaşlarda hökumətin, parlamentin, habelə ictimai-siyasi təş-

kilatların fəaliyyəti ilə əlaqədar rəy formalaşır. Digər tərəfdən isə dövlətin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı barədə hərtərəfli təsəvvür yaranır.

İnformasiya haqqında ətraflı məlumata malik olmaq üçün aşağıdakı terminləri aydınlaşdırmağa ehtiyac duyulur.

- **Yük-** informasiya dilində bu termindən sistemdə predmetin məqsədi, vəziyyəti və yerləşdiyi sahənin səviyyəsi haqqında göstəriciləri öyrənmək üçün istifadə edilir.

- **Geriyə qalmaq-** bu termin sistemin cavab reaksiyasında predmetin yerləşdiyi mövqeyin öyrənilməsi və məqsədəuyğun addımın atılmasına sərf edilən vaxtdır. Məsələn, düşməni təyyarəsinin yerləşdiyi mövqeyi məhv etmək məqsədilə hərbi hava qüvvələrinin həmin təyyarəni tutmaq, məhv etmək üçün sərf etdikləri vaxtda alınan informasiyadır.

- **Cavabın artması-** yeni göstəricilərə görə sistemin cavab reaksiyasının sürəti və miqyasını müəyyənləşdirmək.

- **Qabaqlamaq-** hərəkət edən hədəfin proqnozlaşdırılmış yeri ilə onun real yerindən alınan əksər siqnallar arasındakı məsafədir. Bu üsulla idmançı tirdə hərəkət edən hədəfə diqqətini yönəldir və hədəfin yerləşdiyi vəziyyəti deyil, müşahidə əsasında hədəfin hərəkət edə biləcəyi nöqtəni müəyyənləşdirir və onu nişan alır. Vaxt baxımından proqnozun uzunmüddətli və dəqiq olması hədəfə düşməyin yaqınlığını və onu qabaqlamağı nəzərdə tutur. Bu cür tipli əks əlaqə modeli hökumətin fəaliyyəti ilə əlaqədar bir sıra suallar ortaya çıxarır. Daxili və beynəlxalq şəraitdə baş verən dəyişikliklərin meylləri və onların sayı nə qədər olmalıdır? Bu halda hökumət onların öhdəsindən necə gəlməlidir? Başqa sözlə, aydınlaşdırmaq lazımdır ki, həmin dövlətin qərarlarının üzərinə düşən yük necə olmalıdır? Hökumətin və ya siyasi partiyaların siyasi hadisələrə və yeni çağırışlara qarşı cavab reaksiyasındakı geri qalmaq nə ilə əlaqədardır və bu halda siyasətçilərə nə qədər vaxt lazımdır ki, onlar yaranmış şəraitdəki yeniliyi anlaya bilsinlər və bu şəraitlə əlaqədar qərarların hazırlanmasına nə qədər əlavə vaxt sərf etsinlər? Alınmış

yeni göstəricilərə görə siyasi sistemin verəcəyi cavab reaksiyasının sürəti və miqyası necə ola bilər? Maraqlı qrupu, siyasi təşkilatlar, vətəndaşlar öz imkanları çərçivəsində bütün bunlara necə münasibət bəsləyirlər? Hökumət hansı səviyyədə qabaqlama dərəcəsini artırmağa çalışır, lazımi təşkilatları və orqanları yaratmaqla strategiyanı və digər mexanizmləri necə həyata keçirir? və s.

İnformasiya vasitələri üzərinə qoyulan tələblər hakimiyyətin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Buna görə də zor işlədilməsi deyil, məhz tələblərin irəli sürülməsi siyasi cavab reaksiyasını stimullaşdırır. Bu mənada siyasi müşahidə vasitəsilə kommunikasiyanın rolunun öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kommunikasiya prosesinə güclü maraqlı II dünya müharibəsi zamanı yarandı. Bu dövrdə ictimai rəyi öyrənənlər başlıca diqqəti hərbi təbliğatda cəmləşdirdilər.

Hazırda kommunikasiya prosesinin öyrənilməsi ilə bağlı informasiya tiplərinə bunları aid etmək olar:

- informasiya mənbəyinin düzgünlüyünün yoxlanılması və təhlili. Çünki cəmiyyətin hər bir üzvü informasiyanın yalnız doğru, düzgün şərhini deyil, həm də dərinədən təhlil olunmasını istəyir;

- müxtəlif şəxslər, qruplar və ölkələr arasında tərəflərin bir-birinə qarşıtlıqlı təsirinin intensivliyini müəyyən etmək məqsədilə kommunikasiyanın tezliyinin öyrənilməsi;

- birtərəfli məlumatlandırma prosesinin çoxtərəfli dialoqla əvəz olunması. Belə dəyişikliklərə əhəlinin kompüterlərlə təchiz edilməsi, internet şəbəkəsi vasitəsilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr, teledebatlar və s. aiddir. Əhəlinin bu cür vasitələrlə təchiz olunması onların birbaşa informasiya əlaqələrinə imkan yaradır.

İnformasiya sahəsində tətbiq olunan yeni texnologiya cəmiyyətdə plüralizmin genişlənməsinə, informasiya şəbəkəsinin güclənməsinə şərait yaradır.

Dövlət idarəciliyində və siyasətin həyata keçirilməsində kommunikasiya metodundan istifadə kommunikasiya nəzəriyyəsinə və kibernetikaya əsaslanır. Bu metoda görə başlıca giriş amilləri daxili və xarici mənbələrdən nüfuz edən məlumatlardır. İdarəetmənin və siyasətin əsas funksiyalarından biri informasiyanı əldə etməkdən və qarşıya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsində fərdlərin birgə səylərini əlaqələndirmək üçün tətbiq edilən hərəkətlərdən ibarətdir. Siyasi sistemə daxil olan qərarların doğurduğu müəyyən reaksiya öz təsirini məqsədlərin əldə edilməsində göstərir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi insanların müvafiq qruplara təbəçilik hazırlığından və onları səmərəli şəkildə reallaşdırmaq qabiliyyətindən asılıdır. Bu metoda əsasən siyasi sistemin başlıca məqsədi insanları qəbul olunan qərarlara təbə etmək üçün onlara yüksək məsuliyyət reaksiyası aşılamaqdır. Belə cəhd “rəhbərlik” və “səylər” anlayışı ilə ifadə edilir. Buna görə də siyasi hakimiyyət öz qərarları və onların nəticələri barəsində əks informasiyaya böyük ehtiyac duyur. Bu, hakimiyyətə gələcəkdə həllini gözləyən məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün xeyli vacibdir. Problemə aydınlıq gətirmək üçün praktikaya müraciət edək. Şəhər bələdiyyəsinə və onun üzvlərinə şəhərin rayonlarında həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərə biləcək vəziyyətlə əlaqədar maraq qruplarından, əhalidən məlumat, teleinformasiya və s. daxil olur. Həmin informasiya nəzərə alınır və mövcud sualla bağlı bunları tənzimləyən qanunlara və şəhər infrastrukturunun ümumi səviyyəsinə də diqqət yetirilir. Nəticədə şəhərin dirçəlişi üçün fond ayrılır və problemi nizamlamaq məqsədilə müəyyən işlər görülür.

Hakimiyyətə öz siyasi və iqtisadi fəaliyyətinin nəticələri, eləcə də bu fəaliyyətə qarşı reaksiya haqqında elə geniş və əhatəli informasiya lazımdır ki, gələcəkdə onun qəbul edəcəyi qərarlar üçün qabaqcadan zəmin hazırlamış olsun.

K. Doyç siyasi kommunikasiyada kibernetikadan istifadə etməklə siyasi sistemin təsvir edilməsində qapalı sistem anla-

yışını daha açıq sistemlə əvəz etməyə çalışmışdır. K. Doyçun maraq dairəsi informasiyanın verilməsi, ötürülməsi ilə məhdudlaşmır. O, kommunikasiya nəzəriyyəsi vasitəsilə siyasi qərarları qəbul edənlərin baxışları, dünyagörüşlərinin necə formalaşmasını, bu işdə kütləvi informasiya vasitələrinin yeri və rolunu aydınlaşdırmağa cəhd etmişdir.

Kommunikasiya rabitəsi və “yığını” K. Doyçun “İnteqrasiya nəzəriyyəsi” adlı kitabında ətraflı nəzərdən keçirilir. Daxili və xarici yığımdan və ya yığım əlaqəsindən (məsələn, daxili və xarici poçt xidməti, turizm əlaqəsi) cəmiyyətin inteqrasiyasının və həmrəyliyin göstəricisi kimi istifadə olunur. K. Doyçun irəli sürdüyü ideyaya görə, siyasi inteqrasiya artmaqda olan kommunikasiyanı, xüsusilə də tələblərin tənzimlənməsi mexanizmini təkmilləşdirməklə inkişaf edir. Bu üsulla informasiya yığımının dinamikası, onunla əlaqədar kommunikasiya və qərarların qəbul edilməsi probleminə də hərtərəfli diqqət göstərilir.

§ 2. Kütləvi informasiya vasitələrinin siyasi funksiyaları və siyasətdə rolu

Hazırda kommunikasiya siyasi davranışa dərin və əsaslı surətdə nüfuz edə bilmişdir. Siyasət və kommunikasiya prosesi arasında sıx əlaqə mövcuddur. Kommunikasiyanın əsas vasitələrindən biri kimi kütləvi informasiya vasitələrini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Kütləvi informasiya vasitələri siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Hec təsadüfü deyil ki, siyasi ədəbiyyatda kütləvi informasiya vasitələrini hakimiyyətin dördüncü qolu da adlandırırlar. O, müasir cəmiyyətin ən mühüm təsisatlarından biridir. Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətin bütün sferalarına mühüm təsir göstərir, **vətəndaşların məlumatlandırılması, təhsil, sosiallaşma, nəzarət, inteqrasiya, səfərbərtmə** və s. funksiyaları həyata keçirir.

Vətəndaşların məlumatlandırılması funksiyasının mahiyyəti dövlət orqanları üçün əhəmiyyətli məlumatların alınması və yayılmasında ifadə olunur. Siyasi məlumata elə xəbərlər

aiddir ki, o, ictimai əhəmiyyət daşıyır və dövlət orqanları tərəfindən diqqət yetirilməsini tələb edir. Əldə olunan informasiya əsasında vətəndaşlarda hökumətin, siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların fəaliyyəti barədə rəy formalaşır, onların iqtisadi, mədəni, mənaəvi-əxlaqi həyatı haqqında geniş təsəvvür yaranır. KİV-nin məlumatlandırma funksiyası insanların siyasi hadisə və proseslər haqqında mühakimə yürütməsinə o zaman imkan yaradır ki, həmin funksiya həm də təhsil funksiyasını yerinə yetirir.

Təhsil funksiyası məlumatların qiymətləndirilməsinə imkan yaradan biliklərin əldə olunmasını təmin edir. Bu funksiya informasiyanın mürəkkəb və ziddiyyətli axınında düzgün istiqamət götürməyə yardım göstərir. Əlbəttə, yüksək ixtisaslı təhsil müəssisələrindən fərqli olaraq KİV vətəndaşların siyasi bilikləri sistemli və dərinlən mənimsəməsinə təmin edə bilmir.

KİV-in təhsil funksiyası onun sosiallaşma funksiyası ilə sıx bağlıdır. Əgər təhsil biliklərin sistemli və ardıcıl şəkildə mənimsənilməsinə, şəxsiyyətin idraki imkanlarını nəzərdə tutursa, siyasi sosiallaşma insanın siyasi normaları, dəyərləri və davranışı mənimsəməsinə ifadə edir. Təhsil cəmiyyət üzvlərinin sosial gerçəkliyə uyğunlaşmasına zəmin yaradır. Demokratik cəmiyyətdə KİV-in siyasi sosiallaşma funksiyası kütləvi şəkildə qanunlara və insan hüququ kimi dəyərli cəhətlərə hörmətlə yanaşılmasını, münaqişələri dinc yolla həll etməyə və dövlət quruculuğu məsələlərində konsensusa gəlməyə dair təsəvvürlərin formalaşmasını təmin edir.

KİV-in digər funksiyası nəzarət funksiyası hesab olunur. Bu funksiyayı yalnız vətəndaşlar deyil, həm də prokurorluq, məhkəmə və digər nəzarət orqanlarının ixtisaslaşdırılmış təsisatları həyata keçirir. Lakin KİV-i həmin nəzarət təsisatlarından fərqləndirən cəhət budur ki, onun tənqid obyektini geniş və qeyri-məhdududur. Müstəqil informasiya vasitələri bu və ya digər ölkədə hökumətin, eləcə də dövlətin siyasətinin müxtəlif istiqamətlərini açıq və obyektiv mövqedən tənqid edirlər. KİV-nin nəzarət funksiyasının mahiyyətini qayda-qanuna əməl et-

məyənlərə qarşı inzibati və iqtisadi sanksiyalar tətbiq etmək deyil bu və ya digər hadisələrə, şəxslərə əxlaqi qiymət verilməsi təşkil edir. İctimai qaydaları pozanlara sanksiya tətbiq etmək və ya cəza vermək KİV-in deyil, hüquqi nəzarət təsisatlarının səlahiyyətinə aiddir. Demokratik cəmiyyətdə KİV-in nəzarət funksiyası həm ictimai rəyə, həm də qanunlara əsaslanır. İctimai rəy müxtəlif hakimiyyət strukturlarında, ümumiyyətlə, cəmiyyətdə siyasətin səmərəli istiqamətini şərtləndirən mühüm amillərdəndir. İctimai rəy əksər hallarda birmənalı olmur. Belə ki, onun təzahüründə müəyyən qrupların tərəfdar olduğu müxtəlif mövqelər və nöqteyi-nəzərlər diqqəti cəlb edə bilər. Qeyd edək ki, ictimai rəyin istiqamətlərinin başlıca tədqiqat üsulu sorğu hesab olunur. İnsanların şəxsi həyatı qapalı və daxili aləmi fərdi olduğuna görə bu üsul tələb olunan məlumatların əldə edilməsinin yeganə vasitəsidir. KİV nəinki ictimai rəyin üzə çıxarmasına təsir göstərir, həm də onun formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Qərbi Avropada ictimai rəyin öyrənilməsinə ciddi diqqət yetirilir. Məsələn, Fransada bu məqsədlə təxminən 10min nəfər adamın çalışdığı 150 təşkilat fəaliyyət göstərir. Hazırda ABŞ-da ictimai rəyi öyrənmək məqsədilə 200-dən artıq ixtisaslaşdırılmış firma fəaliyyət göstərir.

KİV-nin mühüm funksiyalarından digəri inteqrasiya (birləşdirmə, əlaqələndirmə) funksiyasıdır. Bu funksiya siyasətin subyektlərinin müxtəlif mənafeələrinin inteqrasiyasına istiqamətlənir. müəyyən sosial qrupların nümayəndələrinə öz rəyini açıq şəkildə bildirmək, həmfikirilərini birləşdirmək, onların ümumi məqsədlər naminə daha çox fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır. Əlbəttə, unutmamaq olmur ki, müxtəlif sosial qrupların siyasi mənafeələri KİV və digər təsisatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin KİV-dən istifadə etmədən həmin təsisatlar, ilk növbədə isə partiyalar və mənafe qrupları öz tərəfdarlarını müəyyənləşdirə və sıx birləşdirə bilməz, eləcə də onların fəaliyyətini vahid istiqamətdə səfərbər edə bilməz.

KİV-nin əhəmiyyətli funksiyalarından biri də səfərbərləmə funksiyasıdır. Digər funksiyalar da bilavasitə və ya dolaylı yolla

səfərbərlik funksiyasını həyata keçirir. Lakin səfərbəretmə funksiyası öz ifadəsini insanların müəyyən siyasi hərəkətlərə sövq edilməsində, siyasi proseslərə cəlb olunmasında tapır. Ümumiyyətlə, KİV vətəndaşların ağıl və hisslərinə, düşüncə tərzinə, siyasi davranışının motivlərinə güclü təsir imkanlarına malikdir.

Vətəndaşların siyasi cəhətdən məlumatlanmasına yaranan tələbatla KİV-in fəaliyyətinin ahəngdarlığı mühüm sosial məna kəsb edir. KİV ictimai şüurun inkişafına faydalı və yaradıcı təsir göstərir. Bu və ya digər fərdin televiziya, radio və mətbuata marağı heç də onu ətraf aləmdən təcrid etmir, əksinə, onun xarakterinin tam formalaşmasına, mənəvi tənəzzüldən xilas olmasına kömək edir.

KİV-in təbliğat obyektinin məhdudluğu, yeknəsəkliyi mənəvi və siyasi cəhətdən sanballı şəxsiyyətin, fəal vətəndaşın təşəkkülünə kömək edə bilməz. KİV özünütorbiyə, özünüifadə və özünütəşəkkülə etibarlı vasitəsidir. Xalqımızın qarşısında duran iqtisadi, siyasi və hərbi xarakterli mürəkkəb vəzifələrin həllinə vətənpərvər münasibətin formalaşdırılmasında radio və televiziyanın, qəzet və jurnalların əhəmiyyəti getdikcə artır. İctimai fəaliyyətin bütün sferalarında, xüsusilə, dövlətçilik və qanunvericilik tarixinin öyrənilməsində siyasi verilislərə ciddi ehtiyac duyulur.

Şəxsiyyətin mənəvi aləminin təzahür formaları müxtəlifdir. Prinsip etibarı ilə yüksək mənəviyyət ictimai fəaliyyətin hər hansı növündə təzahür edir və o, insanın öz fəaliyyətinə münasibətində daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu münasibətdə şəxsin öz fəaliyyətini necə dərk etməsi və qiymətləndirməsi, hansı maraq və tələbatın onu fəaliyyətə təhrik etməsi əksini tapır. Fəaliyyət harada təzahür etməsindən, o cümlədən KİV-də nəzərə çarpmasından asılı olmayaraq fərdi, eqoist, qeyri-əxlaqi xarakter daşıdırsa və xalqın ümumi mənafeyinə, ideallarına xidmət etməyə yönəlsə, belə fəaliyyət milli ləyaqətin və həqiqi ictimai nüfuzun mücəssiməsidir. Təəssüf ki, hər yerdə, hətta KİV-də belə, xalqın adından öz mənafeyi üçün istifadə edən insanlara hələ də təsadüf edilir. Şəxsiyyətin yüksək mənəvi ruhu

onu həyata, ətraf mühitə, mürəkkəb ictimai hadisələrə, milli problemlərə fəal, yaradıcı və əsl vətəndaş mövqeyindən yanaşmağa sövq edir. İnsanın yaradıcı imkanlarının üzə çıxması və onun vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşması xalqına xidməti ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Məhz bu keyfiyyət şəxsi və milli ləyaqətin təəcəssümüdür.

KİV-nin funksiyaları totalitar və avtoritar siyasi sistemlərdə formal və rəsmi xarakter daşıdırsa, demokratik rejimlərdə vətəndaş-dövlət, insan-cəmiyyət münasibətlərinin siyasi mahiyyət kəsb etməsinə, vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülünə təkan verir. KİV-in siyasi funksiyaları daha tam şəkildə demokratik dövlət çərçivəsində təzahür edir. Demokratik proseslərlə səciyyələnən sosial sistemdə KİV demokratiyanın fəaliyyət mexanizminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəzərə çarpır. Hətta yüksək təhsil almış insan radio, televiziya, qəzet və jurnalların köməyi olmadan ziddiyyətli siyasi proseslərin mürəkkəb və çoxcəhətli mahiyyətindən düzgün nəticə çıxara bilməz, məsuliyyətli qərarın qəbul edilməsinə nail olmaz. KİV-in fəaliyyəti söz azadlığının real təzahürüdür. Söz azadlığı olmadan isə şəxsiyyətin digər siyasi azadlıqlarının reallaşması qeyri-mümkündür. Demokratiyanın mövcudluğu həm də KİV ilə bağlıdır.

KİV vətəndaşların nəinki ayrı-ayrı siyasi hadisə və prosesləri dərk etməsinə, həm də onların bütövlükdə siyasətə münasibətinə fəal təsir göstərmək üçün real imkanlara malikdir. Əhalinin siyasi passivliyi və kütləvi siyasi fəallığı KİV-in mövqeyilə bilavasitə bağlıdır.

Müasir şəraitdə KİV-in vətəndaşların siyasi şüuru və davranışına fəal təsiri hakimiyyətin dördüncü qolunun müasir cəmiyyətdə rolunun durmadan artması ilə bağlıdır. Lakin tədqiqatçılar KİV-in rolunu müxtəlif mövqedən qiymətləndirirlər. Məsələn, O. Toffler KİV-in getdikcə artan təsirini yeni, daha yüksək və humanist sivilizasiyanın rüşeymləri kimi əsaslandırmağa səy göstərir. Digər alimlərə və mədəniyyət xadimlərinə görə isə KİV şəxsiyyətə və mədəniyyətə dağıdıcı təsir göstərir. Belə ki, İtaliya mədəniyyət xadimi F. Fellini belə hesab edir ki,

“televiziya nəinki kinonu, eləcə də fərdlərin gerçəkliyə münasibətini viran etmişdir. Bütün həyat, təbiət, dostlarımız, ədəbiyyat tədricən bu kiçik ekranın təsiri altında məhv olub gedir”. Tarixi təcrübə təsdiqləyir ki, KİV cəmiyyətə, insanlara iki istiqamətdə təsir göstərir. O, bir tərəfdən insanların siyasi cəhətdən maariflənməsinə, şəxsi ləyaqət hissəsinin inkişafına, vətəndaşların azadlıq və sosial ədalət uğrunda mübarizəsinə kömək edir, digər tərəfdən isə mənfi halların təbliğinə diqqət yetirməklə inamsızlıq, çaşqınlıq yaradır. Lakin KİV vasitəsilə bir-bəşə müraciət etməyin mümkünlüyü onu digər təsisatlardan fərqləndirir. KİV cəmiyyətdə dəyişikliklərə imkan yaradan vasitə kimi səciyyələnilir.

Hazırda informasiya və telekommunikasiya inqilabı şəraitində birtərəfli məlumatlandırma prosesini çoxtərəfli və dialoq şəklində informasiya əlaqəsi əvəz etmişdir. Siyasi proseslər üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan belə dəyişikliklər hər şeydən əvvəl kabel televiziyasından, teledebatlardan və internet şəbəkəsindən geniş istifadənin nəticəsidir. Kütləvi informasiya vasitələrində tətbiq olunan yeni texnologiya cəmiyyətdə plüralizmin genişlənməsinə şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, KİV-in fəaliyyətinin fəallaşması və genişlənməsi bir tərəfdən cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrin işıqlandırılmasına zəmin yaradır, digər tərəfdən isə insanların siyasi sistemə təsir imkanlarını genişləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. B., 2008
2. Шаран П. Сравнительная политология, Ч. II. М., 1992.
3. Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. М., 2003.
4. Гаджиев К. Политическая наука. М., 1995.
5. Гаджиев К. Политология. М., 2002.

MÖVZU 3

ОYUNLAR NƏZƏRİYYƏSİNİN METODOLOGİYASI VƏ QƏRARLARIN QƏBULU MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL DƏ

1. *Oyunlar nəzəriyyəsi anlayışı və onun metodologiyası*
2. *Qərarlar və onların tipologiyası*

§ 1. Oyunlar nəzəriyyəsi anlayışı və onun metodologiyası

Oyunlar nəzəriyyəsi insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur. Bu nəzəriyyə oyunlar anlayışından istifadə etməklə müərrəd sosial qarşılıqlı əlaqə nəzəriyyəsi kimi fəaliyyət göstərir. Oyunlar nəzəriyyəsi II dünya müharibəsi dövründə yaranmış və o siyasət sferasında məxfi silah hesab edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq artıq oyunlar nəzəriyyəsi riyazi elmin müstəqil sahəsinə çevrilmişdir. Bu nəzəriyyənin yaradıcılarından olan O. Monqeritern oyunu qayda – qanunların məcmusu kimi nəzərdən keçirmişdir. **Oyun ictimai hadisənin müərrəd xarakteristikasıdır. Oyunlar nəzəriyyəsi faktı isə həmin müərrəd hadisənin təsvir edilməsi deməkdir.** Oyunlar nəzəriyyəsinin metodologiyasında belə sual ortaya çıxır: siyasətdə oyun qaydalarını müəyyənləşdirən nədir? Demokratiya şəraitində bu konstitusiya, bütün qanunvericilik sistemi və s. hesab olunur.

Oyunlar nəzəriyyəsinin əsas sisteminə nəzər yetirsək, görərik ki, “oyunçular” sözündən cəmiyyətdə qərarları qəbul edən ayrı-ayrı fərdləri, qrupları göstərmək üçün istifadə olunur. Deməli, oyunçular rolunda həm fərdlər, həm də qruplar çıxış edir.

Oyun iştirakçılarının oyunun ayrı-ayrı mərhələlərində nəzərdə tutulmuş gedişlər barəsindəki informasiya məlum olduqda belə oyunu mükəmməl, dəqiq informasiyalı oyun, informasiyanın dəqiq məlum olmadığı oyunu isə qeyri-dəqiq informa-

siyalı oyun adlandırırlar. Odur ki, adətən oyunları iki tipə ayırırlar: dəqiq informasiyalı oyunlar və təsadüfi gedişli oyunlar.

Təsadüfi gedişli oyunlarda proses vəziyyətdən asılı olaraq tənzimlənir, dəqiq informasiyalı oyunlarda isə proses düşünülmüş qaydada həyata keçirilir.

Oyunlar nəzəriyyəsində strategiya oyunçuların davranışlarının düzgün əsaslandırılması deməkdir. Nəzəri cəhətdən strategiya oyun iştirakçısının öz rəqibinin böyük gedişlərinə qarşı hərəkəti deməkdir. Strategiya həm də oyun iştirakçısının münaqişə şəraitində lazımı nəticəni əldə etməsi üçün tərəfdar çıxdığı ümumi fəaliyyət proqramıdır.

Oyunlar nəzəriyyəsi oyunçu üçün nəinki mövcud şəraitdə alternativ seçimi üçün imkan yaradır, o həm də gələcək üçün müəyyən perspektivi müəyyənləşdirir. Bu halda yaradılan son imkan və ya şərait oyunun nəticəsi adlanır.

§ 2. Qərarlar və onların tipologiyası

Oyunlar nəzəriyyəsi müqayisəli politologiya üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oyunlar nəzəriyyəsindən qərarların işlənilib hazırlanması və qəbulu prosesində istifadə olunur.

Bütün siyasi sistemlərdə elə fərdlər və qruplar vardır ki, qərarları onlar qəbul edir. Bəzən ilk baxışdan onları müəyyən etmək bir qədər çətin olur. Qərarları qəbul edən şəxslər əsasən həmin siyasi sistemin elitasını təşkil edirlər. Elitalar hakimiyyət və nüfuz subyektləridir. Siyasi sistemdə yüksək elita siyasi qərarların qəbul edilməsində bilavasitə iştirak edir. Elitanın xarakteri, tərkibi əsasən siyasi sistemin quruluşundan, idarəçilik formasından asılıdır.

Bəzən elə hallar olur ki, qərarların qəbul edilməsi üçün məsulyyət daşıyan qruplar kənar təsirlərə məruz qalırlar. Belə halda onlar qərarların qəbulunda ikinci dərəcəli rol oynayırlar. Bu zaman siyasi hakimiyyətin subyektini müəyyənləşdirmək üçün siyasi elita və hakimiyyətin formal subyektləri arasındakı

münasibətləri dərinlən öyrənmək tələb olunur. Qərarları kim qəbul edir? sualına yalnız həmin dövlətin konstitusiyası və formal qanunvericilik strukturlarına diqqət yetirmək və ya onlara istinad etməklə cavab vermək mümkün deyildir. Belə halda qərarları qəbul edən formal təsisatlara və şəxslərə nəzarət edən və ya bilavasitə təsir göstərən fərdləri və ya qrupları müəyyənləşdirmək lazımdır.

Hazırda idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasına həsr olunmuş əsərlərdə idarəetmə prosesi təşkilati və funksional-struktur baxımdan təhlil olunur. Başqa sözlə, həmin prosesdə müəyyən mərhələlər və ya funksiyalar ayırd edilir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, fərqlər əsasən məsələyə nə dərəcədə konkret yanaşma ilə əlaqədardır. Bəziləri dörd mərhələni (qərarın işlənilib hazırlanması və qəbulu; təşkil etmə; tənzimləmə; uçot və nəzarət) ayırırsa, digərləri altı mərhələnin (idarəetmə probleminin qoyulması; zəruri informasiyanın toplanması; qərarın işlənilib hazırlanması; qərarın qəbulu; onun icrasının təşkili; nəzarət və s.) mövcudluğunu iddia edirlər. Ümumilikdə isə üç mərhələnin (qərarın işlənilib hazırlanması və qəbulu; qərarın icrasının təşkili; icranın yoxlanılması-nəzarət) fərqləndirilməsi daha məqbuldur və bu heç kəsə etiraz doğurmur.

Qərarlar öz rəngarəngliyi ilə seçilir və onları müəyyən əsaslara görə təsnifləşdirmək olar.

• Məzmunu və xarakterinə görə:

a) sərt qərarlar. Onların məzmunu normativ sənədlərlə əvvəlcədən müəyyən olunur;

b) təşəbbüs xarakterli qərarlar. Onlar idarəetmə orqanının təşəbbüsü ilə qəbul olunur;

c) situasiya xarakterli qərarlar. Onlar əsasən epizodik və ya lokal xarakter daşıyır;

d) yenidən təşkilətmə xarakterli qərarlar. Onlar yeniliklərin tətbiqinə istiqamətlənir.

• Qərarın qəbul olunmasında iştirak dərəcəsinə görə (təkbəşinə və qrup halında qəbul edilmiş qərarlar).

• Fəaliyyət müddətinə görə (qısa müddətli və uzun müddətli qərarlar).

• Fəaliyyət sferasına görə (təşkilati; kadr; əmək; məişət və s. qərarlar).

Qərarların qəbul edilməsi prosesində qərar qəbul edilməsi sxeminin qurulması üçün aşağıdakı suallara cavab verilməsi tələb olunur:

- Qərarları kim qəbul edir?
- Qərarın əsas məzmunu nədən ibarətdir?
- Qərar nə zaman qəbul edilib?
- Qərar necə qəbul edilmişdir?
- Qərarın qəbul edildiyi mərkəz hansıdır?
- Bu qərar hansı sosial qrupa aiddir?
- Qərarın bu cür qəbul edilməsində məqsəd nədir?

Qərarın qəbul edilməsi prosesi dörd mərhələni əhatə edir:

- problemin qoyuluşu;
- daha səmərəli alternativ axtarılması;
- alternativin müqayisəli təhlili;
- optimal alternativin seçilməsi.

Qərarın qəbul edilməsində **rasional üsuldən** istifadə olunur. Bu zaman onun əsas tələbləri nəzərə alınmalıdır. Bunlar aşağıdakıları əhatə edir:

- qərarların qəbul edilməsi üçün əhəmiyyətli olan amillərin qeydə alınması;
- sosial məqsədin həyata keçirilməsində tam şəffaflıq;
- mümkün siyasi alternativlərdən birinin dəqiq və məntiqi seçilməsi;
- məsrəflərin hesablanması və minimuma endirilməsi;
- qərarın qəbul edilməsi və onun aydın ifadə edilməsində, qarşılıqlı asılılıq vəziyyətinə kompleks yanaşma.

Politoloq Ç. Lindblom belə hesab edir ki, real həyatda inzibati qərarların qəbul edilməsi prosesi ardıcıl **məhdud müqayisəli metod** və ya **şəxə metoduna** əsaslanır. Bu metod

universal xarakter daşıyır, çünki qərarı hazırlayan şəxslər bütün mümkün alternativləri və dəyərləri nəzərə alır. Bu zaman ardıcıl müqayisə nəzərdə tutulur. Qərarların qəbul edilməsi prosesində üstünlük daha münasib variantlara verilir. Bu nəzəriyyəyə əsasən icraçı və qanunverici qərarların qəbul edilməsinin bütün mərhələlərində bu proseslərə ciddi əməl edilməsi, daha münasib qərarların qəbul edilməsinə şərait yaradır.

Səmərəli və obyektiv qərarlar qəbul etmək, problemin məhiyyətini və miqyaslarını aydın təsəvvür etmək üçün adekvat və dəqiq informasiyanın olması vacibdir. Belə informasiyanı əldə etməyin üsulu kommunikasiyadır. Onsuz qəbul olunan qərarların əsaslandırılması və reallaşdırılması mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. B., 2008.
2. Ələkbərova N. Siyasi elmin tarixi və metodologiyası. B., 2005.
3. Лыкасов В. Сравнительная политология. С.П., 2002.
4. Шаран И. Сравнительная политология. Ч. II. М., 1992.
5. Голосов Г. Сравнительная политология. Н., 1995.

SİYASİ İNKİŞAF VƏ MODERNLƏŞMƏ

1. *Modernləşmənin mahiyyəti və məzmunu*
2. *Yaponiyada ənənə və müasirlik*
3. *Türkiyə və Azərbaycan Respublikasında modernləşmə prosesi*

§1. Modernləşmənin mahiyyəti və məzmunu

Siyasi inkişaf siyasi sistemin işgüzar fəaliyyətinin artması və yeni sosial şəraitə tezliklə uyğunlaşması deməkdir. Siyasi inkişafın ölçü və meyarlarının nədən ibarət olması problemi ABŞ alimi L. Payın "Siyasi inkişaf anlayışı" əsərində özünün geniş təhlilini tapmışdır. O, bu əsərində siyasi inkişafın üç meyarını (struktur differensasiya, sistemin qabiliyyəti, bərabər-hüquqluluğa meyl) müəyyən edir.

Birinci ölçü əhalinin artan siyasi tələblərinin dövlət səviyyəsində necə yerinə yetirilməsini, ikinci ölçü mövcud sistemin innovasiyalara necə cavab verə bilməsini, üçüncü ölçü isə xalqın siyasi həyatda iştirakını nəzərdə tutur.

Siyasi proseslərin müasir şərhə və təhlili problemləri siyasi modernləşmə nəzəriyyəsində verilmişdir. "Modernləşmə və qərbləşmə" (vesternizasiya) sözləri çox halda sinonim kimi işlədilir və bir-birini tamamlayır. S. Xantinqton göstərir ki, modernləşmə bir sıra amilləri (sənayeləşmə, urbanizasiya, savadlılığın yüksək səviyyəsi, yüksək təhsil, rifah və sosial qayğı, daha mürəkkəb və hərtərəfli peşə strukturu və s.) əhatə edir. Bütün bunlar həm də qərbləşmə deməkdir.

S. Xantinqton müasir cəmiyyətlərin bir-birindən və eləcə də ənənəvi cəmiyyətlərdən fərqlərini göstərməyə çalışmışdır. Ənənəvi cəmiyyət dedikdə o, orta əsrlərin feodal-aqrar cəmiyyətlərini, müasir cəmiyyətlər dedikdə isə industrial və postindustrial cəmiyyətləri nəzərdə tutur. Ənənəvi cəmiyyət birbaşa

ətraf təbii mühitdən asılı olub yalnız kənd təsərrüfatına əsaslanır, və təbiət-cəmiyyət münasibətləri ilə tənzimlənir. Müasir cəmiyyətin yaranması isə yeni dövrdən başlanır: istehsal kənddən şəhərə keçir, sənaye inkişaf edir və industrial cəmiyyət yaranır. S. Xantinqtona görə hazırda inkişaf etmiş ölkələrdəki cəmiyyət yalnız sənayeyə deyil, elm və texnologiyanın yüksək inkişafına əsaslanır. Uzun sürən təkamüldən bəhs edən S. Xantinqton qeyd edir ki, "müasir cəmiyyətlər ənənəvi cəmiyyətlərə nisbətən iki səbəbə görə oxşar ola bilərlər. Birincisi, müasir cəmiyyətlər arasında artmaqda olan qarşılıqlı təsir ümumi mədəniyyət yaratmaya bilər, lakin texnologiyaların ənənəvi dünyada mümkün olmayan yüksək sürəti bir cəmiyyətin başqasına ötürülməsini asanlaşdırır. İkincisi, ənənəvi cəmiyyət kənd təsərrüfatına əsaslanırdısa, müasir cəmiyyət sənətkarlıqdan klassik ağır sənayeyə, sonra isə elmi texnologiyaya və istehsal qədər təkamül edən sənaye əsasında qurulmuşdur." S. Xantinqton özünün əsas ideyasına uyğun olaraq göstərir ki, elm və texnologiya bir cəmiyyətdən başqasına asanlıqla ötürülsə də, cəmiyyətin sivilizasiya dərəcəsi dəyişməz qalır. S. Xantinqton Qərb sivilizasiyasının bütün dünyaya təsirindən modernləşmə kimi bəhs edərək göstərir ki, Qərbin təzyiqinə asanlıqla tabe olmayan dünya etiraz edir, əks reaksiya göstərir. S. Xantinqtonun fikrincə, Qərbin dünyanın hər yerinə müdaxiləsi öz arxasında qərbçilik ideyalarını gətirir və bu proses başqa formalarda davam edir. Müasir qloballaşma prosesində və informasiya texnologiyalarının bütün dünyada tətbiq edildiyi, milli sərhədlərin əsasən aradan götürüldüyü dövrdə Qərbin elm və texnologiyasının, iqtisadiyyatının, siyasi idarəçilik formalarının geniş yayılması təbiiidir. Lakin bu hələ qərb sivilizasiyasının yeganə universal sivilizasiyaya çevrilməsi deyil və bu heç mümkün də deyildir. Sivilizasiyalar qarşılaşır, bəzi əlamətlər əks tərəfdən qəbul edilir, lakin onlar müstəqil yaşayırlar. Qeyri-qərb cəmiyyətləri özlərinin doğma mədəniyyətlərindən imtina etmədən qərb dəyərləri, təsisatları və təcrübəsini tam qəbul etmədən də

modernləşə bilərlər və artıq bunu edirlər. Həm də qeyri-qərb cəmiyyətləri modernləşmə yolunda hansısa maneə qoymurlar, onlar vesternizasiya qarşısında qoyulan maneələr fonunda çox solğun görünürlər. Deməli, modernləşmə qarşısı alınmaz bir prosesdir, müasir dünyada mövcud olan bütün sivilizasiyalar üçün gərəklidir. S. Xantinqton təsdiq edir ki, “modernləşmə, əksinə, bu mədəniyyətləri gücləndirir və Qərbin nisbi təsirini azaldır. Dünya fundamental səviyyədə daha çox müasir və daha az qərbşayağı olur”.

Qərbləşmə və müasirləşməni belə kəskin şəkildə bir-birindən ayırmaq, fikrimizcə, düzgün olmazdı. Onlar bir-biri ilə ayrılmaz əlaqədə olub biri digərini şərtləndirir. Lakin qərbləşmə və müasirləşmə naminə kortəbii şəkildə doğma milli mədəniyyətdən və dəyərlərdən imtina etmək olmaz, onları əlaqələndirmək daha məqsədəuyğundur.

Siyasi xadimlər, elm və mədəniyyət nümayəndələri, xüsusilə Qərb mədəniyyəti ilə bilavasitə tanış olan yerli ziyalılar bu məsələyə üç istiqamətdə öz münasibətlərini bildirirlər:

- qərb mədəniyyətini bütövlükdə qəbul etməyi təklif edənlər;
- onu rədd edənlər;
- yerli dəyərləri əsasən saxlamaqla Qərbi tanımaq tərəfdarları.

Buna uyğun olaraq cəmiyyətin inkişaf tarixini iki dövr üzrə səciyyələndirmək olar:

- Siyasi inkişafın Qərb demokratik yolu məqbul sayılır.
- Müəyyən mərhələdə Qərbin siyasi inkişaf yoluna şübhə yaranır, əvəzində milli inkişaf tarixinə müraciət edilir və digər ölkələrin siyasi inkişaf təcrübəsinə istinad olunur, bütün dünyanın ən yaxşı siyasi ənənələri məqbul sayılır.

Hazırda siyasi modernləşmə problemləri ilə bağlı liberal və mühafizəkar baxışlar üstünlük təşkil edir. Liberal istiqamətin tərəfdarları (R. Dal, Q. Almond, L. Pay) siyasi inkişaf üçün başlıca meyarı xalqın nümayəndəli demokratiyanın inkişafındakı rolu və iştirakında görürlər. Onların fikrincə, modernləş-

mənin xarakteri və dinamikası suveren elita ilə sırası vətəndaşların siyasətə cəlb olunması arasındakı uyğunluqla ölçülür. Mühafizəkar istiqamətin tərəfdarları (S. Xantinqton, C. Nelson, X. Linte və b.) belə hesab edirlər ki, modernləşmənin əsas mənbəyi insanların siyasi həyata cəlb olunması, onların maraqlarının nə dərəcədə üst-üstə düşmələri ilə ölçülür. Onlar avtoritar siyasi hakimiyyətin rəhbərliyi ilə tədrici modernləşmənin həyata keçirilməsini daha məqbul sayırlar. Mühafizəkarlara görə, güclü siyasi lider sülhün və siyasi sabitliyin təminatçısı olmaqla həm də xarici kapitalın azad fəaliyyətinə şərait yaradır. Lakin unutmamaq olar ki, belə cəmiyyətlərdə bəzən siyasi xətt insan hüquqlarının pozulmasına imkan yaradır.

XX əsrin ortalarından başlayaraq müxtəlif ölkələrin demokratiyaya keçidi (siyasi modernləşməsi) diqqət mərkəzinə çevrildi. Portuqaliya, İspaniya, Yunanıstan və Çilinin, daha sonrakı mərhələdə isə Şərqi Avropa və keçmiş SSRİ respublikalarının demokratikləşmə yolunu tutması bu ölkələrin qarşısında yeni perspektivlər açdı. Müasir politoloji ədəbiyyatda demokratiyaya keçidin müxtəlif yolları göstərilir:

- tədrici transformasiya (İspaniya);
 - inqilabi yol – köhnə rejimin iflası (Portuqaliya, Rumıniya);
 - yuxarıdan həyata keçirilən islahatlar.
- S. Xantinqton isə öz növbəsində demokratiyaya keçidin üç yolunu göstərmişdir:
- klassik model (Böyük Britaniya);
 - mərhələli yol (Latın Amerikası, Asiya və Afrikanın bəzi regionları);
 - dialektik model (İspaniya, Yunanıstan və s.).

Cəmiyyətin modernləşməsi müxtəlif, həm də bir-birilə sıx bağlı olan prosesləri nəzərdə tutur. Cəmiyyətdə siyasi modernləşmə ilə yanaşı iqtisadi və mədəni həyatın da modernləşməsi prosesi gedir. Modernləşmə prosesini dövlətçilik ənənələri olan müxtəlif dövlətlərin təmsilində nəzərdən keçirmək olar.

§ 2. Yaponiyada ənənə və müasirlik

Ənənəvi cəmiyyətlərin modernləşmə prosesinə daxil olması Yaponiyanın simasında öz ifadəsini tapmışdır. Asiyada Yaponiyanın iri sənaye dövlətinə çevrilməsi çox az bir vaxtda baş vermişdir. Modernləşmədən qabaq Yaponiya müasirliyin bəzi xüsusiyyətlərinə artıq malik idi:

- milli mənsubiyyət hissi Yaponiyada çox güclü inkişaf etmişdi və o, digər xalqlara nisbətən milli dirçəliş problemi ilə qarşılaşmadı;

- Yaponiyada müasir cəmiyyətin mühüm komponenti olan suveren siyasi elitanın əsası qoyulmuşdu. XIX əsrin ortalarından etibarən bu ölkədə irimiqyaslı modernləşmə prosesi başlamış və Qərb təsiri üçün şərait yaranmışdı.

Hakimiyyətə gələndən sonra Samuray elitası Yaponiya və Qərbdəki vəziyyətin müqayisəli təhlilini aparmış, Qərblə yaxınlaşmaq məqsədini qarşısına qoymuşdur. Məqsədyönlü modernləşmə proqramı hazırlanmış və bu proqram yapon elitası tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Modernləşmənin bu modeli sayəsində Yaponiya ənənələrinin əksər ünsürləri saxlanılmış və daha da gücləndirilmişdir. Ümumi liderə-imperatora sədaqət ideyası yayılmağa başlamış, imperator xalqın və dövlətin bütövlüyünün simvolu hesab olunmuşdur. Onun statusu suveren hakimiyyətin sahibi olan bütün xalqın iradəsi ilə müəyyən olunur.

Modernləşdirmə prosesində yapon elmi, texnologiyası və sosial-siyasi təsisatlar sahəsində aparılan islahatlar əsasən Qərb təcrübəsinə əsaslanmışdır. Yaponlar göstərirlər ki, biz modern dövlət kimi konstitusiyaya zidd olan bütün qanunları, fərmanları rədd edirik. Yapon xalqı suveren hakimiyyətə malikdir. Dövlət hakimiyyəti xalqın sarsılmaz inamına əsaslanır, ona nüfuzu xalq gətirir və onun səlahiyyətlərini xalq nümayəndələri həyata keçirir.

§ 3. Türkiyə və Azərbaycan Respublikasında modernləşmə prosesi

XX əsrin əvvəlləri türk xalqının ictimai-siyasi həyatına çox mürəkkəb və ciddi dəyişikliklərlə zəngin olan dövr kimi daxil olmuşdur. M. K. Atatürkün başçılıq etdiyi milli-azadlıq hərəkatı nəticəsində müstəqil Türkiyə Respublikasının yaranması ölkənin sosial-iqtisadi həyatının modernləşməsi üçün geniş imkanlar açdı. Türkiyədə respublika üsul-idarəsinin, yeni tipli siyasi təsisatların yaranmasında, sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni, hüquqi və s. sferaların yenidən təşkilində Qərb sivilizasiyası böyük rol oynadı. Türkiyənin modernləşmə prosesinin əsasını o dövrdə hakim partiya olan Cümhuriyyət Xalq partiyasının proqramında olan 6 prinsip: **respublikaçılıq, millətçilik, xalqçılıq, dünyəvilik, dövlətçilik və inqilabçılıq** təşkil edirdi. Atatürk qeyd edirdi ki, məqsədimiz Türkiyədə müasir Qərb nümunəsi əsasında bir hökumət qurmaqdır. O, ictimai-siyasi fəaliyyətində türk-islam sintezini deyil, türk dünyəvilik-Qərb sintezini əsas götürmüşdür. İqtisadi islahatlar kamalizm ideyalarının mühüm istiqaməti olduğu üçün yeni siyasi rejim geriliyin aradan qaldırılmasını milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsində görürdü. **Etatizm** adlanan dövlətçilik prinsipi milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsində mühüm rol oynadı.

Türkiyə Respublikasının dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasına çıxmasında T. Özalın iqtisadiyyatda liberallaşdırma siyasəti də mühüm rol oynadı. Bu siyasət nəticəsində Türkiyə sərbəst rəqabətin hökm sürdüyü dünya bazarına çıxdı və ixrac edən ölkələrdən birinə çevrildi. Hazırda Türkiyədə islahatlar davam etdirilir.

Azərbaycan əlverişli geosiyasi şəraitinə görə həmişə həm Qərbin, həm də Şərqlə təsirinə məruz qalmışdır. Tarix boyu Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin və dirlərin təsirinə də məruz qalmışdır. Lakin bu proseslər nəinki xalqımızın mədəniyyətinin inkişafına təkan vermiş, eləcə də onun dünya mədə-

niyyəti xəzinəsinə töhfəsini vermişdir. Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətində xüsusi yeri olan xalqlardandır. Azərbaycanın geosiyasi şəraiti və onun ayrı-ayrı sivilizasiyaların qovşağında yerləşməsi müxtəlif iqtisadi münasibətlərin, dövlətçilik formalarının təşəkkülünə şərait yaratmışdır.

Tarixə nəzər saldıqda Azərbaycanda güclü dövlətçilik ənənələrinin olduğunu görmək mümkündür. Azərbaycan xalqı tarixə Qızıl Arslan, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai kimi dövlət xadimləri bəxş etmiş, onların həyat və fəaliyyəti dövlətçilik hissələrini xeyli inkişaf etdirmişdir. Lakin sonralar Gülüstan və Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində Azərbaycanın tarixi torpaqları iki yerə bölünmüşdür.

XX əsrin əvvəllərində başlanan mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər Azərbaycanda əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Çar Rusiyasının dağılması ilə nəticələnən bu prosesdə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdi və Şərqdə ilk demokratik Respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. O, fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət ərzində bütün dövlətçilik atributları olan (parlamenti, hökuməti, ordusu, pul vahidi) suveren bir dövlətə çevrildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamış, azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmişdir.

Sovet dövlətinin tərkibində isə 70 ildə Azərbaycanda zəngin iqtisadi və intellektual potensial yaranmışdır.

Azərbaycan xalqının ən böyük nəliyyətlərindən biri də şübhəsiz ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasıdır. Uzun tarixi prosesdən sonra yenidən öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan özünü Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edərək onun dövlət rəmzlərini, üçrəngli bayrağını, himnini, gerbini bərpa etmişdir.

Müstəqillik bərpa etdikdən sonra ölkənin siyasi həyatında modernləşmə üçün geniş imkanlar yaranmış, Azərbaycanda de-

mokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin təməli qoyulmuş, ilk demokratik konstitusiyaya qəbul edimiş, hakimiyyət bölgüsü prinsipi əsasında hüquq normaları dünya standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. Bu, Azərbaycanın digər dövlətlərlə hərtərəfli əməkdaşlığa hazır olduğunu göstərir.

Hazırda Azərbaycan dünyanın əksər ölkələri ilə diplomatik münasibətlər qurmuşdur. O, bir sıra beynəlxalq təşkilatların və qurumların üzvüdür.

Azərbaycan iqtisadiyyatını modernləşdirmək, bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə 1995-ci ilin əvvəllərindən etibarən islahatlar həyata keçirildi, yeni iqtisadi sistemin formalaşması üçün çoxlu qanunlar qəbul edildi, özəlləşdirmə, sahibkarlığın inkişafı, vergi, maliyyə-bank sisteminin yenidən qurulması, ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində böyük işlər görüldü.

İqtisadiyyatda modernləşmənin həlledici şərti olan investisiya qoyuluşu son illərdə artmaqdadır. Hazırda yalnız neft sektoruna deyil, digər sahələrə də investisiya qoyuluşu artmış, ölkəmizə xarici kapital geniş cəlb edilmişdir.

Azərbaycanın təhsil sisteminin modernləşməsi istiqamətində də mühüm addımlar atılmışdır. Hazırda təhsil sistemində aparılan islahatlar onun Qərb təhsil sistemində inteqrasiyasını gücləndirmişdir. Bu gün təhsil sistemimizdə olan mütərəqqi ənənələri saxlamaq və Qərb təhsil sistemində olan uğurları nəzərə almaqla təhsil sisteminin yenidən qurulması prosesi məqsədyönlü həyata keçirilir.

Azərbaycanın mədəniyyəti, elm və təhsili uzun tarixi dövrlər ərzində formalaşan böyük mənəvi dəyər hesab oluna bilər. Qlobal dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdə biz bütün səylərimizi bu böyük sərvətin qorunub saxlanması və inkişafına yönəltməliyik.

Modernləşmə prosesində Yaponiya, Türkiyə və Azərbaycanın yeni sistemə daxil olması dövlətçilik ənənələri baxımından fərqli olsa da, hər üç ölkədə suveren elita cəmiyyətin yeni-

ləşdirilməsində milli dəyərləri saxlamaqla Qərbi sivilizasiyasının keçdiyi inkişaf yoluna üstünlük vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2009.
2. Rüstəmov Y. Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti. B., 2007.
3. Qocatürk U. Atatürk. B., 1991.
4. Шаран П. Сравнительная политология. Ч. II. М., 1992.
5. Орлова И. Евразийская цивилизация. М., 1998.
6. На путях постмодернизма. М., 1995.
7. Василенко И. Политическая глобалистика. М., 2000.
8. Хантингтон С. Третья волна: демократия на исходе XX века. М., 2003.
9. Мельвиль А. (и др.) Политология. М., 2009.

MÖVZU 5

ELİTALAR MÜQAYİSƏLİ TƏDQİQATLARDA

1. *Elitanın mahiyyəti və məzmunu*
2. *Siyasi elitanın təsnifatı*
3. *Müasir elita nəzəriyyələri*

§ 1. Elitanın mahiyyəti və məzmunu

“Elita” anlayışı fransız dilində ən yaxşı mənasını ifadə edən **“elite”** sözündən götürülmüşdür. Ümumiyyətlə, “elita” elmi ədəbiyyatda “cəmiyyətin ağalığı edən hissəsi”, “idarə edən təbəqəsi” mənasında işlədilir.

Müasir elita nəzəriyyəsinin sözlərləri V.Pareto, Q.Moska, R.Mixels və b. hesab olunur. Elitanın mahiyyətini düzgün anlamaq üçün bu anlayışa aid təriflərə nəzər yetirək. Paretonun fikrincə elita öz fəaliyyət sahələrində yüksək göstəricilərə malik şəxslərdir. M.Veberə görə harizmatik şəxslər, J.Bodenə görə öz statusundan asılı olmayaraq intellektual və mənəvi keyfiyyətlərinə görə kütlədən üstün olan şəxslər, Q.Lassuelə görə cəmiyyətdə daha böyük nüfuz və status əldə etmiş şəxslər, C.Bernheymə görə isə maddi və qeyri-maddi dəyərləri maksimum əldə edən şəxslər elita hesab olunur.

Siyasi elm elitanın meydana gəlməsi və mövcudluğunu şərtləndirən başlıca amilləri müəyyənləşdirmişdir:

- insanların psixoloji və sosial qeyri-bərabərliyi, onların siyasətdə iştirak etmək imkanları, qabiliyyətləri və istəklərinin müxtəlifliyi;

- ictimai əmək bölgüsünün uzun müddətli təkamülü nəticəsində peşəkar fəaliyyətin hazırlıq və bacarıq tələb edən xüsusi növünün idarəetmə əməyinin təşəkkülü;

- idarəçilik əməyinin sosial imtiyazlara imkan və şərait yaratması;

• vətəndaşların əksəriyyətinin təbii qeyri-bərabərliyi ilə bağlı hakimiyyətdən və siyasətdən uzaqlaşması və idarə olunmağa meyilli olması və s.

Siyasi elitanın meydana gəlməsi və mövcudluğu mexanizmi mürəkkəb struktura və təbiətə malikdir. Ümumi kütlədən fərqlənən xüsusi seçmə təbəqənin yaranmasını təmin edən amillər və şərtlər müxtəlifliyi ilə seçilir. Siyasi elitanı şərtləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

- böyük olmayan, kifayət qədər müstəqil sosial qrup;
- yüksək sosial status;
- dövlət və informasiya hakimiyyətinin böyük həcmi;
- hakimiyyətin həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak;
- təşkilatçılıq qabiliyyəti və istedadı və s.

Siyasi elitanın fəaliyyətinin səmərəliliyi siyasi sabitliyin ol-
d edilməsi, xalqın rifahı və tərəqqisinin səviyyəsi, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında optimal uyğunluğun yaradılması və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi cəhətlərlə müəyyənləşir.

Tənəzzülün qarşısını almaq üçün siyasi elita öz fəaliyyətində bir sıra vasitələrə (aşkarlıq, siyasi plüralizm, sosial mobil-
lik üçün elitanın açıq olması, hakimiyyətin bölünməsi, müxtəlif sosial qüvvələrin maraqlarının tarazlığı, qanuna, siyasi proseslərin demokratik qaydalarına ciddi riayət olunması və s.) üstünlük verir.

Siyasi elitanın sosial əhəmiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda ifadə olunur. Bu funksiyalar müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilir. Həmin funksiyalar sırasında birinci yeri strateji funksiya tutur. Onun məzmunu cəmiyyətin inkişaf strategiyasının və taktikasının işlənilib hazırlanmasında, siyasi fəaliyyət proqramının müəyyənləşdirilməsində ifadə olunur. Strateji funksiya siyasi elitanın yüksək səviyyəsində-parlament, nazirlər kabinetinin üzvləri, prezidentin ekspertləri, müşavirləri, köməkçiləri vasitəsilə tam şəkildə reallaşa bilər. Bu zaman elmi-tədqiqat institutlarının, analitik mərkəzlərin və ən gör-

kəmli alimlərin fəaliyyətindən də geniş istifadə edilir. Strateji funksiyasını yerinə yetirmək üçün siyasi elitadan yüksək peşəkarlıq tələb olunur. Siyasi elitanın həyata keçirdiyi funksiyalardan biri də kommunikasiya funksiyasıdır. Bu funksiya siyasi proqramlarda əhalinin müxtəlif sosial qrupları və təbəqələrinin mənafə və tələbatının əks etdirilməsini və bunların praktik fəaliyyətdə reallaşmasını nəzərdə tutur. Kommunikasiya funksiyası müxtəlif sosial birliklərin əhval- ruhiyyəsinin xüsusiyyətlərini, ən mühüm məsələlərə dair ictimai rəydə baş verən dəyişikliklərə dərhal və dəqiq münasibət bildirməyi səciyyələndirir.

Siyasi elitanın yerinə yetirdiyi digər əhəmiyyətli funksiya təşkilatçılıq funksiyası hesab olunur. Bu funksiya işlənilib hazırlanmış xəttin siyasi praktikada reallaşmasını, siyasi qərarların həyatda təcəssümünü nəzərdə tutur. Siyasi elitanın ən mühüm funksiyalarından biri də integrativ funksiya-
O, sabitliyin möhkəmlənməsinə, siyasi və iqtisadi sistemin təkmilləşməsinə, eləcə də münaqişələrə, kəskin qarşıdurmaya, siyasi strukturun dəyişməsinə yol verməməyə istiqamətlənir. Integrativ funksiyanın başlıca vəzifəsi siyasi qüvvələrin sabit tarazlığını, integrativ prosesin genişlənməsini təmin etmək, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin birliyi və əhəngdarlığına nail olmaqdır.

§ 2. Siyasi elitanın təsnifatı

Siyasi elm elitanın müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatını nəzərdən keçirir. Elita tərkibinə görə rəngarəng olduğu üçün onun tipologiyası da müxtəlifdir. Adətən politoloqlar **hakimiyyətə münasibətə** görə elitaları iki qrupa (hakim və konturelita) bölürlər. Hakim elita hökumətin fəaliyyətində bu və ya digər dərəcədə rol oynayan fərdlərdən, konturelita isə cəmiyyətin elita təbəqəsinin idarəçilik üçün kifayət qədər peşə hazırlığı olan, lakin sosial statusu və digər maneələr üzündən rəhbərliyə cəlb olunmamış hissəsindən ibarətdir.

Səlahiyyətin səviyyəsinə münasibətə görə isə elitalar ümummilli (yüksək), regional (orta) və inzibati bürokratik elitələrə bölünür. Ümummilli elita özündə aparıcı siyasi rəhbərləri, qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətində çalışan yüksək vəzifəli şəxsləri (prezident, baş nazir, spikerin bilavasitə əhatəsində olanlar və s.) birləşdirir. Yüksək elita azlıq təşkil edən insanlardan (100-200 nəfər) ibarətdirsə, orta siyasi elita seçkili vəzifəli şəxslərin çoxsaylı böyük dəstəsindən (parlament üzvləri, senatorlar, qubernatorlar, merlər, siyasi partiyaların və ictimai-siyasi hərəkatların liderləri, seçki dairələrinin rəhbərləri və s.) formalaşır. İnzibati (bürokratik) elitanı nazirlik, departament və dövlət idarələrinin digər orqanlarında yüksək mövqə tutan dövlət qulluqçuları təşkil edir.

Siyasi ədəbiyyatda elitaların **formalaşma mənbələrinə** görə də təsnifatı mövcuddur:

- **irsi elita** (əsasını aristokratiya təşkil edir);
- **nüfuz elitəsi** (cəmiyyətdə yüksək ictimai və ya dövlət mövqeyi tutan insanlar);
- **hakimiyyət elitəsi** (hakimiyyətə malik olan insanlar);
- **funksional elita** (peşəkarlar və idarəetmə orqanlarında çalışanlar).

Siyasi ədəbiyyatda V.Paretonun təsnifatı da diqqəti cəlb edir. Onun təsnifatında "pələng və tülkü" elitəsi fərqləndirilir. Pələng elitəsi üçün cəsurluq, tülkü elitəsi üçün hiyləgərlik səciyyəvidir. Pələng elitəsinin üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətlərə qətiyyətçilik, tülkü elitəsi üçün isə diribaşlıq xasdır. Tülkü elitəsi hakimiyyəti təbliğat vasitəsilə qorumaq metodlarını seçirsə, əksinə, pələng elitəsi zora, gücə üstünlük verir.

Elitanın **komplektləşmə üsuluna** görə də təsnifatı mövcuddur. Buna uyğun olaraq açıq və qapalı elita fərqləndirilir. Birinci halda elita cəmiyyətin bütün qrup və təbəqələrindən çıxmış peşəkarların üzünə açıq olur. Digərində isə elita cəmiyyətin digər təbəqələrinin üzünə qapalı olur və öz sıralarından çıxanlar hesabına yeniləşir.

İfadə edilən maraqlar baxımından da elitaların təsnifatı mövcuddur. Təsnifata əsasən peşəkar, demoqrafik, etnik, dini və s. elita tipləri fərqləndirilir.

Elitanın **təmsilçilik dərəcəsinə** görə təsnifatı da maraqlıdır. Təsnifata uyğun olaraq onun aşağıdakı tipləri göstərilə bilər:

- **sabit demokratik elita.** Onu yüksək təmsilçilik və qrupdaxili inteqrasiya fərqləndirir;
- **iqtidar elitəsi.** Ona təmsilçiliyin aşağı səviyyəsi və qrupdaxili inteqrasiyanın güclü olması xasdır;
- **inteqrasiyasız elita.** Onun səciyyəvi cəhəti həm təmsilçiliyin zəif olması, həm də qrupdaxili inteqrasiyanın inkişaf etməməsidir.

Siyasi elitanın tam əhatəli səciyyələndirilməsi onun seçilməsi və eləcə də formalaşması mexanizmi ilə şərtlənir. Bunsuz siyasi elita haqqında təsəvvür yarımçıq, birtərəfli olardı. Siyasi elitanın seçilməsi sistemi müəyyən amillərdən (siyasi sistemin təbiəti, idarəçilik forması, milli tarixi ənənələr və s.) asılıdır. Elitanın seçilməsinin **antreprenyor və gildiya sistemləri** maraqlıdır.

Antreprenyor sistem üçün açıqlıq, vəzifəyə namizədlərə azsaylı formal tələblərin qoyulması, selektoratın böyüklüyü, seçimin yüksək rəqabətliliyi, şəxsi keyfiyyətlərin öndə durması, **gildiya sistemi** üçün isə qapalılıq, seçim prosesinin yüksək dərəcədə təsisatlaşdırılması, vəzifə tutmaq üçün çoxsaylı tələblərin qoyulması, elitaya namizədlər seçən sosial bazanın məhdud dairəsi, elitanın yeniləşmək, daha enerjili qüvvələr hesabına keyfiyyət dəyişikliyinə uğramaq imkanlarının olmaması və s. xüsusiyyətlər səciyyəvidir.

§ 3. Müasir elita nəzəriyyələri

Müasir elita nəzəriyyələri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyələrin yaranmasında italyan sosioloq və politoloqları V.Pareto, Q. Moska və digərlərinin böyük rolu olmuşdur. V.Pareto “Ümumi sosiologiyaya dair traktat” (1915-1919) əsərində elita nəzəriyyəsini şərh etmiş və elitanın dövr etməsi nəzəriyyəsini əsaslandırmışdır. Onun fikrincə, elita cəmiyyətin aşağı təbəqələrindən yaranır, mübarizə nəticəsində cəmiyyətin yüksək təbəqəsinə çevrilir, əhatə dairəsi genişlənir və nəhayət, tənəzzül edərək yox olur. Bunun sayəsində elitalar fasiləsiz olaraq bir-birini əvəz edir. V.Pareto cəmiyyəti iki yerə (idarə edənlər və idarə olunanlar) böldü. İdarə edənlər üçün elastiklik, hiyləgərlik, inandırma gücü, müxalifəti əzmək üçün zordan istifadə etməyə hazır olmaq bacarığı və s. xüsusiyyətlər səciyyəvidir.

Q.Moskanın təlimində siyasi sinif anlayışının tədqiqi geniş yer tutur. O, “Hakim sinif” adlı əsərində (1896) cəmiyyətin iki sinfə (hakim siyasi sinif-elita və idarə olunan sinif), iki qeyri-bərabər hissəyə bölünməsi haqqında konsepsiya işləyib hazırlamışdır. Q. Moska göstərir ki, elita qanuni və qanunsuz vasitələrlə hakimiyyəti saxlayır, öz inhisarına alır. Elita hakimiyyəti o zaman itirir ki, kütlə artıq onun ideya və siyasətini qəbul etmir. Siyasi səhnəyə -hakimiyyətə iddialı yeni siyasi qüvvə çıxır. Bu halda sosial qruplar və təbəqələr arasında hakim mövqe uğrunda mübarizə kəskinləşir.

Elitarizm təliminin inkişafında R.Mixelsin “Oliqarxiya meyllərinin dəmir qanunu” adlandırdığı postulatının böyük rolu olmuşdur. Onun mahiyyəti belədir: demokratiya özünü qoruyub saxlamaq və müəyyən sabitliyə nail olmaq üçün xüsusi təşkilat yaratmağa məhəddir, bu isə fəal azlığın-elitanın yaranmasına gətirib çıxarır. Kütlələr böyük təşkilatlar üzərində bilavasitə nəzarəti həyata keçirmək imkanlarına malik olmadığından bu səlahiyyətin həyata keçirilməsini elitaya etibar etməyə məc-

burdur. Beləliklə, demokratiya mütləq oliqarxiyaya çevrilir. Çünki rəhbərliyin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə xüsusi orqanlar yaranan və ixtisaslaşan elita tədricən sadə üzvlərin nəzarətindən çıxır, onların mənafe və tələbatından uzaqlaşır, siyasəti bilavasitə öz mənafeyinə tabe edir. Mixelsin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, nə qədər demokratik olsa da, bir təşkilata faktik olaraq oliqarxiya rəhbərlik edir.

V.Pareto, Q.Moska və R.Mixelsin elita konsepsiyaları sonralar cəmiyyəti və dövləti idarə edən və ya idarə etmək iddiasında olan xüsusi qrupun nəzəri və empirik tədqiqinin genişlənməsinə güclü təkan vermişdir. Hazırda elita problemi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr (makiavellizm məktəbi, dəyərlər nəzəriyyəsi, elitaların plüralizm nəzəriyyəsi və sol liberalizm nəzəriyyəsi) yaranmışdır.

Makiavellizm məktəbinin başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- elitanın tərbiyə nəticəsində formalaşmış və fitri keyfiyyətlərinin olması;
- hər hansı cəmiyyətin elitarlığının yəni yaradıcı azlığa və passiv çoxluğa bölünməsinin qəbul edilməsi;
- elitanın hakimiyyət uğrunda mübarizədə formalaşması və dəyişməsi;
- elitanın qrup halında birləşməsi və onun cəmiyyətdə hakim, konstruktiv rol oynaması və s.

Müasir elita nəzəriyyəsinin xüsusi qolunu **dəyərlər (sərvət) nəzəriyyəsi** təşkil edir (V. Ropke). Bu nəzəriyyəyə görə elita özünün həyata keçirdiyi hakim funksiya əsasında birləşir. Bu nəzəriyyənin başlıca müddəaları aşağıdakılardır:

- elitaya aid qabiliyyətlərin mühüm fəaliyyət sahələrində yüksək göstəricilərin olması ilə müəyyən edilməsi;
- elita-kütlə münasibətləri siyasi, sosial, ağılıq xarakteri daşımır, kütlə hakimiyyətə könüllü tabe olur;
- elitarlıq hər hansı cəmiyyətin səmərəli fəaliyyətinin şərtidir;

• elitanın formalaşması hakimiyyət uğrunda mübarizənin deyil, daha qiymətli nümayəndələrin seçilməsinin nəticəsidir.

Müasir dövrdə ən geniş yayılmış elita nəzəriyyələrindən **plüralist (S. Keller) və sol liberalizm (H. Lassuel) nəzəriyyə-lərini** göstərmək olar. Bu nəzəriyyələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müqayisə əsasında nəzərdən keçirək: elitanın plüralizm nəzəriyyəsinə görə siyasi elita funksional elita kimi qiymətləndirilir. Sol liberalizm konsepsiyasına görə yüksək fərdi keyfiyyətlər elitanın yaradıcı əlaməti deyil, yüksək vəzifə, komanda mövqelərinin olması əsasdır. Plüralizm nəzəriyyəsi elitanın vahid, imtiyazlı, nisbətən birləşmiş, qrup xarakterini inkar edir. Sol liberalizm nəzəriyyəsi isə hakim elitanın qrup halında birləşməsi və rəngarəng tərkibli olması ilə şərtlənir. Plüralizm nəzəriyyəsində cəmiyyətin elitaya və kütləyə bölünməsi şərti və nisbidir. Digər nəzəriyyə isə elita ilə kütlə arasında dərin fərqlərin olması ilə seçilir. Plüralizm nəzəriyyəsi əsaslandırır ki, müasir demokratiyalarda elita daha bacarıqlı və maraqlı şəxslərdən təşkil olunur və onlar elitaya sərbəst daxil ola bilər. Sol liberal nəzəriyyə isə elitanın əsasən öz mühitindən seçilməsi ilə fərqlənir. Elitanın plüralizm nəzəriyyəsinə görə demokratik cəmiyyətlərdə elita idarəetmə ilə bağlı mühüm ictimai funksiya həyata keçirirsə, digər nəzəriyyəyə görə elitanın əsas funksiyası öz ağıllığını təmin etməsidir və s.

Müasir elita nəzəriyyələri içərisində **demokratik elitarizm nəzəriyyəsi (R.Dal, P. Baxrax)** də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəzəriyyə üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, seçki kampaniyası dövründə hakimiyyətə rəhbərlik uğrunda rəqabət mübarizəsi demokratik xarakter daşıyır. Söhbət siyasi elitanın əldə etdiyi üsuldən (seçkilərdə xalq tərəfindən müdafiə olunması uğrunda mübarizədən) və elitanın öz siyasi taleyinin siravi vətəndaşlardan asılılığını dərk etməsindən gedir. Demokratik elita nəzəriyyəsində elita liberal-demokratik sərvətlərin müdafiəçisi kimi nəzərdən keçirilir.

Müasir siyasi fikirdə **neolitizm nəzəriyyəsi** də nüfuzlu nəzəri istiqamətlərdən hesab olunur. Bu cərəyanın nümayəndələrinin (C. Sartori, T. Day, X. Zeyqlər və başqaları) plüralist elita və sərvət elitası barədə fikirləri maraq doğurur. Neolita konsepsiyasının tərəfdarları elitizmi “plüralist demokratiya” ünsürləri ilə birləşdirməyi məsləhət görür və “plüralist elitizm”, “elita plüralizmi” konsepsiyalarını əsaslandırmağa səy göstərirlər. Məsələn, onlar bildirir ki, XX əsr elitanın yoxluğu ilə deyil, məhz avtoritarizmin və totalitarizmin əksinə olaraq elitanın “açıq”, “nümayəndəli” və “məsuliyyətli” xarakteri ilə fərqlənir. “Demokratik elita plüralizmi” qəbul oluna bilən sistemdir, çünki idarə edən azlıq qabiliyyətli adamları öz tərkibinə daxil etməyə hazırdır və o, elitaların rəqabətini təmin edir. Konsepsiyanın tərəfdarlarına görə demokratiya elə bir siyasi sistemdir ki, burada hakimiyyət fəal insanların əlindədir. Başqa sözlə, demokratiya fəal demokratik azlığın hakimiyyətidir. Bu mülahizə “plüralist demokratiya” konsepsiyasına uyğunlaşmağın təzahürü kimi təsir bağışlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya (dərslük). B., 1997.
2. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. B., 2008.
3. Əfəndiyeva X., Məmmədli N. Politologiyadan 100 sxem. B., 2002.
4. Piriye A., Əfəndiyeva X. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühazirə mətnləri. B., 2009.
5. Садохин А. Политология. М., 2006.
6. Сахаров Н. Современная монополитическая элита США. М., 1991.
7. Блондел Ж. Политическое лидерство. М., 1992.

LİDERLİK MÜQAYİSƏLİ TƏDQİQATLARDA

1. *Liderliyin mahiyyəti və məzmunu*
2. *Siyasi liderliyin tipologiyası və funksiyaları*
3. *Liderliyə dair müasir nəzəriyyələr*

§ 1. Liderliyin mahiyyəti və məzmunu

Siyasi liderlik mürəkkəb sosial hadisədir. Hakimiyyət və təşkilat olan yerdə liderlik fenomeni mövcuddur. Ümumiyyətlə cəmiyyət həyatının bütün formalarına liderlik xasdır. Siyasi liderliyin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün “lider” və “liderlik” anlayışının müqayisəli təhlilinin verilməsi məqsəduyğundur. “Lider” sözü ingilis dilindən tərcümədə aparıcı, müştərək fəaliyyəti təşkil etmək məqsədilə başqalarına təsir etmək qabiliyyətinə malik olan və müvafiq toplumu istiqamətləndirməyə qabil olan bir şəxs kimi qiymətləndirilir.

Liderin meydana çıxması və fəaliyyəti obyektiv və universal hadisə olması ilə seçilir. Liderə ehtiyac ona görə obyektivdir ki, insanların hər cür birgə fəaliyyəti təşkilatçılıqdan, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağın səmərəli yollarından asılıdır. Liderin fəaliyyətinin universallığı onunla şərtlənir ki, insanların, qrupların, təşkilatların və hərəkətlərin birgə fəaliyyətinin bütün növləri liderə ehtiyac duyur. Çünki ictimai həyatın müxtəlif sferalarını lidersiz təsəvvür etmək çətindir. Lider o şəxsdir ki, fəaldır, ona rəğbət bəslənir, başqalarını idarə etmək qabiliyyəti və səviyyəsi ilə fərqlənir. Mənsub olduğu qrupun, kollektivin, birliyin fəaliyyət proqramını müəyyənləşdirməyi bacarır və insanları öz ardınca aparmaq qabiliyyətinə malikdir.

“Liderlik” anlayışı “lider” anlayışı ilə sıx bağlıdır. Liderlik liderlə tabelikdə olanın qarşılıqlı fəaliyyətinin mürəkkəb mexanizmini əhatə edir. Bu anlayışın başlıca tərkib hissəsini aşağıdakılar təşkil edir: şəraiti dəqiq qiymətləndirmək qa-

biliyyəti, qarşıda duran vəzifələrin həlli yollarını düzgün müəyyənləşdirmək, hər hansı qərarın yerinə yetirilməsi naminə insanların düşüncə və fəallığına təsir göstərmək, onları səfərbər etmək, idarə olunanların liderin qəbul etdiyi qərarları, verdiyi göstərişləri bəyənməsi və onu fəal müdafiə etməsi, idarə edilənlərin liderə şüurlu və könüllü təbəçiliyi və s. Liderlik liderlə bu və ya digər qrupun üzvləri arasında xüsusi mexanizmə malik olan qarşılıqlı fəaliyyətdir. Deməli, liderlik geniş anlayışdır. O, insanların birgə fəaliyyətinin obyektiv qanunauyğunluğudur. J.Blondelə görə liderlik millətin üzvlərini fəaliyyətə yönəltmək üçün bir nəfər və ya bir neçə fərd tərəfindən həyata keçirilən hakimiyyətdir. V.Kats və L.Gdinkerə görə liderlik başqa insanlara təsir göstərməkdir. V.Puqaçev və A.Solovyevə görə liderlik idarəetmə statusu, sosial mövqedir.

Lider və liderlik anlayışlarından çıxış edərək siyasi lider və siyasi liderlik anlayışının nisbətində diqqət yetirək. Siyasi lider sadəcə olaraq siyasi proseslərə rəhbərlik edən, cəmiyyətin idarə olunması funksiyasını yerinə yetirən, siyasi təşkilatları və hərəkətləri öz ardınca aparan şəxs deyil. O, hər şeydən əvvəl hadisələrin gedişini dəyişdirməyə, siyasi prosesləri istiqamətləndirməyə qadir olan insandır. Siyasi liderlik siyasi lider anlayışı ilə əlaqəlidir. O, hakimiyyətin reallaşmasının mexanizmi və konkret üsulları olub liderliyin yüksək səviyyəsini əks etdirir. O, siyasətin subyekti və obyektı arasındakı hakimiyyət münasibətlərini müəyyənləşdirir. Siyasi liderlik çoxcəhətli anlayışdır, lakin onun üç cəhəti (liderin malik olduğu şəxsi keyfiyyətlər, onun rastlaşdığı şərait və liderin malik olduğu vasitələr) müəyyənədicidir.

Liderliyin təbiəti, fəaliyyət mexanizmi mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Tarixi-siyasi təcrübə təsdiq edib ki, ölkəni peşəkar siyasi liderlər idarə edəndə dövlət daha güdrətli olur. Güclü siyasi lider cəmiyyəti böyük çətinliklərdən xilas olmağa kömək edən siyasi və iqtisadi xarakterli tarixi proqramların təşəbbüsçüsü kimi çıxış edir. Atatürk, Ruzvelt, Trumen, Stalin, Ş. De

Qoll, H. Əliyev və b. məhz belə siyasi liderlər olmuşlar. F. Tru-men fəvqəladə ağıla və başqalarının rəyini nəzərə almaq qabiliyyətinə malik olan siyasi lider olmuşdur (R.Takker). Ruzvelt sanballı mütəxəssislərdən ibarət olan “Komanda”, özünəməxsus beyin mərkəzi yaradan lider olmuşdur. Bu mənada Ruzvelti ABŞ-ın yenidən qurulmasının atası adlandırmaq olar (M.Əfəndiyev). Stalin qeyri-adi qabiliyyətə və təfəkkürə, habelə praktik məsələlərin mahiyyətini əxz etmək bacarığına malik güclü siyasi lider olmuşdur (K.Xell). Atatürk öz ölkəsinin yalnız siyasi suverenlik uğrunda yorulmaz mübarizi deyil, həmçinin iqtisadi müstəqilliyə doğru yönəlmiş hərəkətdə başçılıq edən güclü siyasi lider olmuşdur (P.Moiseyev).

Siyasi lider vətəni üçün xalq və cəmiyyət qarşısında sosial məsuliyyət hissini dərk edən, təşkilatçılığı, işgüzarlığı, mübarizliyi və möhkəm xarakteri ilə seçilən, şəraitdən asılı olaraq xalqının mənafeyi naminə qətiyyətli addımlar atmağı bacaran şəxsdir. Müqayisə əsasında deyilənləri təhlil edək. H.Kol tarixə vahid mədəniyyəti, ənənələri, tarixi olan alman xalqının milli birliyini bərpa edən siyasi lider kimi daxil olmuş və vahid Almaniyanın qərarlaşması üçün çox iş görmüşdür. M. Tetçer isə xalq kapitalizmi proqramı ideyasını reallaşdırmağa nail olmuş və nəticədə Britaniya Avropanın xəstə cəmiyyətindən Qərbin inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə çatmışdır. T.Əzal Türkiyənin qapılarını dünyaya açmaq və ölkənin mənafeyini nəzərə alan “dövlət siyasəti”ni həyata keçirməklə bu dövləti həm Avropada, həm də Asiyada inkişaf etmiş, demokratik ölkələrdən birinə çevirmək sayəsində güclü siyasi lider kimi rəğbət qazanmışdır. H.Əliyev Azərbaycanı parçalanmaqdan xilas etmiş, onun müstəqilliyini qoruyub saxlamış, siyasi sabitliyi təmin etmiş, bir sözlə, xalqın yaddaşında ümummilli lider kimi əbədləşmişdir. Sabiq Fransa prezidenti Ş.De Qoll isə yüksək intuisiyaya malik olan siyasi lider idi.

Göründüyü kimi siyasi liderin məharəti ictimai inkişafın mərhələlərinə uyğun olaraq insanların siyasi həyatda iştirakı formalarını müəyyənləşdirmək bacarığında ifadə olunur.

Liderliyin mahiyyəti və məzmunu barədə müxtəlif, bir-birindən fərqli olan çoxsaylı baxışları bir neçə qrupda birləşdirmək olar:

- liderlik fərdin başqalarına təsiridir;
- liderlik siyasi qərarların qəbul edilməsi ilə bağlı funksiya, rəhbər vəzifədir;
- siyasi liderlik bütövlükdə cəmiyyət miqyasında sosial problemlərin həllində əhalinin böyük bir hissəsinin iştirakını özündə ehtiva edən bir təsisatdır.

Liderliyin məzmunu və təbiəti ilə bağlı müxtəlif baxış və təsəvvürlərin təhlilinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, liderliyin qərarlaşmasında iki qrup amil (liderlik funksiyasını yerinə yetirən şəxsin fərdi keyfiyyətləri; sosial rolların və mövqelərin mürəkkəb sistemi kimi çıxış edən cəmiyyətin fəaliyyət xüsusiyyətləri) iştirak edir. Bu amillər bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir və liderliyin iki dərəcəsini müəyyənləşdirir:

- bu və ya digər sosial rolun yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar subyektiv fəaliyyət;
- hakimiyyətə malik olmaqla bağlı formal vəzifə statusu.

Liderliyin bu iki dərəcəsinin nisbəti və qarşılıqlı fəaliyyəti müvafiq sosial orqanizmin təbiətindən və sosial rolların iyerarxik sisteminin mürəkkəbliyindən asılıdır. Sosial rolların təsisatlanması dərəcəsi liderliyin formal və qeyri-formal anlayışlarını müəyyənləşdirir. **Formal liderlik** fərdin ictimai iyerarxiyada mövqeyindən çıxış edərək mövcud normalar və qaydalar çərçivəsində qrupun üzvlərinə təsir göstərməsidir. O, liderlik funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verən təsisatlara, normalara və gücə arxalanır. **Qeyri-formal liderlik** lider funksiyasını yerinə yetirməyə yönəlmiş, subyektiv meylləri və keyfiyyətləri, digər tərəfdən isə qrup üzvləri tərəfindən liderin cəmiyyətdə rəhbərlik hüququnu qəbul etməyə hazır olmasını əks etdirir.

§ 2. Siyasi liderliyin tipologiyası və funksiyaları

Siyasi ədəbiyyatda liderlik anlayışının müxtəlif meyarlara əsaslanan təsnifatı nəzərdən keçirilir və belə yanaşmalar şərti xarakter daşıyır.

Liderliyin tipologiyasının geniş yayılmış təsnifatı M. Veberin təlimi ilə bağlı olan **hakimiyyətin legitimləşdirilməsi üsulları** ilə əlaqədardır. Bu üsula əsasən liderləri **ənənəvi** (təyfa başçıları, monarx və s. onların nüfuzu adət-ənənəyə əsaslanır), **harizmalı** (qeyri-adi istedad və keyfiyyətlər, inama əsaslanır), **rasional-leqal** (demokratik prinsiplər əsasında idarə edən lider) liderlərə bölmək olar. Müqayisələr nəticəsində belə qənaətlə gəlmək olur ki, birinci tip liderliyin əsasında ənənələr, ikincidə inam və emosiyalar, üçüncüdə qanunun aliliyi durur.

Siyasi liderliyin təsnifatında digər meyar **rəhbərin öz təbəçiliyindəkilərə münasibətinə görə** müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan **avtoritar və demokratik liderlik** nəzərdən keçirilir. Adətən **avtoritar liderlik** sanksiyaya və güc tətbiqinə əsaslanmaqla yekcins təsiri nəzərdə tutduğu halda, **demokratik liderlik** insanların ləyaqətinə hörmət bəsləyir, onların fəaliyyəti üçün maksimum imkanları stimullaşdırır. Əgər avtoritar lider öz fəaliyyətində tənqiddə yol vermirsə və təkbəşinə istiqamətverici təsirə üstünlük verirsə, bunun əksi olaraq demokratik liderlər tənqiddən ehtiyat etmir, əməkdaşlıq və mənafelərin ümumiliyi üçün şərait yaradır.

Siyasi liderliyin təsnifatı üçün ümumiləşdirici meyarlardan biri **onun qarşıya qoyduğu məqsəd və cəmiyyətə göstərdiyi təsirdir**. Bu meyarla əlaqədar Amerika politoloqu R. Takker siyasi liderin üç tipinin (**mühafizəkar, islahatçı və inqilabçı**) mövcudluğunu əsaslandırır. **Mühafizəkar liderlərin** mövqeyi cəmiyyətdə status kvonu (mövcud və ya əvvəlki vəziyyəti) qoruyub saxlamaqdan ibarətdirsə, **islahatçı liderlər** iri miqyaslı islahatlar aparmaq yolu ilə ictimai quruluşun, hər şeydən əvvəl isə hakimiyyət strukturlarının köklü surətdə dəyiş-

dirilməsinə cəhd edirlər. **İnqilabçı liderlər** isə prinsip etibarı ilə başqa ictimai sistemə keçməyi qarşıya məqsəd qoyurlar.

Siyasi liderliyin təsnifatında digər bir meyar **liderliyin miqyası** baxımından (**ümumi maraqlara malik olan kiçik qrup insanların lideri; ictimai hərəkətin lideri; ümummilli lider**) nəzərdən keçirilir. **Kiçik qrupun lideri** qrupda ən nüfuzlu şəxs adını o zaman qazanır ki, qrup üzvləri məhz onu seçir və qiymətləndirir. Bu işdə liderin şəxsi keyfiyyətləri də əvəz edilməz rol oynayır. **İctimai hərəkətin lideri** isə onunla fərqlənir ki, konkret sosial təbəqələr öz maraqlarının təmin edilməsi imkanlarını məhz onunla əlaqələndirirlər. Bu cür lider ictimai rəyə həm özünün şəxsi keyfiyyətləri ilə, həm də onu dəstəkləyən qrupların ona böyük etimadı sayəsində təsir göstərir. **Ümummilli lider** cəmiyyət və hakimiyyət münasibətləri sistemində fəaliyyət göstərən güclü siyasətçidir. Bu halda siyasi liderlik sosial təsisat kimi çıxış edir.

Siyasi liderliyin tipologiyasında **liderlik stilinə əsaslanan** təsnifat (**lider bayraqdar; lider xidmətçi; lider tacir; lider yangınsöndürən**) da nəzərdən keçirilir. **Lider bayraqdarı** (yaxud böyük insan) digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər bunlardır: gerçəkliyin özünəməxsus şəkildə dərk edilməsi, kütələri ardınca apara biləcək cəlbədicilərin ideal və arzu. Adətən belə lider məqsədləri müəyyənləşdirir və tərəfdarlarını öz ardınca aparır. **Lider xidmətçi** öz tərəfdar və seçicilərinin maraqlarının ifadəçisi kimi çıxış edir, onların istək və arzularını rəhbər tutur və onların adından fəaliyyət göstərir. **Lider tacirin** qabiliyyətini nəzərə alaraq tərəfdarları onun ideyalarını mənimsəməyə məcbur olur və bu ideyaların həyata keçirilməsinə cəlb olunurlar. Belə halda həmin liderin təbiəti ictimai münasibət kimi nəzərdən keçirilir. **Yangınsöndürən** obrazını həyata keçirən lider isə situasiyanın doğurduğu hadisələrə dərhal reaksiya verməyi bacarmalıdır. Siyasi praktikada bu obrazlara siyasi xadimlərin fəaliyyətlərində müxtəlif səviyyələrdə rast gəlinir.

Politoloqlar bəzən **liderlərin psixoloji davranış stili ilə bağlı** təsnifatı (**paranoidal, nümayişkarana, kompulsiv, dep-**

ressiv, şizoidal) da nəzərdən keçirirlər. Adətən **paranoidal lider** başqa insanlara şübhə ilə yanaşır, onları bizimkilər və qeyri-bizimkilərə bölür. Onda hakimiyyət hərisliyi güclüdür. Ondan fərqli olaraq **nümayişkarana lider** nümayişə meyillidir, daim diqqət mərkəzində olmağa çalışır, tərifdən xoşlanır, lakin tənqidi qəbul etmir. **Kompulsiv lider** isə hər bir işi yüksək səviyyədə görməyə çalışır, qaydalara sözsüz əməl edir, fəaliyyətdə çevik deyil, heç vaxt kompromisə getmir. **Depressiv lider** isə adətən güclü siyasətçilərə qoşulur, çünki müstəqil və aparıcı rol oynamağa qadir deyil və çox vaxt həyatdan geri qalır. **Şizoidal lider** ehtiyatlıdır, kənar müşahidəçi mövqeyinə üstünlük verir və yüz ölçüb bir biçir ki, öz seçimində səhvə yol verməsin.

Siyasi ədəbiyyatda liderliyin digər təsnifatları da mövcuddur. Bu təsnifatlara görə **liderləri iqtidar və müxalifətə, böhranlı və kortəbii, populist və uzaqgörən, opponentlərinə münasibətinə görə razılaşanlar və fanatiklərə bölürlər.**

Liderliyin tipologiyasının rəngarəngliyi liderlərin fəaliyyətinin geniş olması ilə əlaqədardır. Bu məsələlər liderliyin həyata keçirməli olduğu konkret situasiyadan da çox asılıdır. Liderin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində onun yerinə yetirdiyi funksiyalar mühüm rol oynayır. Siyasi ədəbiyyatda liderliyin mahiyyəti nöqtəyi-nəzərindən bir sıra konkret funksiyalar nəzərdən keçirilir.

• **İnteqrasiya funksiyası.** Bu funksiya kütlənin birləşdirilməsini, ümumiyyətlə, cəmiyyətin inteqrasiyasını nəzərdə tutur. O, cəmiyyətin bütövlüyü və sabitliyinin qorunmasına, vətəndaş sülhü və razılığının qərarlaşmasına istiqamətlənir.

• **Kommunikasiya funksiyası.** Bu funksiya insanların bütün mənafeələrinin liderlərin siyasi bəyannamələri və proqramlarında, eləcə də praktik fəaliyyətlərində əks olunmasını ifadə edir. Adətən hakimiyyətin mürəkkəb və çoxpilləli iyerarxiyası zamanı bu funksiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

• **Optimal fəaliyyət proqramı hazırlamaq funksiyası.** Bu funksiyanın yerinə yetirilməsində adətən siyasi liderin ma-

lik olduğu şəxsi keyfiyyətlər, qətiyyət, enerji, zəka, cəsarət və s. böyük rol oynayır.

• **Sosial arbitraj və patronaj.** Bu funksiya insanların qanunsuzluqlardan, bürokratiyanın özbaşınalığından müdafiəsinə istiqamətlənir və o, dolğun ifadəsini M. Veberin “plebistər rəhbər demokratiya” konsepsiyasında tapmışdır. Reallıqda sosial patronajlıq heç də həmişə gerçəkləşmir, lakin bununla belə “məzlumların qoruyucusu”, “el atası” kimi ideyalar insanlarda inam hissi doğurur. Liderlərə inam nəinki patriarxal siyasi mədəniyyətə malik dövlətlərin, həmçinin çoxəsrlik demokratik ənənələri olan ölkələrin ictimai şüurları üçün xasdır.

• **Təşəbbüskar, yenilikçi funksiya.** Bu qrupda bir-biri ilə sıx əlaqədə olan bir neçə funksiya birləşir. Lider xalqın ənənələrini qorumaq, yeniliyi qəbul etməyi bacarmalı, cəmiyyətin tərəqqisi naminə çalışmalı, ən nəhayət, kütlələrdə ictimai ideal və dəyərlərə inam hissi yaratmalıdır.

• **Legitimliyin formalaşdırılması funksiyası.** Lider bu funksiyaya uyğun olaraq səmərəli tədbirlərin vasitəsilə legitim hakimiyyəti formalaşdırır.

• **Əlaqələndirmə funksiyası.** Bu funksiya hakimiyyətin bütün qollarının (qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti) və hakimiyyət strukturlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini özündə birləşdirir.

Cəmiyyətdə liderin fəaliyyətinin başlıca mərhələlərini qiymətləndirmək əsasında onun üç ümumi funksiyasını nəzərdən keçirmək olar:

• situasiyanın təhlilini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan siyasi diaqnoz;

• sosial problemlərin həllinə xidmət edən fəaliyyət istiqamətinin və proqramının müəyyənləşdirilməsi;

• icraçıları məqsədlərin reallaşdırılmasına səfərbər etmək.

§ 3. Liderliyə dair müasir nəzəriyyələr

Siyasi liderliyə dair xeyli konsepsiyalar mövcuddur. Bunlardan bəzilərinin mahiyyətini şərh edək.

• **Xüsusiyyətlər nəzəriyyəsi.** Bu nəzəriyyədə başlıca diqqət liderin şəxsi keyfiyyətlərinə yetirilir. Amerikan sosioloqu E.Boqardus qeyd edir ki, şəxsiyyəti lider edən başlıca keyfiyyətlər ağıl, enerji, möhkəm iradə, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətidir. Lider üçün lazım olan keyfiyyətlərin miqyası genişdir. Lakin bu keyfiyyətlərin siyahısını tutmaq çətinidir. Yalnız 1940-cı ildə bir Amerikan psixoloqu liderlik xüsusiyyətləri kimi qeyd olunan 79 keyfiyyətin siyahısını tutmağa müvəffəq olmuşdur.

• **Situasiya konsepsiyası.** Bu konsepsiyanın müəllifləri amerikan politoloqları R.Stoqdil və T.Xilton hesab olunur. Onlar liderliyi situasiyanın funksiyası kimi nəzərdən keçirir və onu liderin davranışı kimi izah edirlər. Belə ki, liderin davranışı bir situasiyaya uyğun gəlsə, digərinə uyğun gəlməyə bilər. Situasiya konsepsiyasına görə liderlik çoxcəhətlidir. Şəraitə görə bəziləri təşkilatçılıq işində, digərləri mitinq və nümayişlərdə, üçüncülər isə ideya-nəzəri fəaliyyət sahəsində liderlik keyfiyyətləri nümayiş etdirirlər.

• **Liderliyin motivasiya nəzəriyyəsi.** Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından S. Mitçel və S.Evans sübut etməyə çalışırlar ki, liderliyin səmərəliliyi onun öz ardıcılarının motivasiyalarına, onların qarşıya qoyduqları məqsədlərin əməli surətdə yerinə yetirilməsi qabiliyyətinə, eləcə də icra edilən işdən məmnun olmaq hisslərinə təsir göstərməkdən asılıdır.

• **Mübadilə və transakt analizi nəzəriyyəsi.** Bu nəzəriyyənin müəllif və davamçıları olan C.Xomans, Q.Saymon, K.Cercem lideri, öz ardıcıllarının arzu və tələbatlarını hiss edən və onların gerçəkləşməsi yollarını göstərən bir şəxs kimi nəzərdən keçirirlər. Bu halda əsas diqqət prosesin emosional tərəfinə yönəlidir.

• **Atributiv nəzəriyyə.** Bu nəzəriyyə lideri öz ardıcılardan birbaşa göstərişlər və hakimiyyəti alan marionetka kimi nəzərdən keçirir, yəni məhz tərəfdarları onu hərəkətə gətirirlər. Bu baxışlara əsasən lider qrupun məqsədlərini əks etdirir və onun adından fəaliyyət göstərir.

• **Psixoloji konsepsiya.** Liderlik fenomeninin təhlil edilməsində bu konsepsiyanın mühüm rolu olmuşdur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrinə görə liderliyin meydana gəlməsi fərdlərin davranışını müəyyən edən insan psixikası ilə əlaqədardır (L.Bernard, Z.Freyd, T.Adorno).

Qeyd olunan konsepsiyaların ən böyük çatışmazlığı odur ki, onları praktikada tam tətbiq etmək olmur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. B., 2008.
2. Musabəyov R. Siyasi liderlik. B., 1999.
3. Əfəndiyeva X., Məmmədli N. Politologiyadan 100 sxem. B., 2002.
4. Садохин А. Политология. М., 2006.
5. Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. М., 2003.
6. Блондел Ж. Политическое лидерство. М., 1992.

DEMOKRATIYA VƏ DEMOKRATİK TRANZİT PROBLEMI

1. *Demokratiyanın təşəkkülü və siyasi hüquqi mahiyyəti*
2. *Müasir demokratiya konsepsiyaları*
3. *Demokratik tranzit problemi*

§ 1. Demokratiyanın təşəkkülü və siyasi hüquqi mahiyyəti

Demokratiyanı siyasi-hüquqi dəyərlər sistemi kimi təsəvvür etmək baxımından, eləcə də dövlətin təşəkkülünün siyasi forması mənasında anlamaq üçün ilk növbədə “demokratiya” anlayışının aydınlaşdırılması, onun məzmununun açığlanması elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif elmlərdə demokratiya termini çox geniş mənalarda işlədilir. Tarixçilər hərbi, antik demokratiyanın tədqiqinə, politoloq və hüquqşünaslar isə liberal, kollektivçi, plüralist və s. demokratiya modellərinə diqqət yetirirlər.

“Demokratiya” yunan dilində “demos” (xalq), “kratos” (hakimiyyət) sözlərindən ibarət olub, “xalq hakimiyyəti” mənasını ifadə edir. “Demokratiya” terminini ilk işlədən mütəfəkkirlərdən biri Herodot olmuşdur. O, demokratiyanı bərabərliyə əsaslanan dövlət forması hesab edirdi. Demokratiya ideyasının əsasını insanların azadlığı və bərabərliyi kimi sosial-siyasi dəyərlərin dərk edilməsi və zəruriliyinin qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Müasir anlamda “demokratiya” termini bir neçə mənada işlədilir. Onun ən geniş yayılmış mənə çaları həmin sözün etimologiyası ilə bağlıdır. Bu mənada demokratiya hər şeydən əvvəl, xalq hakimiyyətinə əsaslanan dövlət quruluşu forması kimi başa düşülür. Lakin demokratiya anlayışı yalnız dövlət formasına aid edilmir, o daha geniş hədudlara və mənə çalarına malikdir.

Demokratiya həm də bütövlükdə cəmiyyətin ictimai təşkilati forması kimi qavranılır. Bu mənada demokratiyanın tarixi inkişafının təkamül mərhələlərini aşağıdakı ardıcılıqla nəzərdən keçirmək mümkündür:

- ibtidai demokratiya;
- hərbi demokratiya;
- antik demokratiya;
- yeni dövrün klassik demokratiyası;
- müasir demokratiya.

Müasir demokratiya mənafehlərin nümayəndəliliyi kimi səciyyələnir. Bütün vətəndaşlar siyasi həyatın iştirakçıları olmaqla demokratik dövlətdə bərabər hüquqludur. Bərabərlik iki cür – qanun qarşısında bərabərlik və siyasi hüquq bərabərliyi kimi səciyyələnir. İctimai mövqeyindən asılı olmayaraq hamı qanun qarşısında bərabər hüquqludur. Siyasi hüquq bərabərliyi isə o deməkdir ki, hər kəs seçmək və seçilmək hüququna malikdir.

Demokratik cəmiyyətdə insanlar bir sıra azadlıqlar və hüquqlar əldə edirlər. Bu hüquq və azadlıqları şərti olaraq üç başlıca qrupa ayırmaq olar:

- vətəndaş cəmiyyəti daxilində fərdlərin münasibətlərini müəyyənləşdirən sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqlar;
- siyasi birliklərin üzvü olmaq etibarilə fərdlərin siyasi hüquq və azadlıqları;
- fiziki şəxs kimi hər bir insanın şəxsi hüquq və azadlıqları.

Bu hüquqlar insanlara cəmiyyətin, dövlətin onların istədiyi kimi idarə olunmasına imkan verir.

İnsanların arzularının reallaşma biləcəyi bir sistem demokratiyadır. O, insanların daim can atdığı bəşəri idealdır. Demokratiya uzun tarixi dövr ərzində ciddi təkmilləşmələrə məruz qalsa da, bu proses hələ də davam etməkdədir. Bu mənada Çexiyanın görkəmli dövlət xadimi V. Qavelin fikirləri maraq doğurur: **“Demokratiya, sözün tam mənasında həmişə ideal**

dan başqa bir şey olmayacaqdır. Kimsə ona tam yaxınlaşa bilər, kimin üçün isə həmişə üfildə parlayacaqdır, ona doğru aparan yollar yaxşı, yaxud pis olacaqdır, lakin ona tamamilə nail olmaq heç vaxt mümkün olmayacaqdır”.

Hazırkı dövrdə hələ də demokratiyaya keçən və ya keçmək arzusunda olan cəmiyyətlər mövcuddur. K. Popper bu prosesdə əsas vəzifələrin demokratik təsisatların yaradılması və demokratik islahatların həyata keçirilməsindən ibarət olduğunu qeyd edir.

§ 2. Müasir demokratiya konsepsiyaları

Müasir Qərb demokratiyası öz rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Müxtəlif dövrlərdə və ayrı-ayrı siyasi reallıqlar şəraitində formalaşmış demokratiya ənənələri bir sıra nəzəriyyə və doktrinalarda öz ifadəsini tapmışdır. İ.Şumpeterin demokratiya nəzəriyyəsi mahiyyət etibarilə müasir demokratiya konsepsiyalarının əsasını qoymuşdur. İ.Şumpeter göstərirdi ki, demokratiyanın normal fəaliyyət göstərməsi üçün dörd şərt tələb olunur:

- xalqın mühüm dövlət vəzifələrinə seçməyə layiqli, ixtisaslı nümayəndələri olmalıdır;
- siyasi orqanlar elə qərarlar qəbul etməlidir ki, xalq onu başa düşə bilsin və öz münasibətini ifadə etməyi bacarsın;
- idarəçilik işi yaxşı təşkil olunmuş və məsuliyyət hissi yüksək olan bürokratiyaya həvalə edilməlidir;
- yüksək siyasi mədəniyyətdən xəbər verən səmərəli özünüəzarət mexanizmi formalaşmalıdır.

Müasir demokratiya konsepsiyaları içərisində plüralist, liberal, kollektivçi və digər demokratiya konsepsiyaları fərqlənir.

Plüralist konsepsiyaya görə demokratiya müxtəlif ictimai qruplara öz mənafeclərini ifadə etməyə və rəqabət mübarizəsində onların qüvvələr nisbətini əks etdirən kompromis qərar qəbul etməyə imkan yaradan idarəçilik forması kimi qavranılır.

Plüralist demokratiyanı səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- demokratik siyasi sistemin əsas elementi maraq qrupudur;
- ümumi iradə müxtəlif qrupların konfliktli əlaqəsinin və onların razılığının nəticəsidir;
- qrup maraqlarının rəqabəti və tarazlığı;
- tarazlığın nəinki institusional, həm də sosial sahədə gözlənilməsi;
- ağalıq eqoizmi, qrup və fərdi maraqlar siyasətin generatorudur;
- dövlət aktiv müşahidəçi deyil, sosial ədalətin təminatçısı kimi çıxış edir;
- hakimiyyətin müxtəlif siyasi təsir mərkəzləri arasında diffuziyası (paylanması);
- cəmiyyətdə dəyərlərin konsensusun mövcudluğu;
- əsas qrupların demokratik təşkili və s.

Müasir demokratiya konsepsiyaları içərisində demokratiyanın **liberal konsepsiyası** xüsusi rol oynayır. Təbii hüquq və azadlıqların əsaslandırılması, həm də bu hüquqların təminatı, hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması ideyaları demokratiyanın liberal konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Liberal demokratiya konsepsiyasının başlıca xüsusiyyətləri bunlardır:

- fərdiyyətçilik, fərdin hüququnun dövlətin qanunlarından üstün olması;
- demokratiyanın formal xarakter daşması və azadlığın, zorakılığın yoxluğu kimi başa düşülməsi;
- parlamentarizm nümayəndəli demokratiyaya əsaslanan dövlət quruluşu və siyasi idarəetmə təsisatıdır;
- dövlətin fəaliyyət sahəsinin məhdudlaşdırılması;
- hakimiyyətin bölünməsi;
- çoxluğun hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması və s.

Müasir demokratiya konsepsiyalarından biri də **kollektiv-çi demokratiya**dır. Bu konsepsiya bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir:

- xalqın interpretasiyasında kollektivçilik;
- xalq arasında ziddiyyətlərin yoxluğu;
- azadlığın kollektiv izahı;
- insan hüquqları probleminin aradan qaldırılması;
- ümumi siyasi səfərbərlik;
- sosial demokratiyanın bəyan edilməsi və s.

Bu konsepsiyalarla yanaşı demokratiyanın digər konsepsiyaları da formalaşmış və siyasi praktikada həyata keçirilməkdədir. Belə konsepsiyalardan biri də **representativ** demokratiya adlı nəzəriyyə və onun növ müxtəlifliyi sayılan elitar demokratiya konsepsiyası hesab edilir. Representativ demokratiya konsepsiyasına görə real demokratiya xalq təmsilçiliyi hökumətinin yaradılması ilə təmin edilə bilər. Çünki xalqın iradəsini həyata keçirmək üçün onun özünün bilavasitə iştirakı, əvvəla mümkün deyil, sonra isə qeyri-səmərəlidir. Xalqın birbaşa iştirakı ilə həyata keçirilən ümumi iradə seçkilərdə bu və ya digər namizədə və ya proqrama üstünlük verilməsi şəklində mümkündür. Seçkilər təsisatı vasitəsilə əhali ictimai rəyin ifadə olunmasının təmsilçilərə verilməsi prosesinə nəzarət edir. Representativ demokratiya əsasən parlament demokratiyası formasında təzahür edir. Elitar demokratiya nəzəriyyəsi xalqın demokratik prosesdən kənarlaşdırılmasına əsaslanır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə xalqın rolu elitanın formalaşdırılmasında, onun mütəmadi olaraq tərkibinin yeniləşdirilməsinin demokratik mexanizminin yaradılmasında özünü göstərir.

Müasir demokratiya nəzəriyyələri içərisində xüsusi yer tutan **partisipar** demokratiya nəzəriyyəsi həm də iştirak nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyə insanın rəşsal varlığını iddia etməklə onun düzgün və səmərəli qərarlar qəbul edə bilmək imkanına inamı ifadə edir və xalqın irrəşsal və kütlə psixologiyasına malik toplu olması ideyasını rədd edir. Deməli,

xalq rəşsallıqdan kənar deyil, səmərəli özünüidarə sistemini yaratmağa qadirdir.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarları demokratiyanın xalq hakimiyyəti ideyasına maksimum uyğunlaşdırılmasına əsaslanan dövlət idarəçiliyi və ictimai quruluş forması yaradılması təklifini irəli sürürlər. Partisipar demokratiya nəzəriyyəsində əsas məqamlardan biri də xalqın nəzarət funksiyasının artması, onun siyasi iştirakçılığının vacib ünsürü kimi tam qərarlaşması hesab olunur.

Yuxarıda sadalanan demokratiya konsepsiyalarının hər birinin müsbət və mənfi cəhətlərinin nəzərə alınması ayrı-ayrı ölkələrdə demokratiya quruculuğunda ümumi prinsiplərə və spəşifik-millə xüsusiyyətlərə uyğun yol seçilməsini zəruri edir. Bu konsepsiyalardan bu və ya digər formada qeyri-demokratik idarəetmədən demokratik idarəetməyə keçid prosesində istifadə olunur.

§ 3. Demokratik tranzit problemi

Müasir politologiyada “qlobal demokratik dalğa” ifadəsi işlənilir və çox geniş mənə kəşb edərək müxtəlif istiqamətləri əhatə edir. Belə ki, bu ifadə özündə müxtəlif ictimai-siyasi proseslərin transformasiyasını, dünyanın müxtəlif ölkələrində baş verən bir sıra siyasi prosesləri, habelə demokratik tranzit problemini xarakterizə edir. Mütəxəssislər adətən “demokratik dalğanın” üç əsas mərhələdən keçdiyini qeyd edirlər. Bu istiqamətdə əsas tədqiqatlar S.Xantinqtona məxsusdur. ABŞ politoloqu S.Xantinqton demokratikləşmənin 1820-1920-ci illəri əhatə edən birinci, 1940-60-cı illəri əhatə edən ikinci və 1970-2000-ci illəri əhatə edən üçüncü mərhələlərini ayırır. Birinci mərhələni V.Vilsonun “dünyanı demokratiya üçün təhlükəsiz etməliyi” tarixi ifadəsi ilə əlaqələndirən mütəxəssis 1820-ci ildən başlayaraq birinci dünya müharibəsinədək bir sıra ölkələr

də demokratik prinsip və təsisatların bərqərar olduğunu qeyd edir. S.Xantinqtona görə, birinci dünya müharibəsinin sona çatması ilə demokratikləşmə yenidən canlanmağa başlayır.

İkinci dövrdə isə məlum olduğu kimi dünyada iki mühüm düşərgə-sistemlər arasında ideoloji mübarizə getməkdə idi. Həmin dövrdə sözlügedən iki əks düşərgəyə liderlik edən SSRİ və ABŞ dünya dövlətlərini öz ətrafında birləşdirməyə cəhd göstərirdilər. Bundan başqa sosialist ideyalarının getdikcə populyarlaşması prosesi bir sıra Qərb dövlətlərini narahat edirdi. Həmin ideyaların qərb cəmiyyətində möhkəmlənməsindən ehtiyatlanan Qərb dövlətləri demokratiyanın nisbətən cilovlanmasına meyl göstərirdilər. Odur ki, 40-60-cı illər demokratiyanın tarixində ləngimə dövrü kimi xarakterizə olunur.

1970-ci ildən sonrakı dövrü S.Xantinqton demokratiyanın inkişafının üçüncü dalğası kimi xarakterizə edir. Bu dövrdə bir sıra qitələrdə dövlətlər bir-birinin ardınca demokratik inkişaf yolunu seçmişlər. Asiya, Afrika və Latin Amerikasında qeyri-demokratik rejimlərin demokratiyaya meyl etməsi, xüsusilə də Avropanın bir sıra diktatura rejimlərinin- Portuqaliya, İspaniya, Yunanıstan və s.-nin siyasi səhnədən silinməsi prosesləri S.Xantinqtona 70-ci illəri demokratikləşmənin üçüncü dalğasının başlanması dövrü kimi qeyd etməyə imkan vermişdir. Sonradan SSRİ-nin və sosializm sisteminin dağılması demokratikləşmənin üçüncü dalğasının global xarakter almasına səbəb oldu. Üçüncü dalğanın əsas elementi olan demokratik və azad dövləti səciyyələndirən amillər aşağıdakılar hesab olunur:

- hakimiyyətə gəlmənin və onu idarə etmənin rəqəbat prinsiplərinə, açıq və demokratik siyasi mübarizəyə söykənməsi;
- dövlətin vətəndaşlarının əsas hüquq və azadlıqlarının konstitusiyaya və qanunlarla tənzim edilməsi;
- hakimiyyət bölgüsü prinsipinin bərqərar olması;
- vətəndaşların dövlət həyatı və dövlət idarəçiliyində, daxili və xarici siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsində iştirakı;

- azad seçkilər əsasında hakimiyyətin tərkibinin formalaşması və s.

Müasir dövrdə avtoritarizmdən demokratiyaya tranzitin, yəni sonuncu “dalğa”nın ayrıca özəlliyi vardır. Belə ki, bu keçid hərbi məğlubiyyətin nəticəsi deyil, o, müasir dövrdə demokratiyanın “zamanın ruhu” statusu qazanması nəticəsində baş verib.

Nəzəriyyədə adətən demokratiyaya tranzitin üç mərhələsini fərqləndirirlər: liberallaşma, demokratikləşmə və sosiallaşma.

Liberallaşma dedikdə hakimiyyət aparatının transformasiyasından kənar vətəndaş azadlıqlarının təsisatlanması nəzərdə tutulur. Azadlıqların verilməsinə baxmayaraq sistem dəyişmir, avtoritar xarakterini, siyasi mühitə nəzarət imkanlarını saxlayır və nəticədə “qəyyumluq demokratiyası” deyilən demokratik rejim yaranır. Yəni cəmiyyət özünün formal təsisatları ilə dövlət aparatının himayəsində fəaliyyət göstərir. Hakim elita demokratiya ilə deyil, daha çox mövcud hakimiyyəti saxlamaqla öz siyasi nüfuzunu artırmağa meyl göstərir.

Bu mərhələdə siyasi və iqtisadi elitanın islahatçı hissəsinin başlanmış keçid dövrünün liberallaşma mərhələsində qalacağı, yoxsa demokratik inkişafın başlanğıc nöqtəsinin elə məhz liberallaşma olacağı ilə bağlı narahatçılığı yaranır. Ögər dəyişikliklər davam edirsə, deməli, demokratikləşmə özünün avtoritarizmdən azad olma adlanan birinci mərhələsindən növbəti mərhələsinə adlayır. Avtoritarizmin məhdudlaşdırıcı yolundan azad olduqdan sonra rahatlıqla kompromis nəticələr əldə oluna bilər. Eyni zamanda müxalifət daxilində islahatçı qüvvələrlə mötədillər arasında, həmçinin də hakim avtoritar blok daxilində asanlıqla kompromis əldə etmək olar. Bu mərhələdə elita islahatlarda maraqlı olduqda sistem özünün ən çətin və daha mürəkkəb mərhələsinə – demokratiyanın bərqərar olması mərhələsinə qədəm qoyur. Burada siyasi qüvvələr arasında normal münasibətlər sistemi bərpa olunur. Tranzitin sonuncu mərhələsi

özünü sosiallaşmada göstərir. Bu öz ifadəsini vətəndaşların yeni dəyər və normaları mənimsəməsində tapır.

Müasir tranzit proseslərini şərh edən politoloqlar bir sıra yanaşmalar təklif edirlər. Məsələn, A.Melvil qeyri-demokratik rejimdən demokratik rejimə tranzitin integral məntiqini üzə çıxarmağa çalışır və qeyd edir ki, demokratik tranzitin optimal və ideal olması üçün o, dörd əsas mərhələdən keçməlidir:

- Liberallaşma. Siyasi həyatın, vətəndaş azadlıqlarının təsisatlanması, rejimin yeni dəyərləri mənimsəməsinin nəzarətdə saxlanması.

- Əvvəlki rejimin həyat qabiliyyətini itirmiş təsisatlarının dağıdılması. Bu mərhələdə əsas fiqurlar adətən hakim elitanın tərkibindən olan harizmalı lider və keçid prosesinin daha davamlı olması üçün rejimə qarşı çıxan müxalifətdən ibarət olur. Demokratikləşmədə təbii ki, əsas rolu demokratiyayönlü qüvvələr oynayır və onlar təkcə geniş ictimai dəstək qazanmaqla kifayətlənməməli, həm də mühafizəkar elementləri də demokratiyaya cəlb etməlidir.

- Demokratikləşmə. Normal prosedür və yeni demokratik rejimin təsisatlarının yaradılması, azad seçkilərin keçirilməsi üçün qəbul olunan əsas meyarların və demokratik siyasi sistemin möhkəmləndirilməsi.

- Yeni sistemdə vətəndaşların təkrar sosiallaşması.

Əvvəlki yanaşmalara və dünya təcrübəsinə əsaslanaraq demokratiyaya transformasiyanı iki əsas sxem üzrə şərh etmək olar. Birinci sxemə görə loyal, təkamül yolu ilə baş verənlər demokratiya prinsiplərinə əsaslanır. Burada siyasi rejimin ardıcıl və tədrici liberallaşması, əvvəlki rejimin "ölü" təsisatlarının dağıdılmasının cəhətdən və nəzarət altında həyata keçirilməsi, köhnə rejimin yeni prinsiplərə uyğunlaşan təsisatlarının saxlanması və yeni demokratik təsisatlarının bərqərar olması, əhəlinin təkrar sosiallaşması.

İkinci sxem isə avtoritar sindromla yüklənmişdir. Burada ilk növbədə sərt liberallaşmadan söhbət gedir. Daha sonra əv-

vəlki siyasi sistemin dağıdılması, arzulanan dəyərlərə söykənən demokratik təsisatların tətbiqinə cəhd. Bu tipli transformasiya radikalizmi ilə fərqlənir və sonda köhnə siyasi elitanın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə nəticələnir.

Transformasiya dövrü həmişə yeni ilə köhnənin mübarizəsidir, ictimai qüvvələr arasında konfliktidir. İkinci dünya müharibəsindən sonra bir çox ölkələrin tarixi keçid dövrü ilə bağlı olmuşdur. Onlar müxtəlif tipli avtoritar rejimlərdən demokratiyaya keçidi yaşayıblar (Yunanıstan, İspaniya, Braziliya, Argentina və s.).

Tranzit dövrü müxtəlif ölkələrdə spesifik xarakter daşısa da, lakin siyasi elm müqayisəli təhlil əsasında bu prosesdə bir sıra ümumi cəhətləri müəyyənləşdirib. İspan nəzəriyyəçisi və ölkədə gedən siyasi proseslərə rəhbərlik etmiş şəxslərdən biri olan F.Qonsales göstərir ki, dünyada ümumi qəbul olunmuş siyasi tranzit modelinin olduğunu düşünmürəm. Bununla belə F.Qonsales tranzit üçün xarakterik olan əsas elementləri qeyd edir: tranzit istəyi, cəmiyyətin böyük dəyişiklik barədə iradəsi, cəmiyyət üzvlərinin razılaşma imkanları. Bu zaman sözügedən elementlərin hansı şəraitdə formalaşması məsələsi də diqqət cəlb edir. F.Qonsales İspaniya təcrübəsinə əsaslanaraq həmin elementlərin formalaşması şərtlərini göstərir. Məsələn, o qeyd edir ki, İspaniyada Franko rejiminin dağılması ərəfəsində dərin böhran müşahidə olunurdu. Bu böhran əsasən dövlət təsisatlarının legitimlik böhranı idi. Böhran şəraitində əksəriyyətdə demokratik siyasi dəyişikliklər istəyi formalaşmışdı. Eyni zamanda yeni siyasi elitanın yaranma prosesi gedirdi. Köhnə siyasi, ideoloji dəyərlərin öz əhəmiyyətini itirməsi müşahidə edilirdi. Cəmiyyət yeni sivil və siyasi dəyərlər axtarışına başlamışdı.

F.Qonsales tədqiqatları zamanı belə qənaətə gəlir ki, İspaniyada tranzit prosesləri zamanı mövcud mədəni-siyasi əsaslar cəmiyyəti təşkil edən qüvvələrin əksəriyyətinin imkanlarını təmin etmiş və demək olar ki, hər kəs üçün məqbul sayıla biləcək şəraitin formalaşmasını şərtləndirmişdir. Həmçinin mövcud

mədəni-siyasi əsaslar cəmiyyətin elitar təbəqəsini demokratiya istiqamətində dəyişikliklərə yönəldə bilmiş və təbii ki, ilk növbədə bunun üçün ona şərait yaratmışdır.

Adətən demokratik tranzit yeni dövlət hakimiyyəti mexanizmlərinin təsisatlanması ilə möhkəmlənir. Bu, parlament və ya prezident demokratiyası təsisatlarının formalaşmasında, hakimiyyətin bölünməsinin ölkənin ali qanununda təsbit olunmasında, müxtəlif səviyyədə üç hakimiyyət qoluna məxsus uyğun strukturların yaradılmasında öz əksini tapır. Demokratik rejimin təşəkkülü dövlət aparatının yenidən formalaşmasından ayrılmazdır. Demokratik tranzit müvafiq vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının da yaranmasını tələb edir: ictimai-siyasi təşkilatların, müxtəlif növlü assosiasiyaların yaranması; müxtəlif vəsitələrin köməyi ilə əhalinin müxtəlif təbəqələrindən olan vətəndaşların siyasi proseslərdə, hakimiyyətin siyasi kursunun reallaşmasında iştirak etməsi; öz maraqlarını ifadə etməsi və s. Vətəndaş cəmiyyətində yeni dəyərlər və bu dəyərlər əsasında siyasi və sosial qüvvələrin həmrəyliyi baş verir, mövqelərin yaxınlaşması və ideyaların müqayisəsi üçün şərait yaranır.

Demokratik tranzitlə bağlı bir sıra konsepsiyalar mövcuddur ki, onlar da bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. U. Rostounun nəzəriyyəsində tranzitin əsasən İsveç və Türkiyə təcrübələri öz əksini tapıb. Müəllif tranzitin birinci mərhələsində milli birliyə nail olmağı əsas amil hesab edir. Bu mərhələdə iqtisadiyyatın səviyyəsi milli birliyin formalaşmasına müxtəlif cür təsir edir. Rostounun irəli sürdüyü modelin ikinci fazası dövlət idarəetmə istiqamətlərinin dəyişməsindən ibarətdir. Burada iqtidarla müxalifət arasında uzunmüddətli mübarizə müşahidə olunur. Milli birlik yaranmadıqda demokratiya əvəzinə cəmiyyətdə, siyasi sistemdə qütbləşmə meyilləri güclənir. Əksinə, siyasi liderlər milli birliyin vacibliyini dərk edərək demokratik prosedurun ən mühüm cəhətlərinin təsisatlandırılması üzrə razılığa gələrlərsə, bu zaman demokratikləşmənin üçüncü fazası-qərarların qəbul edilməsi prosesi başlanı bilər. Bu fa-

zanın uğurlu nəticələri isə müəllifin fikrincə “vərdişetmə” adlanan dördüncü fazanın meydana çıxmasına şərait yaradır.

Tranzit konsepsiyalarından biri də Xuan Lints tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, öz konsepsiyasını Latın Amerikası ölkələrinin təcrübəsi əsasında hazırlamış, lakin onu ümumi bir ideya kimi digər regionlar üçün də məqbul variant kimi təqdim etməyə çalışmışdır. Bu zaman o, digər regionlarda demokratikləşmə prosesi zamanı mentalitet problemini nəzərə almamışdır. Lakin məlumdur ki, tranzit dövrü ölkələrin hər birində cəmiyyətdə baş verən bir sıra özünəməxsus sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin təsiri altında formalaşır. X. Lints tranzit prosesləri zamanı prezident üsul-idarəsinin əhəmiyyətini də sıfıra endirmişdir.

O. Donell və F. Şmitter tərəfindən irəli sürülmüş konsepsiyada iki hibrid rejimin tipologiyası diqqəti cəlb edir. Onlar diktablanda və demokradura keçid rejimlərini nəzərdən keçirirlər. Birincidə demokratiyasız liberallaşma, ikincidə isə liberallaşmamış demokratikləşmə əsaslandırılır. Politoloq Gilyermo O. Donellə görə avtoritarizmin süqutundan sonra yaranan rejim müəyyən və kifayət qədər uzunmüddətli sabitlik nümayiş etdirə bilər. Sabitliyi güclü prezident hakimiyyəti və bu hakimiyyətə müqavimət göstərməyə qadir olan bütün digər sosial və siyasi təsisatların inkişaf etməməsi doğurur. O, belə rejimi deqativ - “nümayəndəli demokratiya” adlandırır və hesab edir ki, onun meydana gəlməsini ölkələrin əksəriyyətinə keçmiş avtoritar sələflərindən miras qalmış dərin sosial və iqtisadi böhranlar stimullaşdırır.

Nümayəndəli demokratiya ən mühüm təsisatların olmadığı şəraitdə fəaliyyət göstərdiyindən liberal və ya təmsilçi demokratiyadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Üstəlik o, sosial və siyasi böhranların aradan qaldırılması üçün hökumət səmərəliliyinə malik deyildir. Bu isə onu daxilən qeyri-sabit edir, daim avtoritarizmə çevrilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Belə vəziyyət kifayət qədər uzun müddət davam edə bilər.

Real demokratik təsisatlar olmadığına görə cəmiyyətdə güclü prezident hakimiyyətinə tələbat son dərəcə yüksək olur. O. Donellin təsvir etdiyi modelin əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

- seçilmiş prezidentin fəaliyyəti heç nə ilə və heç bir şəkildə məhdudlaşdırılmır, o, bütün millətin rəmzi və canlı təəcəssümü, onun mənafeələrinin başlıca müəyyənləşdiricisi və daşıyıcısı kimi çıxış edir;

- prezident hər bir qanunun təsir dairəsindən kənarda duran, bütün mövcud siyasi və digər mütəşəkkil maraqların fəvqündə dayanan hansısa bir ali qüvvə kimi təsəvvür edilir;

- prezidentlikdən savayı yerdə qalan bütün siyasi təsisatlar, məsələn, məhkəmələr və parlament qeyri-müstəqil və heç bir dəyəri olmayan qurumlar, prezidentə əlavələr kimi çıxış edir.

Digər konsepsiyadan fərqli olaraq O. Donellin konsepsiyası güclü prezident hakimiyyətini nəzərdə tutur.

Amerikan politoloqu J. Uaytxed isə Latın Amerikasının təcrübəsinə əsasən spesifik siyasi rejim kimi qeyri-sabit populist demokratiyanı əsaslandırır.

Demokratiyanın inkişafını müəyyən etmək üçün onun ayrı-ayrı dövlətlərin xüsusiyyətlərindən irəli gələn çətinliklərini, hakimiyyətin qollarının ayrı-ayrı institusional formalarda müəyyən olunmuş qarşılıqlı münasibətlərini, yəni hər bir ölkənin, cəmiyyətin spesifikliyini nəzərə almaq lazımdır.

Göründüyü kimi, demokratik tranzit birdəfəlik akt deyil. O, kifayət qədər uzunmüddətli proses olub ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif davam etmə dövrlərinə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. B., 2005.
2. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. B., 2008.
3. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. B., 1997.

4. Əfəndiyeva X., Məmmədli N. Politologiyadan 100 sxem. B., 2002.

5. Мельвиль А. Демократические транзиты: Теоретико-методологические прикладные аспекты. М., 1999.

6. Даль Р. О демократии. М., 1999.

7. Ачкасов В. Сравнительная политология. С.П., 2002.

8. Хантингтон С. Третья волна: демократия на исходе XX века. М., 2003.

9. Мельвиль А. (и др). Политология. М., 2009.

MÜQAYİSƏLİ POLİTOLOGİYADA OMBUDSMAN TƏSİSATININ ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Ombudsman təsisatının yaradılması və inkişafının xüsusiyyətləri

2. Ombudsman təsisatının statusu və fəaliyyət mexanizmləri: müxtəlif ölkələrdə onun oxşar və fərqli cəhətlərinin müqayisəli təhlili

§ 1. Ombudsman təsisatının yaradılması və inkişafının xüsusiyyətləri

Ombudsman termini dünya dillərinə İsveçdən daxil olmuşdur. Bu gün dünyada ilk ombudsmanlığın 1809-cu ildə İsveçdə yaradıldığı göstərilir. Ombudsman vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan seçilmiş və ya hökumət tərəfindən təyin edilmiş vəzifəli şəxsdir.

Ombudsman qanunverici, icra və ya yerli özünüidarəetmə orqanlarının qərarı ilə yaradılan təsisata rəhbərlik edən yüksək vəzifəli şəxs hesab olunur. O, idarəetmə orqanları məmurlarının hüquqa zidd, qərəzli qərarları və hərəkətlərindən irəli gələn vətəndaş şikayətlərini dinləmək, lazım bildiyi halda təhqiqat aparmaq, tədbirlər görmək, məlumat almaq hüququna malikdir. Başqa sözlə, ombudsman polis və digər inzibati idarələr əleyhinə şikayətlərə baxmaq və müvafiq təsisatlara məlumat vermək səlahiyyəti olan məmurdur.

Ombudsman vəzifəsi etibari ilə ədaləti bərqərar edən, bürokratik qurumları, vəzifəsindən sui-istifadə edən məmurları qanunlara hörmət və riayət etməyə məcbur edən bir vasitədir. Bürokratiya üçün isə qərar verilərkən nəzərdən qaçan səhvlərin düzəldilməsini təmin edən əlavə bir "islah" nəzarətidir. Bir sıra ölkələrdə ombudsman bir təsisat kimi hüquq sisteminin bir his-

səsini təşkil edir. Onun əsas vəzifəsi insan hüquqlarının müdafiəsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət, mülki hüquqları, ümumi və xüsusi mənafehləri, həyatın xüsusi sahəsini müdafiə etməkdir.

Ombudsman vəzifəsinin özünəməxsus cəhətləri vardır. İxtilafı həll etmək bunlardan biridir. Ombudsman "xalqın müdafiəçisi", "xalqın siyasətçisi" kimi də qiymətləndirilir. Bu təsisat bəzi dövlətlərdə geniş yoxlama səlahiyyətinə malik olduğu halda, bir sıra ölkələrdə ancaq yerli özünüidarəetmə və ya hərbi sahədə fəaliyyət göstərir. Digər tərəfdən onların statusları da fərqlidir və müxtəlif cür adlanır. Məsələn, Hollandiyada "milli ombudsman" (Nationale ombudsman), Fransada "vasitəçi" (Mediator), Kanadada "vətəndaş qoruyucusu" (Protecteur du Citoyen), İspanyada "xalq müdafiəçisi" (Defensor del Pueblo), Avstryada "xalq müvəkkili" (Avakatul Pororului), Portuqaliyada "ədalət təmsilçisi" (Provedor de Yustisa), İtaliyada "vətəndaş müdafiəçisi" (Difensore Civico).

Müxtəlif ölkələrdə ombudsman təsisatının konsepsiyasının təşəkkülünə cəmiyyətin amilləri (demokratiyanın inkişaf səviyyəsi, onun hüquq sisteminin yetkinlik dərəcəsi, hüquq mədəniyyəti və vətəndaşların qanuna riayət səviyyəsi, insan hüquqları ilə bağlı vəziyyət və s.) təsir göstərir.

Hər bir ölkədə ombudsmana müraciət fərqlidir. Bir çox ölkələrdə ayrı – ayrı şəxslər tərəfindən şikayətin bilavasitə ombudsman təsisatına göndərilməsinə yol verilir. Ombudsmana edilən şikayətlər, adətən məxfi xarakter daşıyır və iddiaçının şəxsi razılığı olmadan açıqlanmır.

Ombudsmanın fəaliyyəti heç də həmişə şikayətlər üzrə tədbirlər görülməsi ilə məhdudlaşmır. O, öz təşəbbüsü ilə müstəqil araşdırmaya başlaya bilər. Belə araşdırma, bəzi hallarda ictimaiyyətin geniş təbəqələrinin, yaxud qrupların hüquqlarına toxunan və fərdi şikayətin obyektinə ola bilməyən məsələləri əhatə edir.

Əksər hallarda ombudsmanın başlıca funksiyası dövlət idarəçiliyinin ədalətliyi və qanuniliyini təmin etməkdir. İnsan hüquqları komissiyaları əsas etibarilə ayrı – seçkilik məsələləri ilə məşğul olur və bu baxımdan xüsusi orqanların, ayrı – ayrı şəxslərin, habelə hökumətin fəaliyyətini araşdırırlar. Fərdi şikayətlərə baxılması ombudsmanın fəaliyyətinin başlıca istiqamətini təşkil edir. Lakin ombudsmanlar tez – tez insan hüquqlarının müdafiəsi və dəstəklənməsi ilə də məşğul olurlar.

Ombudsmanla əlaqə səviyyəsi ölkədən asılıdır. Bir çox ölkələrdə vətəndaşlar şikayətləri bilavasitə ombudsmana verə bilirlərsə, digər ölkələrdə şikayətlər vasitəçi- parlamentin yerli üzvü tərəfindən verilir. Ombudsmana verilən şikayətlər adətən məxfi xarakter daşıyır, şikayətçinin şəxsiyyətilə bağlı məlumat onun razılığı olmadan açıqlanmır.

Bütün ölkələr öz ənənələrinə uyğun ombudsman yaradır ki, onların da özlərinə məxsus siyasi sistemi, nəzarət sistemi və fəaliyyətləri mövcuddur. Elə bir ölkə tapılmaz ki, eyni ombudsman təsisatına malik olsun. Lakin onların hamısı öz öhdəliklərini yerinə yetirərkən eyni prosedurlara riayət edirlər. Ombudsman ictimaiyyət nümayəndələrindən şikayətlər qəbul edir və öz səlahiyyət dairəsinə aid olan şikayətlərə baxır. Təhqiqat prosesində ombudsmana bütün müvafiq dövlət orqanlarının sənədlərindən istifadə etmək imkanı verilir. O, dövlət məmurları da daxil olmaqla insanları müvafiq informasiya verməyə məcbur edə bilər.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə ixtisaslaşmış qurumların formalaşması, yeni milli modellərin xarakteri və özünəməxsusluğu beynəlxalq və milli təsisatların birgə fəaliyyəti diqqət mərkəzində olan problemlərdəndir. Bu təsisatlar içərisində ombudsman təsisatı xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

§ 2. Ombudsman təsisatının statusu və fəaliyyət mexanizmləri: müxtəlif ölkələrdə onun oxşar və fərqli cəhətlərinin müqayisəli təhlili

Gördükləri işin çox əhəmiyyətli və çətin olmasına baxmayaraq, ombudsman təsisatları əməkdaşlarının sayına görə çox da böyük deyildir. İsveçdə yaradıldığı ilk illərdə bir nəfərdən ibarət ombudsman təsisatı hazırda 4 nəfərdən ibarətdir və hər birinin vəzifə sahəsi fərqlidir.

İngiltərədə parlament komissarı vəzifə şərtlərinə və işlərin sayına görə Maliyyə Nazirliyi təsdiqlədikdən sonra öz aparatı üçün işçi təyin edə bilər. İngiltərədə də ombudsman bir şəxsdən ibarətdir.

Danimarkada konstitusiyaya görə ombudsman vəzifəsini ən çox 2 nəfər icra edə bilər. Finlandiyada 1919-cu ildən bir nəfərdən ibarət olan ombudsman 1971-ci ildən bəri iki nəfər olmuşdur. Fransada mediator bir nəfərdir, lakin onun on dörd nəfərlik aparatı var. Habelə paytaxtdan kənarda əyalət ombudsmanları qurulub və bunların sayı iki yüz nəfərə yaxındır. Avstriya ombudsman qurumu bir ombudsmandan və iki hüquqşünasdan ibarətdir. Bu hüquqşünaslar həm hüquq məsləhətçisi kimi işləyir, həm də şikayətləri qəbul edib ombudsmanın görüş və qəbullarını tənzimləyirlər.

Ölkələrin çoxunda ombudsman təsisatı üzvlərinin hüquqşünas olması zəruri deyil. Ancaq Finlandiya Konstitusiyasının 49-cu maddəsinə görə ombudsman seçilən şəxsin məşhur hüquqşünas olması şərtidir.

Ombudsman qurumunun az saylı heyətdən ibarət olmasına səbəb səmərəlilikdir.

Klassik mənada ombudsman səlahiyyət sahəsi geniş olan, ordu, icra və məhkəmə orqanları üzərində nəzarəti həyata keçirən bir qurumdur. İsveçdə bu cür tənzimləmə XIX əsrdən mövcuddur. Yerli özünüidarəetmə orqanlarına nəzarət ombudsmanın səlahiyyəti daxilindədir. Lakin İsveçdə ombudsmana

verilmiş bu qədər böyük səlahiyyət Finlandiya istisna olmaqla digər ölkələrdə qəbul edilməyib. Finlandiyada dövlət hakimiyyətinə əsaslanaraq fəaliyyət göstərən bütün rəsmi qurumlara ombudsman tərəfindən nəzarət edilir. Bütün mərkəzi və yerli icra orqanları, hərbi qurumlar və məhkəmələr ombudsmanın nəzarəti altındadır. Bu ölkədə prezident, parlament üzvləri və ali məhkəmənin sədri ombudsmanın səlahiyyəti xaricindədir.

Bir qayda olaraq ombudsman idarəetmə orqanlarını yoxlasa da, bəzi ölkələrdə inzibati ombudsman deyil, yalnız hərbi ombudsman yaradılıb (Almaniyada). Norveçdə isə 1952-ci ildə əvvəlcə hərbi ombudsman, 1962-ci ildə isə inzibati ombudsman təsis edilmişdir. Bundan başqa yerli özünüidarəetmələr üçün ombudsman təsisatları da tətbiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, idarəçiliyə nəzarət etmək ombudsmanın əsas vəzifəsidir. Məsələn, Fransada Mediator, mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarına, rəsmi orqanlara və mülki qurumlara qarşı edilən şikayətləri təqdim edir. Lakin dövlət orqanları ilə məmur arasında olan şikayətlər Mediatorun səlahiyyətləri xaricindədir.

İngiltərədə parlament komissarı xarici münasibətlərə, milli təhlükəsizlik məsələlərinə, cinayət istintaqına, məhkəmə qərarlarına, polis və orduya, bütün idarəçiliyə (idarəçiliyin müqavilələri istisna olmaqla) nəzarət edə bilər. Parlament komissarı hətta nazirliyin qərarlarını yoxlamaq səlahiyyətinə də malikdir.

Avstriyada ombudsmanın səlahiyyəti xeyli genişdir. O, icra hakimiyyətinə nəzarət səlahiyyətinə malik olmaqla yanaşı, rüşvətxorluq, dələduzluq, vəzifədən sui-istifadə və müəşəkkil cinayətkarlıq halları ilə bağlı nəzarəti də həyata keçirir.

Bir çox ölkələrdə məhkəmə qərarları ombudsman qurumunun nəzarətindən kənardır. İsveç və Finlandiyada bu qərarlar onun səlahiyyətinə daxildir. Norveçdə məhkəmələr ombudsmanın səlahiyyətində qaldığı halda, Nazirlər Kabineti, maliyyə müfəttişlikləri və yerli özünüidarələr onun səlahiyyəti xaricindədir. Danimarkada isə məhkəmə qərarları tam ombudsmanın səlahiyyəti xaricindədir. İspaniyada ombudsman təkcə

mərkəzi deyil, həm də regional və bələdiyyə qurumlarına nəzarət edir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaradılmış ombudsmanların səlahiyyət sahəsi ştatların qanunvericilik orqanlarını, qubernatorları və federal orqanları əhatə etmir.

İngiltərədə ombudsmana hərbi sahəyə müdaxilə etmə səlahiyyəti verilməyib. Lakin Almaniyada isə yalnız hərbi sahədə ombudsman mövcuddur.

Hüquq və azadlıqların müdafiəsi məqsədi ilə aparılan yoxlamalar “qüsurlu idarəetmə” səbəbindən verilən şikayətlərə baxılmasından fərqli olaraq daha genişdir. Ombudsmanın vəzifəsi yalnız haqsızlığa qarşı hüquq və azadlıqların qorunması məqsədilə edilən nəzarətlə bitmir. O, səbəbləri araşdırır, digər idarəçilik orqanlarına belə hallarla rastlaşmamaq üçün tövsiyələr verir. Hüquq və azadlıqların qorunması əsasən Skandinav ölkələrində mövcud olan ombudsmanın vəzifəsidir və bu, Konstitusiyaya ilə tənzimlənir.

Skandinav ölkələri ombudsmanlarına məxsus başqa bir cəhət sadəcə vətəndaş ilə digər idarəetmə orqanları arasındakı məsələləri deyil, həm də idarəetmənin daxili fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri (vəzifəyə təyin etmə, inzibati cəzalar, vəzifədən uzaqlaşdırmaq) həll etməkdir. Skandinav ölkələrində olan ombudsmanların digər bir diqqətəlayiq xüsusiyyəti yalnız müəyyən halları deyil, həm də hüquqi normativ aktları araşdırmaqdır.

Müxtəlif ölkələrdə ombudsman qurumunun oxşar xüsusiyyəti, icrası məcburi olan və cəzalandırma qərarları verə bil məmərdir. Lakin bu sahədə də bəzi fərqli cəhətlər mövcuddur. Bir sıra ölkələrdə ombudsman araşdırdığı qərar və əməllərdə haqsızlıq əlaməti gördükdə məhkəməyə müraciət edə bilirsə, digərlərində bu mümkün deyil. Skandinav ölkələrində və Fransada ombudsmanların məhkəməyə müraciət etmək hüquqları varsa, İngiltərədə parlament komissarının “yarıtmaz idarəetmə” halını müəyyən etdikdə raport verməkdən başqa səlahiyyəti yoxdur.

Müxtəlif ölkələrdə ombudsman sisteminin digər oxşar cəhəti araşdırma zamanı sorğu ilə informasiya əldə etmək səlahiyyətidir.

Ombudsman təsisatının təşkili üsulları bütün ölkələrdə ciddi şəkildə nizamlanır. Ombudsmanın seçilməsi və ya təyin olunması qaydasının hər bir ölkədə öz xüsusiyyətləri var. Bu baxımından üç qrupu qeyd etmək olar: birinci qrupa daxil olan ölkələrdə ombudsman parlament tərəfindən seçilir. Ombudsmanın vətəni sayılan İsveçdə ombudsman seçkilərinin hazırlığı parlamentin xüsusi nümayəndələri tərəfindən aparılır və namizədlər (4 namizəd) parlamentdə açıq səsvermə yolu ilə seçilir. Norveç, Finlandiya, Danimarka və Avstriyada da ombudsman parlament tərəfindən seçilir. İkinci qrupa aid ölkələrdə ombudsman qanunvericilik orqanı ilə icra hakimiyyətinin birgə qərarı ilə təyin edilir. Ombudsman sistemini tətbiq edən İngiltərədə də ombudsman (parlament komissarı) kraliçanın parlamentə yazdığı məktubla təyin olunur. İrlandiyada ombudsman parlamentin qərarından sonra prezident tərəfindən seçilir. Nəhayət, üçüncü qrupa aid etdiyimiz ölkələrdə ombudsman yalnız icra hakimiyyətinin sərəncamı ilə təyin edilir. Fransanı belə ölkələrə aid etmək olar. Burada mediator hökumətin qərarı ilə vəzifəyə gəlir.

Azərbaycanda prezidentin təqdim etdiyi üç namizəd arasından Milli Məclis ombudsmanı 83 səs çoxluğu ilə seçir. Namizədlik irəli sürülərkən qanunvericilik onların qarşısında bir sıra tələblər qoyur. Əvvəla, ombudsman yüksək və qüsursuz nüfuza malik olmalıdır. İkincisi, ombudsman hər hansı bir siyasi və ya ictimai təşkilatın üzvü ola bilməz.

Ombudsman vəzifəsini tutan şəxsin əksər hallarda yənidən seçilmə hüququ vardır (İsveç, Danimarka), hərçənd ayrı-ayrı ölkələrdə bu qadağandır (Fransa, Azərbaycan).

Ombudsman öz fəaliyyətini könüllü surətdə dayandıra bilər. Pedaqoji, elmi və yaradıcı fəaliyyət istisna olmaqla ombudsman sahibkarlıqla məşğul ola bilməz.

Ayrı-ayrı ölkələrdə ombudsman sistemində müxtəlif vəzifə (səlahiyyət) müddəti nəzərdə tutulur. İsveçdə ombudsmanın vəzifə müddəti onu seçən parlamentin səlahiyyət müddəti ilə -4 illə məhdudlaşdırılıb. Finlandiya və Norveçdə də ombudsmanın vəzifə müddəti 4, Fransada 6, Yeni Zenlandiya və Alyaskada isə 5 ildir. Danimarka və İngiltərədə müəyyən müddət nəzərdə tutulmayıb. Ombudsman Danimarkada parlamentin ona etimad göstərdiyi vaxta qədər, İngiltərədə isə "parlament komissarı" (ombudsman) işi qənaətbəxş apararsa, 65 yaşına qədər öz vəzifəsində qalır. Lakin İngiltərədə ombudsman parlamentin hər iki palatasının razılığı ilə monarx tərəfindən vəzifədən uzaqlaşdırıla bilər.

İsraildə ombudsman Knessetin xüsusi daimi komissiyasının tövsiyəsi ilə prezident tərəfindən 5 il müddətinə təyin edilir. Burada qanunverici orqan mühüm rol oynayır. Lakin Avstriyada xüsusi prosedur nəzərdə tutulmuşdur. Xalq hüquq-müdafiəçisi kollegiyasının üzvləri Milli Şuranın 3 güclü partiyası tərəfindən irəli sürülür. Fransa Mediatorunun təyinat qaydası spesifik xarakter daşıyır. Fransa ombudsmanı Nazirlər kabinetinin dekreti ilə 6 il müddətinə təyin edilir. Beləliklə, bu halda qanunverici orqan heç bir rol oynamır.

Ombudsman iki ildən on ilədək seçilə bilər. Bəzi ölkələrdə Parlament ombudsmanı adətən qanunverici orqanın mandatı müddətinə bərabər müddətə seçilir. Bəzi ölkələrdə isə onun seçilməsi adətən qanunverici orqanın səlahiyyət müddətinin ortalarında həyata keçirilir. Bu, ombudsmanın parlamentin tərkibində müstəqilliyini təmin edir. İcra ombudsmanı müddət etibarı ilə bu meyardan asılı deyil və onlar arasında hətta 10 il müddətinə seçilən ombudsmanlara da təsadüf edilir.

Vəzifədən vaxtından əvvəl azad edilmə qaydası seçilmə ilə müqaisədə daha mürəkkəbdir. Belə ki, İsveçdə ombudsman öz vəzifəsindən onun fəaliyyətinə nəzarət edən parlament komissiyasının vəsədəti üzrə Riksdag tərəfindən azad edilə bilər. Danimarkada Folketing ombudsmanın işləri ilə əlaqədar xüsusi

komissiya yaradır. Bu komissiya parlamentə ombudsmanın vaxtından əvvəl vəzifəsindən azad edilməsilə əlaqədar təklif vermək hüququna malikdir. Norveçdə bunun üçün parlament deputatlarının əksəriyyətinin səsverməsi şərti tətbiq edilir. Yeni Zelandiyada tədqiqatlar üzrə parlament müvəkkili parlamentin təqdimatı ilə general-qubernator tərəfindən vəzifəsindən azad edilir. Böyük Britaniyada parlament komissarı vəzifəsindən kraliçanın təqdimatı ilə, real şəkildə isə baş nazir tərəfindən parlamentin hər iki palatasının ilkin razılığı əsasında azad olunur. Fransada mediator vəzifəsindən Dövlət şurasının razılığı ilə hökumətin qərarı əsasında azad edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2009.
2. "Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili (ombudsman) haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu. "Azərbaycan" qəzeti, 5 mart 2002.
3. Məmmədov R. Beynəlxalq hüquq. B., 2002.
4. Kazımov A. İsveç ombudsman institutu. Tarixi təsvir. Ombudsman kimdir? (məqalələr toplusu). B., 2001.
5. İnsan hüquqlarına dair milli təsisatlar. B., 2000.
6. Yılmaz R. Demokratik dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsində ombudsmanın rolu: Azərbaycanın təmsalında. B., 2003.
7. Azərbaycanda ombudsman təsisatı (elmi versiyalar). B., 2001.
8. Сунгуров А. Сравнительный анализ законодательства института омбудсмана (региональный омбудсман). С.П., 1999.

MÖVZU 9

MÜQAYISƏLİ POLİTOLOGİYADA KONSTITUSİYALARIN ÖYRƏNİLMƏSİ

1. *Konstitusiyanın mahiyyəti və xüsusiyyətləri*
2. *Konstitusiyaların təsnifatına müqayisəli yanaşma*
3. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və onun təşəkkül mərhələləri*

§ 1. Konstitusiyanın mahiyyəti və xüsusiyyətləri

Konstitusiya anlayışı latın dilində "konstitutio" sözündən olub, hərfi mənası "quruluş", "təsisat", "qurmaq", "təsis etmək" deməkdir. Konstitusiya terminindən ilk dəfə Qədim Romada imperator hakimiyyətinin ayrı-ayrı aktlarının adlandırılması üçün istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərdə Avropada feodal-zadəgan imtiyazlarını nəzərdə tutan aktlar da sözün həqiqi mənasına uyğun olaraq bu cür adlandırılmışdır.

Dövlətin əsas qanunu kimi müasir anlamda konstitusiyanın meydana gəlməsi burjuva dövlətinin yaranması ilə əlaqədardır.

Konstitusiya termini hazırda iki əsas mənada işlədilir.

- Faktiki konstitusiya
- Hüquqi konstitusiya

Faktiki konstitusiya bu və ya digər ölkədə ictimai-siyasi quruluşun real mövcud olan əsaslarını və şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətini əks etdirir.

Hüquqi konstitusiya ali hüquqi qüvvəsi olan, xüsusi qaydada qəbul edilən və dəyişdirilən, sosial-iqtisadi quruluşun, siyasi sistemin, şəxsiyyətin hüquqi statusunun, cəmiyyətin mənavi həyatının əsaslarını az və ya çox dərəcədə tənzimləyən, yəni xüsusi obyektə olan sənəd, əsas qanundur.

Konstitusiya tipli ilk aktlar İngiltərədə qəbul olunsada, onlar adi qaydada başa düşülən konstitusiya hesab olunmurdu.

Başqa sözlə desək, onlar ictimai quruluşun, dövlətin daxili təşkilinin vacib tərəfi olan vahid nizamlama aktı olmadığı kimi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını da ifadə etmirdi. Müasir dövrdə isə Böyük Britaniyada XVIII-XX əsrlərdə qəbul edilmiş çoxsaylı aktlardan ibarət olan şifahi konstitusiyaya mövcuddur. Bu aktların bir-biri ilə sistemli əlaqəsi yoxdur və onlar vahid akt təşkil etmirlər.

İlk yazılı konstitusiyaya (yəni daxili struktura malik vahid, əsas qanun) kimi 1787-ci ildə qəbul edilmiş və 1789-cu ildən qüvvəyə minmiş və bu günə qədər fəaliyyətdə olan ABŞ konstitusiyası hesab olunur. Avropada isə ilk yazılı konstitusiyalar Polşa və Fransada hazırlanmış və qəbul edilmişdir.

Dövlətin ali qanunu hesab olunan konstitusiyaya bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

- Dövlətin əsas qanunu kimi konstitusiyaya başqa qanunlardan fərqli olaraq təsisədi, birbaşa xarakter daşıyır. Konstitusiyaya ictimai münasibətlərin geniş dairəsini, eləcə də bütün cəmiyyət üzvlərinin və vətəndaşların köklü maraqlarını əhatə edən daha mühüm münasibətləri tənzimləyir. Konstitusiyaya dövlətin konstitusiyaya quruluşunu, insan və vətəndaşların başlıca hüquq, azadlıq və vəzifələrini, dövlətin ictimai-iqtisadi əsaslarını, onun milli-ərazi quruluşunu, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə sistemini təsbit edir, hüquq qaydasının və qanunçuluğun əsaslarını müəyyən edir. Bu xüsusiyyətlərdən irəli gələn vəzifələr müvafiq olaraq İtaliya Respublikasının 1947-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasında da göstərilmişdir. Konstitusiyaya görə İtaliya əmək üzərində qurulan demokratik respublikadır (maddə 1). Respublika bütün vətəndaşların əmək hüququnu tanıyır və bu hüququ reallaşdıracaq şəraiti yaradır. Hər vətəndaş öz imkan və istəyinə görə cəmiyyətin maddi, yaxud mənəvi inkişafına yardım edəcək bir fəaliyyətdə olmağa və ya vəzifə daşımağa borcludur (maddə 4). Vahid və bölünməz olaraq respublika, yerli muxtariyyətləri tanıyır və onların gerçəkləşməsinə şərait yaradır. Respublika etnik azlıqları mü-

vafiq tədbirlərlə qoruyur (maddə 5-6). İtaliyanın hüquq qaydası beynəlxalq hüququn qəbul olunmuş normalarına uyğundur (maddə 10). Göründüyü kimi konstitusiyaya normaları bütün başqa hüquq normalarına münasibətdə daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Ona görə də konstitusiyaya normaları dövlət orqanları, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşların fəaliyyəti üçün əsasdır.

- Konstitusiyaya bütün hüquq sisteminin əsası kimi hüququn mənbəyidir. O, cari qanunvericilik üçün hüquqi bazadır və onun xarakterini müəyyən edir. Cari qanunvericilik konstitusiyanın müddəalarını inkişaf etdirir. Bəzi hallarda konstitusiyada bu və ya digər qanunun qəbul edilməsi haqqında göstəriş olur (Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 142-ci maddəsində göstərilir ki, bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları qanunla müəyyən olunur, Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasının 117-ci maddəsində göstərilir ki, Milli Müdafiə Başqanlığının, Ümumi Qərargah Başqanlığı və Qanun Komandanlıqları ilə xidməti münasibətləri və səlahiyyət dairəsi qanunla müəyyən edilir). Beləliklə, qanunvericiliyin hüquqi bazası kimi konstitusiyaya bütün hüquq məkanında əsas mərkəzdir. Konstitusiyaya bütövlükdə hüququn inkişafında uzlaşmaya və hüququn sistemləşdirilməsinə kömək edir.

- Konstitusiyaya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu cəhət Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 147-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. O, birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu konstitusiyaya ölkənin qanunvericilik sisteminin əsasıdır. Konstitusiyanın aliliyi onda təzahür edir ki, bütün qanunlar və dövlət orqanlarının digər aktları onun əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir. Konstitusiyaya ciddi və dəqiq riayət etmək bütün dövlət orqanları, ictimai birliklər və vətəndaşlar üçün ən ali davranış normasıdır.

- Konstitusiyaya həmçinin qanunvericilik sisteminin əsası kimi çıxış edir. Qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir:

- a) konstitusiya- ölkənin əsas qanunu;
- b) referendumla qəbul edilmiş aktlar;
- c) qanunlar;
- d) fərmanlar;
- e) mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları və s.

Dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr ölkənin qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu prinsiplər müxtəlif ölkələrin konstitusiyalarında öz əksini tapmışdır.

• Konstitusiya əsas qanun kimi özünün stabilliyi ilə səciyyələnir. Bu onunla əlaqədardır ki, konstitusiya ölkənin ali qanunu kimi dövlət və cəmiyyət quruluşunun təməlini təsbit edir. Konstitusiyanın stabilliyi onun qəbul edilməsi və dəyişdirilməsində xüsusi qaydalarla təmin olunur.

§2. Konstitusiyaların təsnifatına müqayisəli yanaşma

Siyasi və hüquqi ədəbiyyatda konstitusiyaların müxtəlif əlamət və növlərinə görə təsnifatı verilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, konstitusiyaların növlərinə görə təsnifatının verilməsi özü də şərti xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq, belə təsnifat bu və ya başqa əsas əlamətə görə konstitusiyaları bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir. Konstitusiyaların təsnifatı verildikən V. E. Çirkinin qruplaşdırdığı təsnifat əsas götürülmüşdür. Təsnifata uyğun olaraq konstitusiyaların aşağıdakı növlərini nəzərdən keçirmək olar:

• **sosial əlamətə görə** (teokratik, totalitar-avtoritar və müasir demokratik konstitusiyalar);

• **formasından asılı olaraq** (yazılı və şifahi konstitusiyalar);

• **qəbul edilmə qaydasına görə** (bəxş edilmiş və nümayəndəli orqan tərəfindən qəbul edilmiş və referendumla bəyənilmiş konstitusiyalar);

• **dəyişdirilmə üsuluna görə** (çevik və möhkəm konstitusiyalar);

• **qüvvədə olma müddətinə görə** (daimi və müvəqqəti konstitusiyalar);

• **nəzərdə tutulan məqsəddən asılı olaraq** (proqram xarakterli və təsbitədiçi konstitusiyalar) və s.

Sosial əlamətə görə konstitusiyaları nəzərdən keçirərkən əsasən teokratik, demokratik və totalitar-avtoritar konstitusiyalar fərqləndirilir. Teokratik konstitusiyalardan bəhs edərkən bu tipə və yaxud növə adətən Qatar, Səudiyyə Ərəbistanı, İran və digər dövlətlərin bu xarakterli konstitusiyalarını aid edirlər. Bu tip konstitusiyalarda maddələrin dini prinsiplərə uyğun verilməsi nəzərə çarpır.

Digər konstitusiyalar demokratik konstitusiyalar hesab olunur. Belə konstitusiyalar ümumbəşəri dəyərləri, siyasi və hüquqi düşüncənin mütərəqqi inkişafının nailiyyətlərini əks etdirir (İtaliya, Yaponiya, Almaniya, ABŞ, İngiltərə və s.).

Avtoritar konstitusiyalar isə çox vaxt cəmiyyətdə müxtəlif siniflərin, sosial təbəqələrin, etnik qrupların hökmranlığını və hüquqi imtiyazlarını elan edir, qəti müəyyən edilmiş partiya sistemini təsbit edir (çox vaxt birpartiyalılıq, lakin Nigeriyanın 1989-cu il konstitusiyası iki, İndoneziya qanunvericiliyi isə üç partiya icazə verir), parlamentin rolunu azaldır və vətəndaşların əsas hüquqlarını məhdudlaşdırır.

Totalitar konstitusiyalar bir partiyanın hökmranlığını, qovuşmuş partiya dövlət sisteminin rəhbərliyini, məcburi ideologiyanı təbliğ edir (keçmiş SSRİ, faşist Almaniyasında və s. ölkələrdə).

Formasından asılı olaraq konstitusiyaların iki növü fərqləndirilir: yazılı və şifahi. Yazılı konstitusiyalar həmin ölkənin rəsmi olaraq əsas qanunu elan olunmuş xüsusi qanunvericilik aktından və ya əksər hallarda müxtəlif vaxtlarda qəbul edilmiş bir neçə aktdan ibarətdir (məsələn, Finlandiya və İsveçdə). Şifahi konstitusiyalar müxtəlif qanunların, məhkəmə presedent-

lərinin və adətlərin məcmusudur. Buraya adətlər daxil olduğuna görə belə konstitusiyaya şifahi konstitusiyaya adlanır. Məcmu halında bu aktlar və normalar mövcud quruluşun əsaslarını müəyyən dərəcədə təsbit edir, lakin rəsmi olaraq əsas qanun kimi elan edilmir (Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya).

Göstərilən fərq xeyli dərəcədə şərtidir, çünki hazırda tam şifahi konstitusiyaya yoxdur (hətta Britaniyanın əsas qanunun tərkibində də çoxlu sayda yazılı aktlar vardır). Mahiyyətə bunlar yazılı və şifahi formalardan ibarət olan konstitusiyalardır.

Qəbul edilmə qaydasına görə bəzi konstitusiyalar bəxş edilmiş konstitusiyalar hesab olunur (məsələn, İordaniya (1952), Nepal (1962), Səudiyyə Ərəbistanı (1992) və s.). Bunlar yaxşı monarx tərəfindən öz xalqına bəxş edilmişdir. Müstəmləkə imperiyasının dağılması gedişində bu forma dəyişmiş, imperiyalar keçmiş müstəmləkələrində konstitusiyalar bəxş etmişdir. Bu yolla 30-dan artıq konstitusiyaya yaradılmışdır (bu aktların çoxu hazırda başqaları ilə əvəz edilmişdir). Hazırda bəxş edilmə formasına nadir hallarda rast gəlinir (Qatar, Küveyt və s.). Qəbul edilmə qaydasına görə nümayəndəli orqan - Müəssislər məclisi parlament tərəfindən qəbul olunmuş və referendumla bəyənilmiş konstitusiyalar da fərqləndirilir. Bəzi konstitusiyalar parlamentlər tərəfindən qəbul edilmişdir (Şrilanka (1972), Tanzaniya (1977), Niderland (1983), Braziliya (1988) və s.). Öksər hallarda konstitusiyalar referendumla - yəni seçicilərin ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilir (Fransa (1958), Misir (1971), Əlcəzair (1996), Belarus (1996), Azərbaycan (1995) və s.). Bəzi ölkələrdə konstitusiyalar faktiki hərbi hakimiyyətlər tərəfindən qəbul edilmiş və bu yolla mülki idarəçiliyə keçid elan edilmişdir. Hərbi şuralar məşvərətçi müəssislər məclisi tərəfindən qəbul edilmiş konstitusiyaları, bəzən onlara mühüm düzəlişlər etməklə son instansiya kimi təsdiq etmişlər.

Dəyişdirilmə üsuluna görə çevik və möhkəm konstitusiyalar fərqləndirilir. Çevik konstitusiyalar başqa qanunlar

üçün müəyyən edilmiş qaydada dəyişdirilir (məsələn, Böyük Britaniyanın şifahi konstitusiyası). Möhkəm konstitusiyalara dəyişiklik edilməsi üçün xüsusi şərtlər tələb edilir (ixtisaslı səs çoxluğu, xüsusi qərar, referendumda təsdiq və s.). Hazırda dəyişdirilmə qaydasına görə getdikcə daha çox qarışıq konstitusiyaların meydana gəlməsi meyli müşahidə edilir. Onların bəzi maddələri, ümumiyyətlə, dəyişdirilə bilməz. Möhkəm konstitusiyalara düzəliş etmək çevik konstitusiyaya nisbətən çətinidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qüvvədə olan konstitusiyanın mətninə əlavələr edilməsi üçün ölkələrin bir qisminə adətən parlamentin çağırılması tələb olunmur. Lakin, bəzi ölkələrdə (məsələn, Bolqarıstanda) konstitusiyanın möhkəmləndirilmiş maddələrini dəyişmək üçün parlamentin çağırılması zəruridir. Düzəlişlər parlamentin qərarı və ya referendumun yekunları əsasında edilir, lakin belə qərarların qəbuluna xüsusi tələblər qoyulur. Bir sıra ölkələrdə adi qanun layihəsini parlamentin bir üzvü də təqdim edə bildiyi halda, konstitusiyanın dəyişdirilməsi haqqında layihəni yalnız dövlət başçısı, deputatların müəyyən bir qrupu (Türkiyədə parlamentin tam tərkibinin 1/3-i), bəzi ölkələrdə federasiya subyektləri (Braziliyada ştatların yarısı) və s. irəli sürə bilər. Düzdür, ABŞ-da konstitusiyaya düzəlişi konqres üzvü də təklif edə bilər, lakin 200 ildən artıq müddətdə 10 mindən çox belə təklif olmasına baxmayaraq, onlardan az bir qismi qəbul edilmişdir. Bəzi ölkələrdə konstitusiyanın müəyyən maddələri ixtisaslı, digərləri isə sadə səs çoxluğu ilə dəyişdirilir.

Bəzən yeni konstitusiyalarda müəyyən müddəalara yenidən baxmağı qadağan edən normalar da təsbit edilir. Bəzən isə konstitusiyanın qəbul edilməsindən sonra müəyyən müddət ərzində (Braziliyada, Yunanıstanda, Portuqaliyada 5 il) onun dəyişdirilməsi qadağan edilir.

Hərbi çevrilişlər zamanı isə çox vaxt konstitusiyanın dəyişdirilməsinin və ləğvinin fəvqəladə qaydasından istifadə olunur. Hərbi şuralar onun bəzi fəsilərini və ya maddələrini,

bəzən isə bütün maddələrini ləğv edir və ya qüvvəsini dayandırır. Hərbiçilər mülki idarəçiliyə keçərkən yeni əsas qanun işləyib hazırlayırlar.

Qüvvədə olma müddətindən asılı olaraq konstitusiyalar daimi və müvəqqəti olur. Aydındır ki, bu və ya digər konstitusiyanın birinci qrupa aid edilməsi onun əbədi qüvvədə olması demək deyildir, əbədi konstitusiya olmamış və yoxdur (ABŞ konstitusiyası iki əsrdən, Belçika konstitusiyası isə bir əsrdən artıqdır ki, qüvvədədir). Bir çox hallarda qəbul edilmiş və daimi elan edilmiş konstitusiyalar tezliklə ləğv edilmiş, ya yeni daha mütrəqqi, ya da əksinə mürtəce konstitusiyalarla əvəz edilmişdir. Qüvvədə olmasının qabaqcadan heç bir xronoloji sərhəddi müəyyən edilməyən konstitusiya daimi konstitusiya adlanır. Müvəqqəti konstitusiya isə özünün qüvvədə olması müddətini məhdudlaşdırır və ya elə şərtlər müəyyən edir ki, onların baş verməsi ilə o, daimi konstitusiyaya çevrilir (məsələn, Yəmən Ərəb Respublikasının 1974-cü il konstitusiyası bəyannaməsi, BƏƏ-nin 1971, Sudanın 1985, CAR-ın 1994-cü il və s. müvəqqəti konstitusiyaları). Müvəqqəti konstitusiyalar parlamentin iclası çağırılmadan qəbul edilir və referendumla çıxarılmır. Adətən onlar dövlət başçısı tərəfindən (Misirdə tez-tez belə olmuşdur) və ya növbəti çevrilişdən sonra ölkənin yeni rəhbərliyi tərəfindən (Sudanda 1985) elan edilir.

Totalitar rejimlərin dağılması şəraitində müvəqqəti konstitusiyalar ümummilli konfranslarda qəbul olunmuşdur (Zair, Efiopiya və s.). Bəzi ölkələrdə bu qaydada daimi konstitusiyalar da qəbul olunmuşdur (Benin, Konqo, Çad və s.). Müvəqqəti konstitusiyalardan çoxu artıq başqaları ilə əvəz edilmişdir. BƏƏ-də isə müvəqqəti konstitusiya 25 ildən artıqdır ki, qüvvədədir.

Nəzərdə tutulan məqsəddən asılı olaraq proqram xarakterli və təsbitədiçi konstitusiyalar fərqləndirilir. Tarixdə adətən sosializm və kommunizm quruculuğu məqsədini elan edən konstitusiyalar proqram xarakterli olmuşdur. Təsbitədiçi kons-

titusiyalarda cəmiyyətin dəyişdirilməsi haqqında proqram müddəalar olmur (məsələn, ABŞ konstitusiyası). Lakin proqram xarakterli konstitusiyaların normalarının əksər hissəsi təsbitədiçidir.

Konstitusiya hüququnda federativ və unitar dövlətlərin, federasiya subyektlərinin konstitusiyaları da fərqləndirilir. Nədir hallarda unitar dövlətlərdə muxtar qurumların da öz konstitusiyası olur (məsələn, Naxçıvan Muxtar Respublikasının öz konstitusiyası vardır).

§ 3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və onun təşəkkül mərhələləri

Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası 1921-ci il 29 mayda 1-ci Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı tərəfindən qəbul edilmişdir. O, sosialist istiqamətdə inkişafın başlanğıcını qoymuş, Azərbaycanın sonrakı konstitusiyaları SSRİ konstitusiyalarına müvafiq olaraq qəbul edilməklə bu qəbildən olan prinsipləri inkişaf etdirmişdir.

1921-ci il konstitusiyasından sonra respublikada baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticə etibarilə 1927, 1937 və 1978-ci illərdə yeni konstitusiyaların qəbul edilməsini şərtləndirmişdir.

1978-ci ildə qəbul edilmiş, 1980-cı illərin ikinci yarısından etibarən çoxsaylı əlavə dəyişikliklərə məruz qalmış və bunun nəticəsində ilkin redaktəyə nisbətən əhəmiyyətli şəkildə dəyişikliyə uğrayan Azərbaycan SSR-nin konstitusiyası müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası qəbul olunanadək qüvvədə olmuşdur.

Konstitusiyanın təşəkkül mərhələləri Azərbaycanın ictimai və dövlət quruluşunda baş verən dəyişikliklərlə əlaqədardır. Sosialist tipli konstitusiyalar kimi Azərbaycan SSR-nin vaxtilə qəbul olunmuş bütün konstitusiyalarına da ümumi əlamətlər, cizgilər xas olmuşdur. Bu konstitusiyalar formal olaraq

sovetlərin aliliyi prinsipini müəyyən etmişdir. Əslində isə bunun əksi olaraq bütün hakimiyyət partiya orqanlarının əlində cəmləşmişdi. Bu konstitusiyalarda ölkə həyatı üçün başlıca prinsip olan sosializm ideyaları əks olunurdu.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra konstitusiya islahatlarına böyük ehtiyac yarandı. Bu ölkədə baş verən köklü ictimai-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin hüquqi cəhətdən təsbit olunması zərurəti ilə şərtlənirdi.

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ölkənin yeni konstitusiyasının layihəsi hazırlandı, layihə 1995-ci il noyabr ayının 12-də ümumxalq səsverməsinə çıxarıldı. Bu konstitusiya 12 noyabr ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edildi. Mövcud konstitusiyaya 24 avqust 2002-ci və 18 mart 2009-cu illərdə keçirilmiş referendum yolu ilə dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycanı Respublika idarəetmə formasına malik (prezidentli respublika), unitar, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi müəyyən edir (maddə 7). Bu konstitusiya özündə ümumbəşəri dəyərləri təsbit etməklə aşağıdakı prinsipləri müəyyən edir:

- İnsan, onun hüquq və azadlıqları ali dəyərdir (insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının tanınması, riayət olunması və müdafiəsi dövlətin vəzifəsidir).

- Suverenliyin daşıyıcısı və hakimiyyətin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır.

- Dövlət hakimiyyəti qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti bölgüsü əsasında həyata keçirilir.

- Sosial siyasət insanın layiqli həyatını və sərbəst inkişafını təmin edən şəraitin yaradılmasına istiqamətlənir. Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır.

- Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir. Azərbaycan dövləti bazar münasibət-

ləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

- Dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyət formaları cəmiyyətdə tanınır və müdafiə olunur.

- Yerli özünüidarəetmə hüquqi dövlətin əsas elementlərindən biri kimi tanınır və ona təminat verilir.

- İdeoloji və siyasi plüralizm, çoxpartiyalılıq tanınır.

- Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normaları, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr onun qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ali hüquqi qüvvəyə, birbaşa təsirə malikdir və respublikanın bütün ərazisində tətbiq olunur. Ölkə ərazisində qəbul olunan qanunlar, qanunqüvvəli aktlar, prezidentin fərmanları konstitusiyaya zidd olmamalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik sistemi də Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə uyğun olmalıdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının əsas qanunu ölkənin qanunvericilik sisteminin əsasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2009.
2. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. B., 2002.
3. Əsgərov Z., Nəsirov E., İsmayılov M., Məmmədov X. Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. B., 2003.
4. Çirkin V. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ. B., 2007.
5. Xarici dövlətlərin konstitusiyası. Qanun. 2-3.B., 1994.
6. Cəfərova V. Azərbaycan müstəqillik dövründə: problemlər, perspektivlər. B., 2005.
7. Сравнительное конституционное право. М., 1996.

DÖVLƏTİN ƏRAZİ-SİYASİ QURULUŞU VƏ ONUN TƏSNİFATINA YANAŞMALAR

1. *Dövlətin ərazi-siyasi quruluşu: mahiyyəti və məzmunu*
2. *Dövlətin ərazi-siyasi quruluşu sistemində federasiyaların yeri və rolu*
3. *Federasiya və onun subyektlərinin səlahiyyətlərinin bölünməsi üsulları*

§ 1. Dövlətin ərazi-siyasi quruluşu: mahiyyəti və məzmunu

Ənənəvi olaraq siyasi ədəbiyyatda və konstitusiya hüququnda dövlət formasını müxtəlif aspektlərdən xarakterizə edən bir neçə anlayışdan (**dövlət quruluşu, idarəetmə forması və siyasi rejim**) istifadə olunur. Konstitusiyanın inkişaf meyilləri göstərir ki, dövlət forması bütöv bir hadisə kimi əsas qanunların tənzimləmə predmeti olmaqdadır.

Ənənəvi olaraq dövlətin ərazi-siyasi quruluşuna görə iki əsas forması (**unitar və federativ**) fərqləndirilir. Bunlardan əlavə konfederasiyalar da nəzərdən keçirilir. Siyasi ədəbiyyatda həmçinin muxtariyyət anlayışına da təsadüf olunur. Siyasi muxtariyyət dövlətin ərazi-siyasi təşkili forması hesab olunur.

Unitar dövlət vahid dövlət olub (latıncadan “unis” – bir), dövlət qurumlarından deyil, inzibati-ərazi vahidləri, vilayətlər, əyalətlər, quberniyalar və bəzən də muxtar qurumlardan ibarət olur. Adətən, böyük və orta şəhərlər, ayrıca inzibati-ərazi vahidi hesab edilir. Onlardan bəziləri hələ xeyli əvvəl özlərinin özünüidarəetmə səmərəsinə malik olmuşdur. Belə şəhərlər daha geniş səlahiyyətli icma statusuna malik ola bilər, lakin mərkəz tabeli şəhərlər də mövcuddur.

Inzibati-ərazi bölgüsünün pillələrinin sayı müxtəlif ola bilər. Bəzi çox kiçik dövlətlərdə, ümumiyyətlə, inzibati-ərazi bölgüsü yoxdur, digərlərində isə bu bölgü iki (məsələn, Bolqarıstanda vilayətlər və icmalar) və ya dörd pilləlidir (Fransada regionlar, departamentlər, rayonlar və icmalar). Vilayət, rayon, icma tipli bölgü daha geniş yayılmışdır. Hər bir inzibati-ərazi vahidində idarəetmə orqanı mövcuddur. Ərazi kollektivləri hesab edilən inzibati-ərazi vahidlərində həmişə əhali tərəfindən seçilən orqanlar mövcuddur. Belə statusu olmayan və icma hesab edilməyən vahidlərdə isə təyin edilən vəzifəli şəxslər fəaliyyət göstərir.

Unitar dövlətlərin konstitusiyalarına nəzər saldıqda dövlətin unitar xarakteri birbaşa göstərilir. Bu bərdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının dövlətin əsasları adlı ikinci fəslinin 7-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan unitar respublikadır. Bəzən isə konstitusiyalarda vahid bölünməz dövlət haqqında qeydlər öz ifadəsini tapır. Bu ifadə Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasının 3-cü maddəsində verilmiş və göstərilmişdir ki, Türkiyə dövləti, ölkəsi və millətilə bölünməz bir təməldir. Bu ifadə həmçinin İtaliya, Fransa və digər ölkələrin konstitusiyalarında səslənmişdir.

Unitar dövlət əsasən inzibati-ərazi vahidlərindən ibarətdir, lakin mürəkkəb unitar dövlətin tərkibində muxtar qurumlar da mövcud olur. Sadə unitar dövlətlərdə isə yalnız inzibati-ərazi vahidləri olur. Unitar dövlətləri mərkəzləşdirmə dərəcəsinə görə üç qrupa bölmək olar:

- mərkəzləşmiş unitar dövlət;
- nisbi mərkəzləşmiş unitar dövlət;
- mərkəzləşməmiş unitar dövlət.

Mərkəzləşmiş unitar dövlətlərdə inzibati-ərazi bölgüsünün bütün pillələrinə onları idarə etmək üçün yuxarıdan nümayəndələr təyin olunur və ya belə məmurlar yerli məclisin, yerli nümayəndəli orqanın təklif etdiyi namizədlər sırasından yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq olunur. Sonuncu qayda İndoneziya,

Tayland və s. ölkələrdə mövcuddur. Vilayət pilləsində nümayəndəli orqanları olmayan (məsələn, Bolqarıstanın vilayətlərində, Polşanın voyevodalıqlarında) unitar dövlətlər az da olsa mərkəzləşmiş dövlətlər hesab olunur, çünki həmin inzibati-ərazi vahidlərini hökumətin təyin olunmuş nümayəndələri (Bolqarıstanda vilayət rəisləri-idarə edənlər, Polşada voyevodalar) təkbəşinə idarə edirlər.

Nisbi mərkəzləşmiş unitar dövlət onunla xarakterizə olunur ki, inzibati-ərazi bölgüsünün yuxarı pillələrində (adətən rayon pilləsindən başqa) iki orqan (yuxarıdan təyin olunmuş ümumi səlahiyyətli məmur (komissar-prefekt)- dövlət hakimiyyətinin nümayəndəsi və əhali tərəfindən seçilən şura- yerli özünüidarəetmə orqanı) vardır. Şəhərlərdə və icmalarda belə şura (bələdiyyə) idarəetmə ilə məşğul olan mer seçilir. Belə sistem Fransada mövcuddur. Onu bir qədər mərkəzləşdirilmiş qaydada Afrikanın bəzi fransızdilli ölkələri də qəbul etmişdir. Fransada xalq tərəfindən seçilən 40 min yerli idarəetmə orqanı vardır. Lakin bu nümayəndələr yerli idarəetmə orqanlarının özləri kimi prefektlərin tam nəzarəti altındadır. Prefektlər isə Daxili İşlər Nazirliyinin məmurlarıdır. Qanuna görə burada yerli muxtariyyət mövcud deyildir. Praktika isə o yox dərəcəsindədir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına müvafiq olaraq şəhər, rayon pillələrində prezidentin təyin etdiyi nümayəndə- şəhər və rayon icra hakimiyyətinin başçıları, qəsəbə və kənd pillələrində isə müvafiq olaraq rayon tabeliyində olan icra nümayəndələri fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı həmin səviyyələrdə əhali tərəfindən seçilən seçkili orqanlar, yerli özünüidarələr mövcuddur. Yerli özünüidarəetməni seçkilər əsasında formalaşan bələdiyyələr həyata keçirir. Bələdiyyələrin səlahiyyətləri konstitusiyanın 144-cü maddəsində verilmişdir. Bundan əlavə bələdiyyələrə qanunvericilik və icra hakimiyyətləri tərəfindən əlavə səlahiyyətlər də verilə bilər. Belə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinə müvafiq qanunvericilik və icra hakimiyyətləri nəzarət edirlər.

Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasına görə əyalətlər inzibati-ərazi orqanları özünüidarə prinsipi əsasında təşkil olunur. İnzibati-ərazi bölgüsünə görə Türkiyə vilayətlərə, vilayətlər qəzaya, qəzalar nahiyəyə, nahiyələr isə qəsəbə və kəndlərə bölünür. Vilayətlərdə hakimiyyət və idarəetmə funksiyasını Daxili İşlər Nazirliyinin təqdimatı əsasında Nazirlər Şurası tərəfindən təyin olunan **vali** həyata keçirir. Vali vilayətlərdə əhali tərəfindən 4 il müddətinə seçilən vilayət məclisinin sədridir. O, vilayətin inzibati və yerli idarəetmə orqanına başçılıq edir.

Qəzanın başında valinin təqdimatı əsasında Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən təyin olunan **qaymaqam** durur. O, valiyə tabedir və hökumət qərarlarını icra edir. Qaymaqam ictimai asayiş qoruyur.

Nahiyə **müdirləri** də Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən təyin olunur. İnzibati cəhətdən şəhərlər rayon və məhəllələrə bölünür. Bələdiyyə idarələri şəhər idarəetmə orqanları hesab edilir. Onlar yerli büdcəni qəbul edir, şəhər təsərrüfatının, kommunal xidmətlərin, nəqliyyatın təkili və idarə olunmasına, ictimai asayişin, yerli vergilərin müəyyənləşdirilməsinə nəzarət edir.

Mer şura qarşısında məsuliyyət daşıyan hakimiyyət orqanının nümayəndəsi kimi hökumətin qanun və sərəncamlarının yerinə yetirilməsini təmin edir, bələdiyyə polisi ona tabedir.

Kəndlərdə idarəetmə funksiyasını dərnək, ağsaqqallar məclisi və muxtar həyata keçirir. Dərnək ağsaqqallar şurasını və muxtarı seçir. Türkiyədə yerli dövlət idarəetmə və özünüidarəetmə orqanlarının quruluşu aşağıdakı ardıcılığa malikdir.

No.	Əyalət inzibati orqanları	İdarəetmə funksiyasını yerinə yetirir	Yerli özünüidarə orqanı
1.	Vilayət	Qubernator (vali)	Vilayət məclisi
2.	Qəza	Qaymaqam	
3.	Nahiyə	Nahiyə müdiri	Bələdiyyə şurası
4.	Qəsəbə və kənd	Muxtar	Ağsaqqallar şurası

Mərkəzləşməmiş unitar dövlətdə hökumətin yerlərdə (inzibati ərazi vahidlərində) təyin etdiyi və idarəetmə üzrə ümumi səlahiyyətlərə malik olan nümayəndələri yoxdur. Yerlərdə kiçik inzibati-ərazi vahidlərində vətəndaşların yığıncaqları çağırılır, daha iri vahidlərdə isə şuralar seçilir. Belə sistem İtaliyada, İspaniyada və b. ölkələrdə mövcuddur. İtaliya Respublikasının konstitusiyasının 5-ci maddəsinə uyğun olaraq vahid, bölünməz olaraq, respublika yerli muxtariyyətləri tanıyır və onların gerçəkləşməsinə şərait yaradır, dövlətin səlahiyyət dairəsinə daxil olan sahələrdə ən geniş inzibati mərkəzləşdirməni həyata keçirir, öz qanunvericiliyinin prinsip və metodlarını bu muxtariyyət və mərkəzləşdirmənin tələblərinə uyğunlaşdırır.

Respublika qanununun müəyyən etdiyi qaydada yaradılan hər hansı vilayət orqanı mərkəzləşməmiş formada, əyalətlərin, icmaların və digər yerli qurumların aktlarının qanuniliyinə nəzarət edir (maddə 130). Muxtar qurumların öz konstitusiyası yoxdur, lakin dövlətin konstitusiyasında onlar üçün müəyyən səlahiyyətlər təsbit olunmuşdur. Öz yerli nümayəndəli orqanları ilə yanaşı muxtariyyətin yerli qanunvericilik orqanı tərəfindən təşkil olunan yerli icra hakimiyyəti orqanı da vardır. İtaliyada muxtar qurumlara mərkəzdən təyin olunan nümayəndələrin səlahiyyətləri məhduddur.

Göstərilən təsnifat müəyyən dərəcədə şərtidir. Polşada voyevoda yanında məşvərətçi orqan - seymik mövcuddur, onun tərkibinə hər icma iki nümayəndə göndərir. Fransada əksər pillələrdə seçkili orqanlar vardır, lakin rayon pilləsində belə orqanlar fəaliyyət göstərmir. Bütün işləri suprefekt idarə edir, həmçinin aşağı bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edir. İndoneziyanın vilayətlərində də seçkili şuralar vardır. Düzdür, onların qərarları təyin olunmuş qubernatorlar tərəfindən təsdiq olunmalıdır.

Mərkəzləşməmiş unitar dövlətlərdə inzibati-ərazi vahidləri arasındakı sərhədlər onların razılığı əsasında mərkəzi dövlət orqanlarının iştirakı olmadan dəyişir. Mərkəzləşdirilmiş dövlət-

lərdə belə dəyişikliklər mərkəzin razılığını tələb edir. Bu bəzən icmaların sərhədlərinin dəyişilməsinə də aid edilir.

Dövlətin ərazi-siyasi quruluşu formasında muxtariyyət anlayışına da diqqət yetirilir. Konstitusiyaya hüququnda sözün geniş mənasında muxtariyyət dedikdə, dövlətin müəyyən hissəsinə (məsələn, Finlandiyada Aland adalarına), bir neçə hissəsinə (Moldovada əsasən qaqauzların məskunlaşdığı iki dairəyə), bütün eyni səviyyəli vahidlərə (məsələn, İtaliyada vilayətlərə), nəhayət bütün müxtəlif səviyyəli inzibati-ərazi vahidlərinə (Yaponiyada) daxili özünüidarə və yerli məsələlərin həllində müstəqillik verilməsi başa düşülür. Elə buna görə də Yaponiyanın 1946-cı il konstitusiyasında "yerli muxtariyyət" prinsipi haqqında danışılır. Bəzən belə muxtariyyəti vilayət muxtariyyəti adlandırırlar. Bu zaman təkcə vilayət səviyyəli vahidlər deyil, digərləri də nəzərdə tutulur. Lakin əksər hallarda muxtariyyət dedikdə, mədəniyyət, ənənələri, məişəti nəzərə alınmaqla yaradılmış, xüsusi siyasi-ərazi vahidləri başa düşülür (məsələn, Fransada Korsika, Böyük Britaniyada Şimali İrlandiya). Muxtar qurumların səlahiyyəti konstitusiyaya ilə (İtaliya) və ya konkret muxtariyyət haqqında xüsusi qanunla (Böyük Britaniya) müəyyən olunur.

Siyasi ədəbiyyatda muxtariyyətin iki əsas forması fərqləndirilir:

- milli- ərazi;
- milli- mədəni.

Milli ərazi muxtariyyətinin iki forması nəzərdən keçirilir. Bunlardan biri siyasi digəri inzibati muxtariyyətdir.

Siyasi muxtariyyət inzibati muxtariyyətə nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik olur və bəzi dövlətçilik əlamətlərini özündə birləşdirir. Siyasi muxtariyyət yerli məsələlər üzrə qanunvericilik hüququna malikdir (bu səlahiyyətlər həmin ölkələrin konstitusiyasında göstərilir). Bəzən isə onun bir sıra ümumdövlət məsələlərinin həllində (o cümlədən Portuqaliyada olduğu kimi muxtar qurumların məsələlərinə aid beynəlxalq sa-

zişlər haqqında danışıqlarda) iştirak etmək hüququ vardır (bunu Portuqaliyanın Azor adaları və bəzi digər muxtar qurumlara aid etmək olar). Siyasi muxtariyyətdə bəzən yerli parlament yara- dılır. Onun qəbul etdiyi qanunlar dövlətin və onun strukturla- rının hissələrinin mənafeyinə zidd olmamalıdır. Adətən belə qanunlar həmin muxtar quruma tabe olan inzibati idarələrin təşkili, muxtariyyətin inzibati-ərazi bölgüsü, yerli polis, sanita- riya, peşə təhsili və digər problemlər üzrə qəbul oluna bilər. Məclisin sədri icra hakimiyyətinin başçısı kimi çıxış edir. Dövlətdə vahid məhkəmə sistemi mövcud olduğu üçün siyasi mux- tariyyətin ərazisində yerləşən məhkəmələr bu sistemə daxildir. Nadir hallarda muxtar qurumların öz vətəndaşlığı və konstitusi- yası olur. Muxtariyyətin vətəndaşı eyni zamanda həm də dövlətin vətəndaşlarıdır.

Bir sıra ölkələrdə siyasi muxtariyyətin müxtəlif formaları mövcuddur. Bu sıraya Böyük Britaniyada Şimali İrlandiya (la- kin 25 ildən çoxdur ki, orada Londonun birbaşa idarəçiliyi mövcuddur, yerli parlament isə katoliklər və protestantlar ara- sında toqquşmalara görə buraxılmışdır), Finlandiyada əsasən isveçlərin məskunlaşdığı Aland adaları, Danimarkada Qrean- diya, Fransada Korsika və s. daxildir. Siyasi muxtariyyət post- sosialist dövlətlərində də mövcuddur. Özbəkistanda Qaraqal- paq respublikası. Siyasi muxtariyyət Gürcüstanda da vardır. Çirkin özünün “Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ” kitabında Naxçıvan Muxtar Respublikasını da siyasi muxtariyyət kimi nəzərdən keçirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il konstitusiyasına müvafiq olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın tərkibində mux- tar dövlətdir. Azərbaycan Respublikası qanunları, ölkə presi- dentinin fərmanları muxtar respublikanın ərazisində mə- buridir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına zidd olmamalıdır. Muxtar Respublikanın ali vəzi- fəli şəxsi respublika Ali Məclisinin sədridir. Muxtar Respubli-

kada yerli icra hakimiyyətinin başçılarını Ali Məclis sədrinin təqdimatı əsasında ölkə prezidenti təyin edir.

Digər bir muxtariyyət forması **inzibati muxtariyyət** he- sab olunur. Bu siyasi muxtariyyətdən fərqli olaraq yerli qanun- lar qəbul etmək hüququna malik olmasa da, onun nümayəndəli orqanı öz səlahiyyəti daxilində normativ aktlar qəbul edə bilər. Lakin yerli əhəmiyyətli normativ aktlar qəbul edən adi inzibati vahidlərlə müqayisədə inzibati muxtariyyət bir sıra əlavə hüquqlara malikdir. Çində muxtar qurumların nümayəndəli or- qanları muxtariyyət haqqında aktlar qəbul edə bilər, lakin belə aktlar yuxarı nümayəndəli orqanlar tərəfindən təsdiq edilmə- lidir. Yuxarı dövlət orqanlarının aktları yerli şəraitə uyğun gəl- mədikdə onları dəyişdirə və ya ləğv edə bilər. Bu da yuxarı or- qanların icazəsi ilə olmalıdır. İnzibati muxtariyyət rayonlarında məhkəmə icraatında yerli dildən istifadə edilə bilər. Dövlət aparatı yerli dili bilən şəxslərdən formalaşdırılır və idarəetmə aparatı təşkil olunarkən yerli sakinlərə üstünlük verilir.

Bəzi ölkələrdə **milli-mədəni muxtariyyətdən** də istifadə olunur. O, millətlərin, etnik qrupların dağılıq, digər etnik qrup- larla birlikdə yaşadığı yerlərdə tətbiq edilir. Bu halda millətlər özlərinin əsasən dil və mədəniyyət problemləri ilə məşğul olan təşkilatlarını və seçkili orqanlarını yaradırlar.

Quruluşu və orqanları konstitusiya hüququ ilə tənzim edi- lən siyasi-ərazi qurumları ilə yanaşı, elə qurumlar da vardır ki, beynəlxalq sazişlər əsasında yaradılmış və beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzim olunur. Belə növ ənənəvi qurum **konfede- rasiya** hesab olunur. Bu federasiyalardan fərqli olaraq ittifaq dövləti deyil, dövlətlər ittifaqıdır. Üzv dövlətləri parlamentləri və dövlət başçıları (adətən prezidentləri) ilə yanaşı, konfede- rasiyanın öz parlamenti, başçısı və hökuməti ola bilər. Lakin fe- derasiyalardan fərqli olaraq ümumi orqanların aktları üzv dövlətlərin ərazisində birbaşa qüvvədə deyildir. Bu aktlar konfede- rasiyanın subyektlərində yalnız üzv dövlətlərin müvafiq or- qanları tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minir.

Həmin orqanlar onları qəbul etməyə də bilər. Hazırda dünyada konfederasiya yoxdur, halbuki vaxtilə Almaniya, İsveçrə və ABŞ-da mövcud olmuşdur. Sonuncu konfederasiya olan Seneqambiya öz varlığına 1988-ci ildə xitam vermişdir. Vaxtilə Seneqambiyanın prezidenti vəzifəyə görə Seneqalın prezidenti, vitse-prezidenti isə Qambiyanın prezidenti idi. Bu ölkələrin hər ikisi BMT-nin müstəqil üzvləri hesab olunurdu.

Britaniya birliyində konstitusiya hüquqi tənzimləmənin müəyyən ünsürləri vardır. Çünki onun bəzi üzvlərində dövlət başçısı general qubernatorla təmsil olunmuş Britaniya kralı hesab edilir (məsələn, Avstraliya, Kanada və Yamayka). Lakin bir çox digər üzv dövlətlərin öz prezidentləri vardır (Hindistan, Keniya və s.). Qeyd olunan cəhətlər, xüsusən 1993-cü ildən sonra inteqrasiya proseslərinin gücləndiyi Avropa İttifaqına da xasdır. Onun üzv dövlətlərin parlamentləri tərəfindən deyil, vətəndaşlar tərəfindən seçilən parlamenti (Avropa parlamenti), eləcə də icra orqanları vardır. Bu orqanların bəzi məsələlər üzrə axtarışları üzv dövlətlər üçün məcburidir. Konstitusiya tənzimləmə elementləri Rusiya ilə yanaşı, keçmiş SSRİ respublikalarının (Baltikyanı respublikalar istisna olmaqla) daxil olduğu MDB üçün də müəyyən dərəcədə səciyyəvidir. Lakin bu birlikdə elə məsələlər vardır ki, üzv dövlətlər onu yerinə yetirməyə məcbur deyil. Daha yüksək dərəcədə inteqrasiya 1996-cı ildən yaradılmış Belarus və Rusiya birliyinə xasdır.

Metropoliyaların ərazisindən kənarda yerləşən müstəmləkələr və asılı ərazilər, habelə metropoliya ərazisində yerləşən rezervasiyalar xüsusi statusa malikdir. Asılı ərazilər müstəmləkəçiliyin qalıqlarıdır. Məsələn, Fransada onlara Reyunyon və Qviana dənizarxası departamentləri, Yeni Kaledoniya dənizarxası ərazisi və s. aiddir. Dənizarxası departamentlər bir çox münasibətlərdə Fransa departamentləri ilə bərabər statusa malikdirlər. Fransanın 1992-ci il konstitusiya qanununa müvafiq olaraq dənizarxası ərazilərin yerli qanunlar qəbul edən ərazi məclisinin olmasına baxmayaraq, Fransa hökumətinin təyin et-

diyi qubernator daha böyük hakimiyyətə malikdir. Böyük Britaniya bəzi xırda müstəmləkə torpaqlarını saxlamışdır (adalar şəklində). Onların bir hissəsi özünüidarə edən müstəmləkələrdirsə, digərləri təyin olunmuş qubernatorlar tərəfindən idarə olunur.

Bəzi ölkələrdə isə yerli əhali üçün rezervasiyalar mövcuddur. Bu, Kanada, Kolumbiya və ABŞ-da hindular, Avstraliya və Yeni Zelandiyada isə maorilər üçün yaradılmışdır. Rezervasiyalar nəzəri olaraq tayfa qurumları tərəfindən yerli adətlər əsasında idarə olunur, əslində isə tayfaların həyatı federal hakimiyyətin nəzarəti altındadır.

Dövlətin ərazi-siyasi quruluşu sistemində federasiyaların da özünəməxsus yeri vardır.

§ 2. Dövlətin ərazi-siyasi quruluşu sistemində federasiyaların yeri və rolu

“Federasiya” termini latın sözü “federaledən” yaranmışdır ki, onun da mənası “birləşdirmək”, “ittifaqla möhkəmləndirmək” deməkdir. Bu, mürəkkəb dövlətdir. Unitar dövlətdən fərqli olaraq federasiyaların tərkibində üzv dövlətlər və ya dövlət qurumları vardır. Bu subyektlər müxtəlif adlar altında nəzərdən keçirilir. ABŞ və Hindistanda ştatlar, Avstriya və Almaniya torpaqlar, Pakistan və Kanadada əyalətlər, İsveçrədə kantonlar və s. Bunlar ümumi şəkildə federasiya subyektləri hesab edilir. Bəzən dövlətin bəli subyektləri ilə yanaşı qeyri-subyektləri də olur. Bu sıraya federal dairə-öz ətraf əraziləri ilə birlikdə paytaxt (ABŞ-da paytaxt Vaşinqtonla birlikdə Kolumbiya dairəsi, Braziliyada paytaxt Braziliya, Nigeriyada Abuja federal dairəsi və s.), federal ərazilər (məsələn, ABŞ-da Quam adası) və federal mülklər də daxildir. Bəli mülklərə misal olaraq adətən məskunlaşmamış və ya tez-tez dəyişən sakinlərin, mayak və meteoroloji xidmət işçilərinin və s. yaşadığı sahələri adaları göstərmək olar. ABŞ-da həmçinin **assosiativ dövlətlər**-

Puerto-riko, Marşal Adaları Respublikası, Mikroneziya Birləşmiş Ştatları, Palay Respublikası da vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, federasiyalarda qeyri-subyektlərin sayı çox deyildir.

Adətən federasiya subyekti olmayan tərkib hissələrin konstitusiyaları olmur. Bəzən isə onların yerli parlamenti yara-dılır (məsələn, Hindistanda), bu parlamentlər hətta yerli qanun-lar qəbul edir. Bu qanunlar təyin olunan qubernator tərəfindən təsdiq edilməlidir. Parlament əsasən qubernator yanında məs-ləhətçi orqan kimi fəaliyyət göstərir. Mülklər bütünlükdə fede-ral orqan tərəfindən idarə olunur. Assosiativ dövlətlər isə nə-zəri cəhətdən müstəqil olsa da, onların müdafiəsinə və xarici əlaqələrinə görə ABŞ hökuməti məsuliyyət daşıyır, onlar özləri heç bir xarici-siyasi fəaliyyət həyata keçirmir. Lakin Palay Respublikası, Mikroneziya Birləşmiş Ştatları və Marşal Adaları Respublikası BMT-nin üzvüdürlər.

XX əsrin sonlarında dünyada 25 federativ dövlət qeydə alınmışdır. Federativ dövlətlər bir-birindən müxtəlif parametrlərə görə - ərazisi, əhalinin sayı, milli tərkibi, linqvistik cəhəti və s. görə fərqlənirlər. Federasiyaların əksəriyyəti **ərazisinə görə iri və orta dövlətlər** hesab olunur. Statistik məlumatlar göstərir ki, dünya əhalisinin üçdə birinə qədər federasiyalarda yaşayır. Onların arasında iqtisadi cəhətdən qüdrətli ölkələr (Almaniya, ABŞ, Kanada), yüksək inkişaf etmiş kiçik dövlətlərlə (Avstriya, Belçika, İsveçrə və s.) yanaşı, sənayesi çox zəif inkişaf etmiş (Nigeriya) və ya ümumiyyətlə, geridə qalmış dövlətlər (Komar adaları) da vardır.

Federasiyaların yaranması müxtəlif yollarla baş vermiş-dir. Onlardan bəziləri müstəqil dövlətlərin ittifaqı, birliyi əsa-sında, bəziləri isə hüquqi deyil, faktiki olaraq bir sıra dövlət-çilik əlamətlərinə malik olan dövlət qurumlarının və ya siyasi vahidlərin birləşməsi və ittifaqa daxil olması nəticəsində mey-dana gəlmişdir. Bir çox federasiyalar dövlət hakimiyyət aktları ilə “yuxarıdan” yaradılmışdır.

Birinci qrup federasiyalar **ittifaq və ya müqavilə federa-siyaları** adlandırılır. Federasiya və onun subyektlərinin su-verenliyi konsepsiyasına görə belə federasiyalar ikiqat suveren-liyə malik olur. Federasiya subyektlərinin adətən öz konstitu-siyası və vətəndaşlığı olur və onların sərhədləri subyektlərin ra-zılığı olmadan dəyişdirilə bilməz.

İkinci qrup federasiyalar **muxtariyyət və ya konstitu-siya federasiyaları** hesab olunur. Belə federasiyaların subyektləri suverenliyə malik olmur (məsələn, Meksikada ştatların da-xili suverenliyi haqqında konstitusiya müddəaları yalnız onlar tərəfindən daxili məsələlərin müstəqil həllini nəzərdə tutur). Çox vaxt subyektlərin öz konstitusiyaları olmur, onların sərhədləri bəzən mərkəzi orqanların (parlamentlərin) aktları ilə də-yişdirilir. Bu zaman subyektlərin fikirləri dinlənilir, lakin bu məşvərətçi xarakter daşıyır. Federasiyaların belə bölgüsü şərti xarakter daşıyır.

Müasir siyasi ədəbiyyatda **dualist və kooperasiya (bir-lik) federasiya** konsepsiyası fərqləndirilir. Federalizmin bu iki tipini tədqiqatçılar Amerika federalizminin xarakterik xüsusi-yəti kimi nəzərdən keçirirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, fe-deralizmin dualist konsepsiyası çoxdan ABŞ-in özündə də tən-qidə məruz qalmışdır. Çünki artıq o, Amerika cəmiyyətinin reallıqlarını əks etdirmir. Dualist federalizm tədricən koopera-siya federalizmi konsepsiyasına qarışır. Kooperasiya federaliz-mi konsepsiyası federasiya və subyektlər arasında əməkdaşlığı və qarşılıqlı əlaqəni şərtləndirir. Belə federalizm şaquli və üfü-qi əməkdaşlığı formalaşdırır.

Quruluşuna görə federasiyalar **simmetrik və assimet-rik federasiyalara** bölünür. Simmetrik federasiyaların tərkibi-nə yalnız eyni statuslu subyektlər daxildir (Avstriya, Almaniya, BÖƏ). Belə federasiyaların tərkibində qeyri-subyektlər, federal torpaqlar, mülklər və s. yoxdur. Həmçinin simmetrik federasiya subyektlərin tam bərabərliyini, onların eyni status və səlahiy-yətlərini nəzərdə tutur. Əslində belə federasiyaların özündə də

tam simmetriklik yoxdur. Belə ki, simmetrik hesab olunan Almaniyada torpaqlar yuxarı palatada eyni dərəcədə təmsil olunmur. Konstitusiyanın 4-cü bölməsinə müvafiq olaraq hər əyalətin ən azı üç, əhalisi iki milyondan çox olan əyalətlərin dörd, əhalisi altı milyondan çox olan əyalətlərin isə beş səsi vardır. Hər torpaq malik olduğu səsə görə təmsilçi göndərə bilər. Hər əyalətin səsləri vahid səs olaraq yalnız iştirak edən üzvlər, ya da onların əvəzçiləri vasitəsilə verilir. BƏƏ-də isə əmirliklər məşvərətçi Milli Məclisdə eyni təmsilçiliyə malik deyillər.

Dünyada mövcud olan federasiyaların üçdə birində qeyri-subyektlər, xüsusi ərazi qurumları vardır. Federasiyaların çoxunda assimetriyanın hüquqi olmasa da, müəyyən faktiki unsurlarına rast gəlinir. Assimetrik federasiyalarda subyektlərlə yanaşı qeyri-subyektlər də olur. Məsələn, Kanadada əlavə ərazilər və əyalətlər, ABŞ-da assosiativ dövlətlər vardır. Assimetrik federasiyalar yalnız subyektlərdən ibarət ola bilər, lakin bu subyektlər müxtəlif statusa və hüquqa malik ola bilərlər (məsələn, Rusiya Federasiyası subyektlərinin hamısı eyni statusa malik deyil). Hər bir simmetrik və assimetrik federasiyalar özündə müsbət və mənfi cəhətləri birləşdirir.

Siyasi ədəbiyyatda həmçinin **integrasiya və devolyusiya olunmuş** federasiyalar fərqləndirilir. Integrasiya olunmuş federasiyalarda tərkib hissələrin xüsusiyyətləri saxlanılmaqla mərkəzləşmə dərəcəsi yüksək olur. Devolyusiya olunmuş federasiyalarda isə federasiyanın müxtəlif subyektlərinin xüsusiyyətlərini daha çox nəzərə almaq meylli üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan ayrı-ayrı subyektlərin statusu eyni olmaya da bilər. Adətən birinci qrup federasiyalar mərkəzləşmiş, ikinci qrup federasiyalar isə mərkəzləşməmiş federasiyalar hesab olunur.

Müasir siyasi elmdə və konstitusiyə təcrübəsində federasiyanın quruluşuna üç müxtəlif yanaşma (**milli-ərazi, ərazi və kompleks ərazi**) mövcuddur. Hazırda onlardan heç biri tam şəkildə tətbiq olunmur və həmişə bir neçə amildən istifadə

olunur. Daha çox kompleks yanaşma unsurlarına təsadüf olunur.

Federasiyaların əksəriyyəti ərazi əlaməti üzrə qurulmuşdur (Almaniya, Meksika, Braziliya, ABŞ, İsveçrə və s.).

Marksist-leninçi federalizm konsepsiyasında federasiya yaradılmasının milli-ərazi prinsipinə üstünlük verilmişdir. Bu o deməkdir ki, federasiyalar milli əlamət üzrə bu və ya digər etnik qrupun sıx yaşadığı ərazilərdə yaradılmalıdır. Milli-ərazi prinsipi 1991-ci ildə parçalanmış keçmiş Yuqoslaviya Federasiyasının, habelə 1993-cü ilin yanvarın 1-dən iki dövlətə-Çexiya və Slovakiyaya ayrılmış Çexoslovakiyanın əsasını təşkil etmişdir. Sovetlər İttifaqı da milli-ərazi prinsipi əsasında qurulmuşdu.

Hazırda elmdə və konstitusiyə təcrübəsində çox vaxt kompleks-ərazi əlamətinə üstünlük verilir. Həmin yanaşmaya görə milli amil nəzərə alınır (məsələn, Belçikada olduğu kimi). Bununla yanaşı tarixi, iqtisadi, coğrafi və s. amillərdən də istifadə oluna bilər (məsələn, Hindistan, Pakistan və Malaziya olduğu kimi).

Elmi ədəbiyyatda və konstitusiyə hüququnda federasiya subyektlərinin hüquqi statusu, onların sesessiyası problemi də nəzərdən keçirilir. Adından göründüyü kimi federativ dövlətlərin ərazisinin əksər hissəsini federasiya subyektləri təşkil edir. Çox vaxt federasiya subyektlərinin öz konstitusiyaları olur (ABŞ-da və Meksikada bütün ştatların, Tanzaniyada yalnız Zanzibarın konstitusiyası, Hindistanda Camu və Kəşmir ştatının isə konstitusiyə qanunu vardır). Lakin Kanada və Pakistanın əyalətlərinin, Venesuellanın ştatlarının konstitusiyası yoxdur. Muxtariyyətdən fərqli olaraq, federasiya subyektləri konstitusiyalarını özləri qəbul edir və onların mərkəzi orqanlar tərəfindən təsdiqinə ehtiyac yoxdur. Bu yalnız konstitusiyası olan subyektlərə aiddir. Federasiya subyektləri həmçinin özlərinin yerli parlamentini, yəni qanunverici orqanlarını yaradırlar. Bu orqanlar birpalatalı və ikipalatalı ola bilər. Belə parlamentlər

dövlətin subyektlərinin bir hissəsində birpalatalı, digərində ikipalatalı da ola bilər (məsələn, Hindistanda). Subyektlərin parlamentləri yerli əhəmiyyətli qanunlar qəbul edirlər. İsveçrədə bəzi kiçik kantonlarda qanunlar xalq yığıncaqları tərəfindən qəbul edilir.

Federasiya subyektlərinin öz hökumətləri olur, adətən onun başçısı qubernator, baş nazir olur. Ştatların federal məhkəmələrlə paralel fəaliyyət göstərən və ali məhkəmə də daxil olmaqla öz məhkəmə sistemi ola bilər. Bununla yanaşı bir çox federasiyalarda əyalətlərin öz məhkəmə sistemi olmur (məsələn, Kanadada).

Federasiya subyektlərinin öz vətəndaşlığı da ola bilər, bu həmin ölkənin qanunvericiliyində də öz əksini tapır. ABŞ-da bütün ştatların öz vətəndaşlığı olduğu halda, əksinə, Hindistanın və Pakistanın subyektlərinin öz vətəndaşlığı yoxdur. Bəzən federasiya subyektlərinin öz simvolları (gerbi, paytaxtı, bayrağı) olur. Keçmiş SSRİ-də də subyektlərin belə simvolları mövcud idi. Hələ Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olarkən öz bayrağı, gerbi, himni, paytaxtı və digər atributları mövcud idi.

Bəzən federasiya subyektləri Xarici İşlər Nazirliyinin icazəsi ilə digər dövlətlərdə öz nümayəndəliklərini yaradırlar. Lakin bu nümayəndəliklər siyasi deyil, yalnız iqtisadi və mədəni xarakterli vəzifələri yerinə yetirirlər.

Federasiya subyektləri federal parlamentin yuxarı palatasında təmsil olunurlar. Bu palata subyektlərin mənafelərini ifadə edən xüsusi orqan hesab edilir. Onlar bu palatada ya bərabər, ya da qeyri-bərabər səviyyədə təmsil olunurlar. ABŞ senatı hər ştatdan 2 senator olmaqla 6 illik müddət üçün seçilən senatorlardan ibarətdir. Braziliyada isə hər ştat 3 senatorla təmsil olunur. Almaniya hər torpaqdan əhalinin sayı nəzərə alınmaqla 3-dən 6-ya qədər, Hindistanda isə hər ştatdan 1-dən 34-ə qədər nümayəndə seçilir.

Tanzaniyada belə təmsilçilik yoxdur. Orada parlament bir palatalıdır və subyektlərin qanunverici orqanda təmsil olunmasının fərqli qaydası mövcuddur. BÖÖ-də seçkili parlament ol-

masa da, hökumət yanında əmirliklərin müxtəlif qaydada təmsil olduğu birpalatalı məşvərətçi məclis fəaliyyət göstərir.

Ştatlar bəzən öz əlaqələndirici orqanlarını da yarada bilər (Ştatların hökumət başçıları şurası, legislaturaların-ştatların qanunverici orqanlarının milli assosiasiyası). Bəzən bir neçə ştat iri iqtisadi rayonlarda birləşir. Bu rayonlar öz siyasi orqanlarını yaratmır, lakin ayrı-ayrı iqtisadi proqramlar üzrə müxtəlif növ iqtisadi komitələr təşkil edir.

Hazırda konstitusiyaya hüququ subyektlərin federasiya tərkibindən çıxmaq hüququnu tanımır.

§ 3. Federasiya və onun subyektlərinin səlahiyyətlərinin bölünməsi üsulları

Federasiya subyektləri müəyyən idarəetmə predmetinə malik olduğundan federativ dövlətlərin konstitusiyaları federasiya və onun subyektlərinin idarəetmə formalarını bölür. Belə bölgünün bir neçə üsulu mövcuddur. Bunların arasında dörd ünsürün müxtəlif uzlaşması durur:

- **federasiyanın müstəsna səlahiyyətləri;**
- **subyektlərin müstəsna səlahiyyətləri;**
- **federasiya və subyektlərin birgə səlahiyyətləri;**
- **qalıq səlahiyyətlər.**

Federasiya və onun subyektlərinin səlahiyyətlərinin bölünməsi üsulları üzrə konstitusiyada qeyd-şərtlərin və qadağanedici ifadələrin çoxluğu, səlahiyyət siyahısının mükəmməl olmaması, cəmi bir konstitusiyada bəzən müxtəlif üsulların ünsürlərindən istifadə edilməsi, habelə ifadələrin qeyri-səlisliyinə görə dəqiq təsnifat aparmaq çətindir. Lakin buna baxmayaraq, həmin üsullar 5 variantda göstərilə bilər. Birinci üsul ondan ibarətdir ki, konstitusiyaya federasiyanın müstəsna səlahiyyətlərini

müəyyən edir, bütün qalan məsələlər isə onun subyektlərinin səlahiyyətlərinə aiddir. Federasiyanın səlahiyyətləri onun müstəsna idarəçiliyinə aid olan məsələlərin saxlanması yolu ilə müəyyən edilə bilər. 1977-ci il konstitusiyası ilə Tanzaniyada federasiyanın səlahiyyətləri ilə bağlı 17 ümumi əhəmiyyətli məsələdən bəhs edilir.

İdarəetmə predmetinin bölünməsinin ikinci üsulu federasiya subyektlərinin federal orqanların müdaxilə edə bilmədiyi müstəsna səlahiyyətləri müəyyən edilir. İdarəetmə predmetlərinin bölünməsinin bu nadir üsulu hazırda tam tətbiq edilmir, lakin digərləri ilə yanaşı xüsusi hal kimi ABŞ, İsveçrə və bəzi digər dövlətlərin konstitusiyalarında nəzərdə tutulur.

Bu üsul subyektlərin səlahiyyət dairəsinə federal orqanların müdaxiləsinə müəyyən təminatlar verir. Adətən subyektlərin səlahiyyətlərinə prinsipial əhəmiyyətli olmayan məsələlər aid edilir.

Üçüncü üsul zamanı konstitusiyalar iki səlahiyyət dairəsini (federasiya və onun subyektlərinin səlahiyyətləri) müəyyən edir. Argentina və Kanadanın konstitusiyalarında bu öz ifadəsini tapmışdır. Çox vaxt konstitusiyada hər iki səlahiyyət dairəsinə aid məsələlərə diqqət yetirilir, bəzən isə yalnız federasiyanın səlahiyyətləri dəqiq verilir, subyektlərə münasibətdə hansı hüquqlara malik olmadığı göstərilir. İsveçrənin konstitusiyasında heç bir maddədə səlahiyyətlərin tam siyahısı verilməmiş, federasiya və subyektlərin səlahiyyətləri konstitusiyanın müxtəlif maddələri üzrə səpələnmişdir. Təbii ki, bu zaman heç bir siyahıda verilməmiş qalıq səlahiyyətlər haqqında məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ona görə konstitusiyalarda sadalanmayan səlahiyyətlərin ya federasiyanın, ya da onun subyektlərinin səlahiyyətlərinə aid edilməsi barədə qeyd-şərt ola bilər. Bu, birinci halda federasiyanın səlahiyyətlərinin həddən artıq genişləndirilməsi, ikinci halda isə subyektlərə əlavə səlahiyyətlər verilməsi və onların müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi deməkdir.

İdarəetmə predmetlərinin bölünməsinin dördüncü üsulu onların səlahiyyətlərinin üç dairəsini (federasiyanın səlahiyyətləri, onun subyektlərinin səlahiyyətləri və birgə səlahiyyətlər) müəyyən edir. Birgə səlahiyyətlər dairəsi konstitusiyalarda və nəzəriyyədə çox vaxt üst-üstə düşən və rəqabət edən səlahiyyətlər adlanır.

Belə geniş siyahılardan biri Hindistanın 1949-cu il konstitusiyasında verilmişdir. Bu konstitusiyaya xüsusi əlavədə federasiyanın səlahiyyətlərinə aid 97, üst-üstə düşən səlahiyyətlərə aid 47, ştatların səlahiyyətlərinə aid 66 məsələ sadalanmışdır. Bu məsələlərdən bir çoxu kompleks xarakterdədir: eyni bir bənddə heç də tam oxşar olmayan məsələlər təşbid edilir. Qalıq səlahiyyətlər federasiyanın idarəçiliyinə aid edilir.

Səlahiyyətlərin bu bölgüsü son dərəcə mürəkkəbdir, müxtəlif siyahılarda verilmiş bir çox məsələlərin oxşarlığına görə bu üsuldən istifadə çətindir. Hindistandan başqa heç bir federativ dövlətin konstitusiyasında səlahiyyətlər belə təfəssilatı ilə sadalanmır.

Nəhayət, səlahiyyətlərin bölünməsinin beşinci üsulu Pakistan, Almaniya və bəzi digər ölkələrin konstitusiyası üçün səciyyəvidir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konstitusiya yalnız iki səlahiyyət dairəsinin – federal və birgə səlahiyyətlərin siyahısını verir. Subyektlərin müstəsna səlahiyyətlərinin siyahısı isə göstərilmir. Konstitusiyada belə bir ümumi ifadə vardır: göstərilən iki siyahıya daxil olmayan bütün məsələlər (qalıq səlahiyyətlər) federasiya subyektlərinin müstəsna səlahiyyətlərinə daxildir və bu sahədə federasiya subyektlərinin qanunu federal qanuna münasibətdə üstündür, yəni federal qanun deyil, subyektin qanunu qüvvədədir. Belə yanaşma yuxarıda xarakterizə olunan üç elementli təsnifatla müqayisədə üstün cəhətlərə malikdir. O, siyahıları daimi olmaqdan xilas edir və subyektin federal konstitusiyaya çərçivəsində müstəqilliyinin gücləndirilməsinə kömək edir. Ən yeni federal konstitusiyalarda məhz bu üsuldən daha çox istifadə olunur.

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2009.
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., 2005.
3. Xarici dövlətlərin konstitusiyası. Qanun, 2-3. B., 1994.
4. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. B., 2002.
5. Cəfərova V. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemi. Türkiyə Respublikası. B., 2000.
6. Müasir global siyasi proseslər və milli dövlət ideyası. B., 2006.
7. Çirkin V. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ. B., 2007.
8. Бусыгина И. Политическая регионалистика. М., 2006.
9. Современный федерализм: сравнительный анализ. М., 1995.
10. Чиркин В. Современное федеративное устройство. М., 1997.
11. Тенденции развития федерализма в Российской Федерации. М., 2002.
12. Сморгунюв Л. Современная сравнительная политология. М., 2002.

DÖVLƏT İDARƏETMƏ FORMALARI MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLDƏ

1. *Dövlətin idarəetmə forması: anlayışı və təsnifatı*
2. *Monarxiya idarəetmə formasının səciyyəvi xüsusiyyətləri*
3. *Prezidentli və parlamentli respublika idarəetmə formasının fərqləndirici xüsusiyyətləri*
4. *Müxtəlif ölkələrin dövlət idarəçiliyi müqayisəli təhlildə*

§ 1. Dövlətin idarəetmə forması: anlayışı və təsnifatı

“İdarəetmə forması” termini bir çox dövlətlərin əsas qanunlarında öz əksini tapmışdır. Bəzi konstitusiyalarda bu termin işlənməyə də, idarəetmə formaları (monarxiya və respublika) həmişə təsbit olunur. Yalnız bəzi dövlətlərin rəsmi adında “respublika” və “monarxiya” sözünə təsadüf edilmir.

Dövlətşünaslığa dair ədəbiyyatda idarəetmə forması anlayışına iki yanaşma (məhdud və geniş) mövcuddur. Məhdud yanaşmaya görə idarəetmə forması anlayışı əslində bir şəxsin – dövlət başçısının statusu ilə əlaqədardır. Geniş yanaşma nöqtəyi-nəzərindən idarəetmə forması anlayışına dövlət orqanları və onların fəaliyyət göstərdiyi siyasi mühit daxildir. Həqiqətən də idarəetmə forması bir şəxsin statusu ilə bitmir və həmin şəxs dövlətin idarə edilməsi forması kimi bütün siyasi mühiti əhatə edə bilməz. Bir sıra ölkələrdə idarəetmə formasının əlamətlərinin səciyyələndirilməsi üçün konstitusiya nəzarəti orqanlarının və dövlət idarəçiliyində iştirak edən bəzi digər dövlət orqanlarının fəaliyyəti də əhəmiyyət kəsb edir.

Konstitusiya hüququnda dövlət formalarının təsnifatı üçün hakimiyyət bölgüsü və hakimiyyətin bütövlüyü prinsipindən istifadə edilə bilər. Bu baxımdan polikratik (çoxhakimiyyətlik), monokratik (təkhakimiyyətli) və seqmentar (kəşik)

dövlət formalarını göstərmək olar. Polikratik dövlət formasını aşağıdakı əlamətlər səciyyələndirir:

- müxtəlif dövlət orqanları arasında hakimiyyət bölgüsü;
- hakimiyyət qollarının səmərəli üsullarla qarşılıqlı fəaliyyəti;

- onların qarşılıqlı çəkəndirmə və əksdurma sistemi;
- ərəzi kollektivlərinin özünüidarəetməsi;
- demokratik dövlət rejimi;
- əhəlinin iştirakının müxtəlif formaları və s.

Monokratik dövlət forması müəyyən orqanın və ya vəzifəli şəxsin təkhakimiyyətliyi ilə xarakterizə olunur:

- belə dövlət formasında çəkəndirmə və əksdurma sistemi yoxdur;

- ərəzi kollektivləri ya mərkəzin ciddi qəyyumluğu altındadır, ya da yerli özünüidarəetmə təsisatı konstitusiyaya ilə rədd edilir və onu təyin edilən qubernatorlar (digər vəzifəli şəxslər) və ya konstitusiyaya üzrə bütün hakimiyyətin məxsus olduğu seçkilili sovetlər əvəz edir, lakin sovetlər əslində hakim partiyanın yerli orqanlarına tabədir;

- vahid dövlət idcologiyası və avtoritar rejim hökmranlıq edir və s.

Seqmentar dövlət forması dövlət təşkilatının müxtəlif hissələrdən ibarət olduğunu xarakterizə edir. Bu dövlət formasında polikratiya və monokratiya ünsürləri vardır.

Siyasi ədəbiyyatda ənənəyə görə iki əsas idarəetmə formasının (monarxiya və respublika) təsnifatı nəzərdən keçirilir. Daha müfəssəl təsnifat onların əsasında aparılır.

§ 2. Monarxiya idarəetmə formasının səciyyəvi xüsusiyyətləri

Respublikadan fərqli olaraq monarxiya idarəetmə formasında dövlət başçısı öz vəzifəsini və xüsusi fəxri statusunu irsən və ömürlük qazanır və öz varisinə ötürür. Siyasi praktikada mütləq, dualist və parlamentli monarxiya idarəetmə formalarına təsadüf edilir.

Mütləq monarxiya idarəetmə forması hazırda bir neçə ölkədə qalmaqdadır. Oman sultanlığında konstitusiyaya rolunu Quran yerinə yetirir. Bu ölkədə parlament də yoxdur, hökumət kral tərəfindən təşkil olunur və onun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Əksər nazirlər və əyalətlərin qubernatorları hakim ailənin üzvləri sırasından təyin edilir. Səudiyyə Ərəbistanında ailə şurası fəaliyyət göstərir. Bu ölkədə parlament əvəzinə kral tərəfindən təyin edilən müvəqqəti şura yaradılmışdır. Belə orqanlar əslində monarxin hakimiyyətini məhdudlaşdırır.

Dualist monarxiyada konstitusiyaya və parlament mövcuddur. Parlamentin iştirakı olmadan qanunlar qəbul edilə bilməz. Lakin hökumət monarx tərəfindən təyin edilir və parlament qarşısında deyil, monarx qarşısında məsuliyyət daşıyır. Konstitusiyaya görə parlamentli monarxiyaya yaxın olan bəzi monarxiyalar (İordaniya, Mərakeş, Nepal) əslində dualistdir.

Parlamentli monarxiyalarda isə bunlardan fərqli olaraq demokratik yolla qəbul edilmiş konstitusiyaya qüvvədədir və qanunvericilik hakimiyyəti seçkilili parlamentə məxsusdur. Monarx hüquqi cəhətdən dövlət başçısı olsa da, lakin o, ölkənin idarə olunmasında faktiki olaraq iştirak etmir (Yaponiyanın hazırkı konstitusiyasında bu öz əksini tapmışdır). Parlamentli monarxiyada hökumət yalnız parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır. Düzdür, konstitusiyaya görə hökumət başçısı adətən monarx tərəfindən təyin edilsə də, belə təyinat adətən formal xarakter daşıyır.

Parlamentli monarxiyada dövlət başçısı ya parlament tərəfindən qəbul olunmuş qanunlara veto qoymaq hüququna malik deyil, ya da veto hüququndan istifadə etmir.

Malaziyada seçki elementləri mövcuddur. Dövlət başçısı (monarx) ştatların hökmdarlar şurası tərəfindən 5 il müddətinə seçilir. Adətən dövlət başçısı vəzifəsinə ştatların sultanları növbə ilə seçilir. Seçki elementləri BƏƏ-də də mövcuddur. Yeddi birləşmiş əmirliyin əmirləri 5 il müddətinə əmirlər şurasının sədrini seçirlər. Bu ölkədə dövlət başçısı vəzifəsinin tutulmasının növbəliliyi yoxdur. Malaziyanı fərqli olaraq, BƏƏ-də dövlətin ərazisinin 86%-ni tutan ən böyük Əbu-Dəbi əmirliyinin başçısı əmirlər şurasının daimi sədri seçilir.

§ 3. Prezidentli və parlamentli respublika idarəetmə formasının fərqləndirici xüsusiyyətləri

Monarxiya ilə müqayisədə respublika idarə formasında dövlət başçısı konstitusiyaya müvafiq olaraq ölkənin vətəndaşları və ya parlament tərəfindən müəyyən müddətə seçilən prezidentdir. Siyasi ədəbiyyatda prezidentli (məsələn, ABŞ), parlamentli (məsələn, İtaliya, Hindistan) və qarışıq idarəetmə formaları fərqləndirilir (məsələn, Fransa, Ukrayna).

Parlamentli respublikadan fərqli olaraq prezidentli respublikada prezident birbaşa və ya dolayı səsvermə yolu ilə seçilir (məsələn, Azərbaycan Respublikasında birbaşa, ABŞ-da isə dolayı səsvermə yolu ilə) və konstitusiyaya görə o, icraedici hakimiyyətin başçısı kimi geniş səlahiyyətlərə malik olur. ABŞ-da və ya Braziliyada prezident öz səlahiyyətləri çərçivəsində nazirləri təyin edir. Bu halda prezidentdən kənar hökumət yoxdur və nazirlərin yalnız məşvərətçi səsə malik olduğu prezident kabineti mövcuddur. Bəzi prezidentli respublikalarda o, baş naziri də təyin edə bilər və baş nazirin rəhbərliyi ilə hökumət fəaliyyət göstərsə də, hökumətin faktiki başçısı prezident

sayılır. Azərbaycan Respublikasında Nazirlər Kabineti prezidentin yuxarı icra orqanı hesab olunur. Parlamentli respublikalardan fərqli olaraq prezidentli respublikalarda nə baş nazir, nə də nazirlər parlament qarşısında deyil, yalnız prezident qarşısında məsuliyyət daşıyır və parlamentdə etimadsızlıq votumu yolu ilə istefaya göndərilə bilməzlər. Prezidentli respublikaların əksəriyyətində xüsusi baş nazir vəzifəsi yoxdur, onun səlahiyyətləri prezidentə məxsusdur. Belə vəzifə olsa da, onun inzibati baş nazir adlandırılması məqsəduyğundur.

Parlamentli respublikadan fərqli olaraq prezidentli respublikalarda prezident vaxtından əvvəl parlamenti buraxmaq hüququna malik deyildir. Prezidentli respublikada hökumətin bir partiya tərəfindən təşkil olunması, parlamentdə isə yerlərin əksəriyyətinin müxalifət partiyalarına məxsus olması halları mümkündür (bu Venesuellada, ABŞ-da dəfələrlə baş vermişdir).

Siyasi praktikada prezidentli respublikanın müxtəlif formaları mövcuddur. Bunlardan biri superprezidentli respublika hesab olunur. Latın Amerikasının ayrı-ayrı ölkələri dövlət başçısının əlində böyük səlahiyyətlərin cəmləşməsi nəticəsində çoxdan superprezidentli respublika adını almışdır. Lakin son vaxtlarda Asiya və Afrikada prezidentlərin səlahiyyətlərinin daha da artırıldığı respublikalar yaranmışdır. Həmin prezidentlər konstitusiyaya və cəmiyyətin və dövlətin rəhbər qüvvəsi elan olunmuş yeganə partiyanın rəhbərləri hesab olunur. Müxtəlif ölkələrdə belə liderlərin əksəriyyəti ömürlük prezident elan edilmiş və prezidentli-monokratik respublika forması yaranmışdır.

Bir sıra dövlətlərdə hərbi çevrilişlər nəticəsində yaranmış idarəetmə forması superprezidentli respublikanın xüsusi bir növü hesab edilir. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tez-tez baş verən hadisədir. Hərbi çevriliş nəticəsində prezident öz vəzifəsindən uzaqlaşdırılır, hökumət istefaya göndərilir, yeni ali orqan – hərbi şura (inqilabi şura) yaradılır və onun sədri-çevrilişin lideri ölkənin başçısı elan edilir. Yerlərə hərbi qubernatorlar, komendantlar təyin olunur. Beləliklə, faktiki olaraq

respublika təsisatları olmadan respublika yaradılır ki, buna da prezidentli-hərbi respublika demək olar. Vaxtı ilə Çilidə Pinoçetin qurduğu rejimi buna misal göstərmək olar.

Bəzi keçmiş sosialist təmayüllü ölkələrdə prezidentli respublika səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Respublika prezidentinin ölkədə yeganə hakim partiyanın ali orqanı tərəfindən seçilməsi həyata keçirilmişdir. Partiyanın qurultayda seçilmiş sədri və ya baş katibi partiya vəzifəsinə müvafiq olaraq avtomatik şəkildə həm də ölkənin başçısı (prezidenti) olmuşdur. Belə prezident təkcə dövlət aparatına deyil, həm də real hakimiyyətə malik olan partiya aparatına söykənirdi (keçmiş SSRİ-də bu qaydadan istifadə edilmişdir).

Prezidentli respublikada parlamentarizm ənonələrinin güclənməsi yarımprezidentli respublikanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, bəzi dövlətlərdə prezidentin təkhakimiyyətliliyinin yumşalması meylləri nəzərə çarpmaqdadır. Eyni zamanda bəzi Avropa ölkələrində (Portuqaliya, Ukrayna və s.) ardıcıl konstitusiya islahatları nəticəsində prezidentin səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdır. Nəticədə parlamentarizm ünsürləri olan prezidentli respublikalar yaranmışdır. Bu ünsürlər onunla xarakterizə olunur ki, belə prezidentli respublikalarda nazirlərə parlament tərəfindən etimadsızlıq votumunun mümkünlüyü nəzərdə tutulur, lakin nazirlər eyni zamanda prezident qarşısında da məsuliyyət daşıyırlar. Uruqvayda parlament nazirlərə etimadsızlıq göstərə bilər. Lakin bunun üçün ixtisaslı səs çoxluğu (2/3) tələb olunur. Digər tərəfdən prezident müəyyən hallarda hətta parlamentin etimadsızlıq votumundan sonra da naziri vəzifəsindən azad etməmək hüququna malikdir. Eyni zamanda parlamentin hökumət proqramına rəsmi münasibət bildirmək hüququ yoxdur. O həmin proqramı müzakirə etmək hüququna malik olsa da, bu barədə qərar qəbul etmir və s. Venesuellada da ayrılıqda hər hansı bir nazirə etimadsızlıq votumu təsisatı mövcuddur. Bundan əlavə bu ölkədə parlament pre-

zident tərəfindən təqdim olunan hökumət proqramını müzakirə edir və bəyənir.

Qeyd edək ki, prezident tərəfindən təyin olunmuş hökumətin parlamentin qarşısında məsuliyyəti prezidentli respublikanı yarımprezidentli respublikaya çevirir. MDB-nin bəzi dövlətləri yarımprezidentli respublikalar hesab olunur (məsələn, Belarusun 1996-cı il konstitusiyasına görə hökumət prezidentə hesabat verir və parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır-maddə 106).

Prezidentli respublikadan fərqli olaraq parlamentli respublikada prezidentin seçilməsinin elə qaydası nəzərdə tutulur ki, o, öz mandatını bilavasitə xalqdan almır. O ya parlament (Yunanıstan), ya da xüsusi kollegiya tərəfindən seçilir (məsələn, Almaniyada kollegiyanın tərkibinə aşağı palatanın bütün deputatları və torpaqların nümayəndəli orqanları tərəfindən seçilmiş eyni sayda deputatlar daxildir və bu federal məclis adlanır). Hindistanda onun tərkibinə parlamentin və ştatların qanunverici məclisinin seçkilə üzvləri daxildir. Hökumətin təyin edilməsi qaydasına və onun siyasi məsuliyyətinə görə parlamentli respublika prezidentli respublikadan fərqlənir. Parlamentli respublikada baş nazir ali icra hakimiyyətini həyata keçirir və dövlətin ümumi siyasətinə rəhbərlik edir. Prezidentli respublikadan fərqli olaraq parlamentli respublikada dövlət başçısı hökumətin başçısı sayılmır, o, baş naziri seçməkdə sərbəst deyildir. Düzdür, konstitusiyaya görə parlamentli respublikada da baş nazir prezident tərəfindən təyin edilir. Lakin bu formal xarakter daşıyır. Prezident parlamentdə çoxluq təşkil edən partiyanın liderini və ya parlamentdə əksəriyyətə malik olan partiyalar blokunun təklif etdiyi namizədi baş nazir təyin edir. Baş nazir hökumətin tərkibini müəyyən edir və parlamentin təsdiqinə verir.

Parlamentli respublikada çox vaxt prezidentə konstitusiya üzrə geniş səlahiyyətlər verilməsinə baxmayaraq, o, bunları yalnız hökumətin təklifinə əsasən həyata keçirir. Lakin bu onun

dövlətdə rolunun cüzi olması demək deyildir. Parlament tipli respublikada prezident bəzi dövlət əhəmiyyətli məsələləri müstəqil həll edə bilər (məsələn, İtaliyada o, bəzi vəzifəli şəxsləri təyin edir).

Prezidentli respublikadan fərqli olaraq parlamentli respublikada hökumət prezident qarşısında deyil, yalnız parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır. Parlamentin səs çoxluğu ilə qəbul etdiyi etimadsızlıq votumu hökuməti istefaya getməyə məcbur edir. Prezident həm də hökumətin məsləhəti və razılığı ilə yeni seçkilər təyin etməklə parlamenti buraxa bilər. Seçkilərin nəticələri hökumət partiyasının xeyrinə olmadıqda hökumət istefaya gedir.

Prezidentli respublika kimi parlamentli respublika da parlamentarizmin səmərələşdirilməsinə yönəlmiş təsirə məruz qalır. Lakin həmin təsirin mahiyyəti etimadsızlıq votumundan istifadə edilməsi imkanının məhdudlaşdırılmasından, sabit hökumət yaradılmasından və nazirlərin tez-tez dəyişdirilməsinin istisna edilməsindən ibarətdir (İtaliyada son yarım əsrdə 50-dən çox nazirlər şurası dəyişilmişdir).

Parlamentli respublikada daha sabit hökumət yaradılması üçün konstitusiya üsulları da mövcuddur. Ən təsirli üsullardan biri Almaniya konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş “konstruktiv etimadsızlıq votumudur”. Birincisi, parlamentin aşağı palatası qarşısında məsuliyyəti hökumətin tam tərkibi deyil, yalnız onun başçısı daşıyır. İkincisi, bündətaq kanslərin etimadsızlıq votumunu yalnız o halda göstərə bilər ki, bündətaqa təqdim olunmuş qətnamə layihəsində iki bənd olsun: fəaliyyətdə olan kanslərin etimadsızlıq və yeni kanslər seçilməsi haqqında təklif. Səmərələşdirilmiş parlamentarizmin tətbiqinin digər nümunəsi Fransa və digər ölkələr sayılır.

Əhalinin prezidenti birbaşa seçməsi ilə əlaqədar Fransa, Portuqaliya, Finlandiya və s. ölkələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buna görə bəzən həmin ölkələrin siyasi idarəçilik formasını qarışıq idarəetmə forması kimi nəzərdən keçirirlər.

Belə idarəçilik forması özündə prezidentli və parlamentli idarə formasının üsurlarını əlaqələndirir. Qarışıq idarəçilik üsulu prezidentli və parlamentli respublikalara xas olan sabit səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik deyil. Onun başlıca cəhəti hökumətin prezident və parlament qarşısında iqtisadi məsuliyyət daşımasıdır. Təsədüfi deyil ki, bəzi hallarda onu yuxarıda qeyd edildiyi kimi yarımprezidentli respublika forması adlandırırlar.

§ 4. Müxtəlif ölkələrin dövlət idarəçiliyi müqayisəli təhlildə

1. Azərbaycan və Fransa Respublikasının dövlət idarəçiliyi müqayisəli təhlildə

Azərbaycan və Fransa Respublikasının siyasi sistemlərinin bəzi oxşar cəhətlərini nəzərə alaraq onlar arasında müqayisəli təhlilin aparılması məqsəduyğundur:

- Fransa və Azərbaycan dövlət quruluşuna görə unitar, dünyəvi və demokratik respublikadır.
- Hər iki respublikada suverenlik xalqa məxsusdur. Xalq bu suverenliyi ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında səsvermə yolu ilə nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir. Bundan başqa əhalinin referendum hüquqları da tanınır.
- Hər iki respublikada siyasi partiyalar və birliklər azad surətdə yaranır və fəaliyyət göstərirlər. Onların fəaliyyəti müvafiq qanunlarla tənzimlənir.
- Hər iki respublikada bütün vətəndaşlar qanun qarşısında bərabərdir. Qanunun aliliyi başlıca prinsip kimi demokratiyanın inkişafına təkan verir.
- Hər iki dövlətdə bütün dini inanclara hörmətlə yanaşılır (əgər dövlətə və digər dinlərə qarşı deyilsə), dini tolerantlığa yol verilir.
- Fransa və Azərbaycan Respublikasında əhalinin ümumi və birbaşa səsvermə yolu ilə dövlət başçısını seçməsi qaydası

əsas qanunda təsbit olunmuşdur. Dövlət başçılarının səlahiyyətlərində də oxşar cəhətlər mövcuddur. Prezident ali icra hakimiyyətini həyata keçirir, Milli məclisə seçkiləri təyin edir. O həmçinin Baş naziri vəzifəyə təyin və azad edir. Nazirlər kabinetinin iclaslarına rəhbərlik edir. Hər iki respublikada prezident silahlı qüvvələrin komandanıdır. O, hərbi dövlət vəzifələrinə təyinatlar verir, qanunları imzalayır və dərc edir, xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrinin etimadnamələrini qəbul edir və s. Hər iki respublikanın qanunvericiliyinə uyğun olaraq Nazirlər Kabinetinin statusu müəyyənləşdirilmişdir. Nazirlər Kabinetinin tərkibinə Baş nazirin müavirləri və müvafiq nazirlər daxildir. Baş nazir hökumətin fəaliyyətinə rəhbərlik edir.

- Hər iki respublikanın parlamentlərinin iş prinsipində, quruluşunda bəzi oxşar cəhətlər vardır. Hər iki parlament qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir, qanunlar parlamentdə işlənib hazırlanır və qəbul olunur. Həm Azərbaycan Respublikasında, həm də Fransada milli məclisə seçkilər ümumi, bir-başa formada həyata keçirilir. Hər iki respublikada parlament ildə iki sessiyaya payız və yaz sessiyasına toplanır. Hər bir parlament üzvü vəzifələrini yerinə yetirərkən rəyinə və verdiyi səssə görə təqiblərə məruz qala bilməz və s.

- Hər iki respublikanın üçüncü hakimiyyət qolu olan məhkəmə hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsində oxşar cəhətlər mövcuddur. Belə ki, hər iki respublikada Ali Məhkəmə, Konstitusiya Məhkəməsi və digər məhkəmələr təsis edilmişdir.

Oxşar cəhətlərlə yanaşı bu dövlətlərin idarəçilik formalarında, qanunvericiliyində, icra səlahiyyətlərində, habelə siyasi mədəniyyətlərində və s. fərqli cəhətlər də özünü göstərir. Birinci növbədə bu dövlətlərin gerbində, bayrağında, himnində fərqlər mövcuddur. İdarəetmə formasına görə Fransa yarımprezidentli respublika olsa da, Azərbaycanda prezident idarəçiliyi qərarlaşmışdır. Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti prezidentə mənsubdur və konstitusiya ilə ona geniş səlahiyyət-

lər verilmişdir. Fransada real icraedici hakimiyyət prezidentin əlindədir, lakin baş nazir də icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak edir. Azərbaycan Respublikasının prezidentinin qanunvericilik təşəbbüsü hüququ vardır (maddə 96). Fransa prezidentinin parlamenti buraxmaq səlahiyyəti vardır. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinə əsasən o, baş nazir və palata sədrləri ilə məsləhətləşdikdən sonra parlamenti buraxa bilər. Lakin Azərbaycan Respublikasının prezidentinə konstitusiya ilə bu səlahiyyət verilməmişdir. Fransa prezidenti Nazirlər Şurasına sədrlik edir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti isə zəruri hallarda (Konstitusiyanın 109-cu maddəsinə uyğun olaraq) Nazirlər Kabinetinin iclaslarına sədrlik edir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti fəvqəladə və hərbi vəziyyət elan edir. Fransada isə bu, Nazirlər Şurasının qərarnaməsi ilə elan edilir və s.

Fransa və Azərbaycan Respublikasının hökumətinin formalaşdırılmasında və fəaliyyətində də fərqli cəhətlər mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti prezidentin yuxarı icra orqanıdır. Nazirlər Kabineti prezidentə təbədir və onun qarşısında cavabdehdir. Onun iş qaydasını prezident müəyyənləşdirir. Onun səlahiyyətləri əsas qanunun 119-cu maddəsi ilə nizamlanır.

Fransada Nazirlər Kabineti millətin siyasətini müəyyənləşdirir və idarə edir. Hökumət prezident və parlament qarşısında iqtisadi məsuliyyət daşıyır. Fransada inzibati orqanlar və silahlı qüvvələr hökumətin sərəncamındadır. Bu ölkədə Baş nazirin parlamentdə qanunvericilik təşəbbüsü hüququ vardır. Hər iki respublikanın parlamentlərinin strukturunda, fəaliyyətində və b. sahələrində fərqli cəhətlər mövcuddur. Azərbaycanda qanunverici orqan funksiyasını birpalatalı Milli Məclis yerinə yetirir. Deputatlar majoritar seçki sistemi ilə ümumi, bərabər və birbaş seçki hüququ əsasında gizli səsvermə yolu ilə beş il müddətinə seçilir. Milli Məclis qanunvericilik funksiyasını həyata keçirir. Onun fəaliyyəti, səlahiyyəti və statusu iki əsas istiqamətdə reallaşır: birincisi o geniş məsələlər kompleksi üzrə

ümumi qaydaları müəyyənləşdirir, ikincisi Milli Məclisin bilavasitə həll etdiyi məsələlər.

Fransa parlamenti ikipalatalıdır (milli məclis və senat). Milli məclisə millət vəkili birbaşa seçilir. Senat isə dolayı səsvermə yolu ilə seçilir və respublika ərazi kollektivlərinin təmsil olunmasını təmin edir. Qanunvericilik təşəbbüsü Baş nazirə yanaşı parlament üzvlərinə məxsusdur. Fransa parlamenti hökumətin fəaliyyətinə nəzarət edir. Hökumət iki səviyyədə – prezident və parlament qarşısında məsuldur. Qanunvericilik sahəsindən kənarda qalan bütün məsələlər inzibati qaydada həll olunur.

Hər iki respublikanın məhkəmə hakimiyyətində də fərqlər mövcuddur. Fransada Konstitusiya Şurası fəaliyyət göstərir. Onun statusu və səlahiyyətləri qanunla tənzimlənir. Fransada Ali Məhkəmə təsis edilmişdir. O, milli məclislə senatın öz sıralarından bərabər sayda seçdikləri üzvlərdən ibarətdir. Onun sədri üzvlərdən seçilir.

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsi fəaliyyət göstərir və onun səlahiyyətləri qanunla tənzimlənir. Ali Məhkəmənin səlahiyyətləri isə əsas qanunun 131-ci maddəsində verilmişdir. Ali Məhkəmə parlamentdə qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir.

2. Türkiyə və İtaliya Respublikasının dövlət idarəçiliyi müqayisəli təhlildə

Türkiyə və İtaliyanın dövlət idarəçilik formalarına müvafiq olaraq onların oxşar xüsusiyyətlərinin verilməsi və fərqli cəhətlərinin müqayisəli təhlilinin aparılması məqsəduşgundur. İdarəetmə sisteminə müvafiq olaraq aşağıdakı oxşar cəhətləri nəzərdən keçirmək olar:

- Suverenliyin xalqa məxsus olması. Bu prinsip İtaliya Respublikasının 1947-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasının

1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır: “suverenlik xalqa məxsusdur, xalq bu suverenliyi konstitusiyada göstərilən forma və hədlərdə həyata keçirir”. Bu prinsip Türkiyə Respublikasının 1982-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasının 6-cı maddəsində də öz əksini tapmışdır.

- Qanunun aliliyi, hüququn üstünlüyü prinsipinin bəyan edilməsi hər iki respublikaya xas olan əlamətdir.

- Vətəndaşların hüquqlarının toxunulmazlığı qanunla müəyyən edilmişdir.

- Hakimiyyət bölgüsü prinsipinə riayət edilməsi (Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasında maddə 7, 8, 9; İtaliyanın Konstitusiyasında maddə 55, 83, 101).

- Hakimiyyət orqanlarının seçkili olması. İcra hakimiyyəti iki pillədə – prezident və hökumət strukturları səviyyəsində təzahür edir. Hökuməti parlament formalaşdırır.

- Hər iki ölkədə parlament ölkənin ali hakimiyyət orqanı sayılır.

- Vətəndaşlıq münasibətləri hər ölkədə qanunla nizamlanır.

- Hər iki respublikada siyasi münasibətlər əsas qanunda müvafiq maddələrlə nizamlanır.

- Hökumətin səlahiyyətləri hər iki dövlətdə qanunla nizamlanır. Baş nazir hökumətin ümumi siyasətinə rəhbərlik edir və onun həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

- Prezident Türkiyədə 5 il, İtaliyada isə 7 il müddətinə seçilir. O, dövlətin başçısı kimi milli birliyi təmsil edir.

- Konstitusiya Məhkəməsi hər iki respublikada əsas qanuna uyğun olaraq müvafiq məsələlərin həlli ilə məşğul olur.

- İnzibati-ərazi quruluşuna görə hər iki dövlət unitardır. İtaliya Konstitusiyasının 5-ci maddəsinə uyğun olaraq vahid, bölünməz olaraq, respublika yerli muxtariyyətləri tanıyır və onların gerçəkləşməsinə şərait yaradır. Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasının 3-cü maddəsinə görə Türkiyə dövləti ölkəsi və millətilə bölünməzdir.

- Hər iki respublikanın prezidenti qanunda göstərilən hallarda dövlətin vəzifəli şəxslərini, diplomatik nümayəndələri və konstitusiyada nəzərdə tutulan hallarda referendumu təyin edir, parlamenti buraxmaq səlahiyyətinə malik olur, qanunları imzalayır. Parlamentin qərarı ilə hərbi vəziyyət elan etmək, silahlı qüvvələrin komandanı kimi onun tətbiq olunmasına qərar vermək və s. ümumi vəzifələri də həyata keçirirlər.

- Hər iki respublikada qanun qüvvəsində olan və qanun-da göstərilən aktlar Baş nazir tərəfindən imzalanır.

Oxşar cəhətlərlə yanaşı həmin respublikaların idarəçilik formasında bir çox fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər özünü dövlətin quruluşunda, qanunvericiliyində, icra orqanlarında, məhkəmə səlahiyyətlərində və s. göstərir.

Türkiyə Respublikası demokratik, dünyəvi və hüquqi dövlətdir. Bayrağı bəyaz ay-ulduzlu, al qırmızıdır. Milli marşı “İstiqlal marşı”dır.

İtaliya əmək üzərində qurulmuş demokratik respublikadır. Onun bayrağı üçrənglidir (yaşıl, ağ, qırmızı rəngli üç şaquli zolaq). İtaliyada dövlət və katolik kilsəsi öz sahələrində müstəqil və suverendir. Onların arasındakı münasibətlər lateran müqavilələri ilə tənzimlənir. İtaliyada Türkiyə Respublikasına nisbətən yerli muxtariyyət ənənələri mövcuddur. Belə ki, İtaliya vilayətlərə, əyalətlərə və icmalara bölünür. Vilayətlər konstitusiyada müəyyən edilən prinsiplərə əsaslanan, öz səlahiyyət və vəzifələri olan muxtar qurumlardır. Məsələn, Siciliya, Sardiniya və sairənin konstitusiya qanunu ilə təsbit edilən xüsusi status üzrə öz muxtariyyət formaları vardır.

Bu respublikaların qanunvericilik hakimiyyətinə aid də bir çox fərqli cəhətləri mövcuddur. İtaliyada parlament ikipalatalıdır (millət vəkili palatası və senat), Türkiyədə parlament birpalatalıdır və bu funksiyaları Türkiyə Böyük Millət Məclisi həyata keçirir. İtaliyada millət vəkili palatası ümumi və birbaşa seçkilər əsasında, senat isə vilayətlər üzrə 5 il müddətinə seçilir. Bundan əlavə İtaliyada sabiq prezident imtina etmədik-

də o, ömürlük senator hesab olunur. Vətən qarşısında yüksək xidmətləri olan beş nəfər nüfuzlu şəxs də ömürlük senator təyin edilə bilər. Türkiyə parlamenti 4 il müddətinə seçilir. Hakimlər və prokurorlar, yüksək mühakimə orqanları nümayəndələri, yüksək tədris qurumlarındakı müəllim heyəti, yüksək təhsil şurasının üzvləri və b. öz vəzifələrindən çıxmayınca namizəd ola bilməzlər. Türkiyə Böyük Millət Məclisi üzvləri seçildikləri bölgəni deyil, bütün milləti təmsil edirlər.

İtaliya prezidenti gizli səsvermə yolu ilə parlament üzvlərinin 2/3 hissəsi tərəfindən seçilir. Üçüncü səsvermədən sonra mütləq səs çoxluğu kifayət edir. Əlli yaşı olan, mülki və siyasi hüquqlardan istifadə edən hər bir İtaliya vətəndaşı prezident seçilə bilər.

2007-ci ilin oktyabr ayında Türkiyədə keçirilmiş referendumun nəticələrinə əsasən artıq Türkiyə Respublikasının prezidentinin ümumi, birbaşa seçki əsasında vətəndaşlar tərəfindən 5 il müddətinə seçilməsi qaydası nəzərdə tutulmuşdur.

Türkiyə Respublikasının prezidenti vətənə xəyanətdə Türkiyə Böyük Millət Məclisi üzvlərinin ən azı 1/3-nin təklifi ilə və ən azı 3/4-nün verəcəyi qərarla suçlanır. İtaliya prezidenti isə belə hallarda parlamentdə birgə iclasda parlament üzvlərinin mütləq səs çoxluğu ilə ittiham edilir. Türkiyə Respublikasının prezidenti öz vəzifəsini yerinə yetirə bilmədikdə onu Türkiyə parlamentinin sədri əvəz edir. İtaliyada isə bu funksiyaları senatın sədri həyata keçirir.

İtaliyada üçüncü hakimiyyət qolu magistratura adlanır. Ali Magistratura Şurasına ölkənin prezidenti sədrlik edir. Kassasiya məhkəməsinin sədri və baş prokuror vəzifəsinə görə şuranın üzvüdürlər. Hakimlər müsabiqə ilə təyin edirlər. Onların təyin edilməsi, yerdəyişməsi və bəzələrində intizam tədbirlərinin görülməsi səlahiyyəti Ali Magistratura Şurasına məxsusdur. Türkiyədə nazirlər öz inzibati vəzifələri ilə bağlı Ədalət Nazirliyinə təbədir. İtaliya və Türkiyə Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin seçilməsi və say tərkibində

müəyyən fərqlər mövcuddur. İtaliyada Konstitusiya Məhkəməsinin üzvləri 15 hakimdən ibarətdir. Onun 1/3-i prezident, 1/3-i parlament, 1/3-i isə ümumi və inzibati ali hakimlər tərəfindən seçilir. Türkiyə Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsi 11 daimi və 2 ehtiyat üzvdən ibarətdir. Onun 2 daimi və 2 ehtiyat üzvü dövlət başçısı tərəfindən seçilir.

3. Almaniya və Yaponiyanın dövlət idarəçiliyi müqayisəli təhlildə

Almaniya və Yaponiya parlament demokratiyasına əsaslanan sivil demokratik rejimlər olduğu üçün onların oxşar xüsusiyyətlərinin göstərilməsi və fərqli cəhətlərinə görə müqayisəli təhlilinin aparılması məqsəda uyğundur. Bu sistemləri yaxınlaşdıran başlıca xüsusiyyətlər onların konstitusiyalarında göstərilən oxşar cəhətlərdir.

- Suverenliyin qeyd-şərtsiz xalqa məxsus olması. Bu prinsip Almaniya və Yaponiya konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Yaponiyanın Konstitusiyasında göstərilir ki, xalq suveren hakimiyyətə malikdir. Dövlət hakimiyyəti xalqın sarsılmaz inamına əsaslanır, ona nüfuzu xalq gətirir, onun səlahiyyətlərini xalq nümayəndələri həyata keçirir.

- Qanunun aliliyi və üstünlüyü prinsipi hər iki dövlətin əsas qanununda müvafiq maddələrdə öz əksini tapmışdır. Almaniyanın Konstitusiyasının 3, 5 və digər maddələrində göstərilir ki, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdirlər. Həmin müddəalar Yaponiyanın Konstitusiyasının “xalqın hüquq və vəzifələri” adlı III fəslində öz əksini tapmışdır.

- Hakimiyyətin bölünməsi prinsipində də oxşar cəhətlər mövcuddur.

- Hakimiyyət orqanlarının seçkili olması prinsipinə əsasən hər iki dövlətdə bu orqanlar seçki əsasında formalaşır. Yaponiyada dövlət başçısı olan imperator seçilmir, hakimiyyət

irsən keçir. Hər iki ölkənin parlamentinin formalaşdırılmasında seçkilər mühüm rol oynayır və parlament dövlət hakimiyyətinin ali orqanı hesab olunur.

- Hökumətin formalaşdırılması parlamentdə çoxluq qazanmış partiya tərəfindən həyata keçirilir.

- Hər iki dövlətdə hökumətin səlahiyyətləri qanunla nəzəmlənir. Baş nazir və yaxud kansler hökumətin ümumi siyasətinə rəhbərlik edir və onun həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

- Yaponiyada imperatorun, Almaniya dövlət başçısı olan prezidentin qanunla ona verilmiş müəyyən səlahiyyətləri olur və onlar bu səlahiyyətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər. Həmin ölkələrin dövlət başçılarının səlahiyyətlərində bir çox oxşar cəhətlər vardır (konstitusiyaya düzəlişlərin, qanunların və müqavilələrin, parlament seçkilərinin elan edilməsi, parlamentin buraxılması, diplomatik nümayəndələrin akreditə olunması və qəbulu, parlamentin təqdimatı ilə amnistiyaların təsdiq edilməsi və s.). Yaponiyada dövlət başçısının bu səlahiyyətləri formal xarakter daşıyır. Hər iki dövlətin konstitusiyasına uyğun olaraq parlamentdə qanunvericilik təşəbbüsü hökumətə və millət vəkillərinə məxsusdur. Hər iki respublikada qanun qüvvəsində olan aktlar və digər dövlət əhəmiyyətli qərarlar Baş nazir tərəfindən imzalanır.

Bu oxşar cəhətlərlə yanaşı, həmin ölkələrin quruluşu, idarəçiliyi, məhkəmə sistemi, qanunvericiliyi və s. sahələrində fərqlər mövcuddur.

Dövlət quruluşuna görə Almaniya federasiyadır və 15 əyalət hökumətindən ibarətdir. Əyalətlər konstitusiya ilə onlara verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər. Federasiya ilə əyalətlər arasındakı səlahiyyət bölgüsü konstitusiyanın müstəsna hökmlərinə əsasən aparılır. Yaponiya isə dövlət quruluşuna görə unitar, idarəçilik formasına görə isə konstitusiyalı monarxiyadır və ölkədə parlament demokratiyası qərarlaşmışdır. İmperator dövlətin və xalqın bütövlüyünün simvolidir,

onun statusu suveren hakimiyyətin sahibi olan bütün xalqın iradəsi ilə müəyyən edilir. İmperator taxtı irsidir və imperatorluq sülaləsi haqqında parlament qanununa müvafiq olaraq nəşildən-nəslə keçir. Almaniyada isə dövlət başçısı prezidentdir. Ölkədə parlament idarəçiliyi formalaşmışdır. Dövlətin başçısı kimi prezident beynəlxalq hüquqi əlaqələrdə federasiyanı təmsil edir. O, federal məclis tərəfindən müzakirəsiz beş il müddətinə seçilir. Prezident səlahiyyətlərini yerinə yetirə bilmədikdə bu vəzifəni bundesrətin sədri həyata keçirir. Prezidentin əmr və sərəncamları federal kansler və ya müvafiq federal nazir tərəfindən imzalanır. Yaponiyada isə imperatorun dövlət işlərinə aid bütün fəaliyyətinə yalnız Nazirlər Kabinetinin məsləhət və razılığı ilə yol verilə bilər və bütün məsuliyyət kabinetin üzərinə düşür. İmperator dövlət hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik deyil.

Almaniyada hökumət Federal kansler və federal nazirlərdən ibarətdir. Federal kansler siyasətin əsas müddəalarını müəyyən edir. O, bundestaq tərəfindən parlamentdə çoxluq əldə etmiş, partiyanın üzvlərindən seçilir. Ona bundestaq tərəfindən etimadsızlıq göstərilə bilər.

Yaponiyada kabinet Baş nazirdən və digər nazirlərdən ibarətdir. Onlar mülki şəxslər olmalıdırlar. Kabinet icra hakimiyyətini, xarici siyasətə rəhbərliyi həyata keçirir. Nümayəndələr palatası kabinetə etimadsızlıq göstərmə haqqında qətnamə layihəsi qəbul etdikdə və kabinet buna rədd cavabı verdikdə onda kabinet nümayəndələr palatasının on gün müddətində buraxılmadığı təqdirdə tam tərkibdə istefaya çıxmalıdır.

Almaniyada parlament ikipalatalıdır (bundestaq və bundesrat). Bundestaqa millət vəkilləri birbaşa, ümumi, gizli səsvermə yolu ilə 4 il müddətinə seçilir. Yuxarı palata bundesrat seçilmir. O, alman torpaqlarının hökumət nümayəndələrindən təyin olunur. Onun təşkilində alman torpaqlarının əhalisi iştirak etmir. O, daimi fəaliyyət göstərən orqandır və heç kəs tərəfindən buraxıla bilməz. Onun üzvləri torpaqların hökumətləri

tərəfindən təyin olunur və lazım olduqda geri çağırılırlar. Konstitusiyaya qanunları müstəsna olmaqla digər qanunlar bundesratda sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur. O, konstitusiyaya və sərhədlərin dəyişdirilməsi, maliyyə, vergi və s. məsələlər üzrə aşağı palatanın qəbul etdiyi qanunları təsdiqləyir. Onun veto hüququ da vardır. Yaponiyada da parlament ikipalatalıdır (nümayəndələr və müşavirlər palatası). Hər iki palata xalqı təmsil edən seçkili üzvlərdən ibarətdir. Nümayəndələr palatası 4 il, müşavirlər palatası isə 6 il müddətinə seçilir və müşavirlər palatasının tərkibi hər 3 ildən bir dəyişir. Palata üzvlərinin yarısı yenidən seçilir. Hər iki palatada konstitusiyaya ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla bütün məsələlər iştirak edənlərin səs çoxluğu ilə həll olunur: səslər bərabər olduqda sədrlik edənin səsi həlledici olur. Qanun layihəsi konstitusiyada nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla hər iki palata tərəfindən qəbul edildikdən sonra qüvvəyə minir. Lakin bütö əvvəlcə nümayəndələr palatasının müzakirəsinə təqdim olunmalıdır.

Yaponiyadan fərqli olaraq Almaniyada parlamentin səlahiyyəti konstitusiyanın VII bölməsinə əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- Müstəsna qanunvericilik səlahiyyətlərinə malik olan federasiya parlamentinin səlahiyyəti.
- Əyalətlərin parlamentinin səlahiyyəti.
- Əsas qanunun 74-cü maddəsinə uyğun olaraq birgə qanunvericilik səlahiyyəti.

Bu ölkələrin üçüncü hakimiyyət qolu olan məhkəmə hakimiyyətinin stukturu və təyinatında da fərqli cəhətlər vardır. Belə ki, Almaniyada Konstitusiyaya Məhkəməsi funksiyasını Federal Konstitusiyaya Məhkəməsi yerinə yetirdiyi halda, Yaponiyada bu funksiya Ali Məhkəməyə həvalə edilmişdir. Belə ki, Yaponiyanın əsas qanunun 81-ci maddəsində göstərilir ki, Ali Məhkəmə hər hansı qanunun, əmrin, göstərişin və ya digər rəsmi aktın konstitusiyaya uyğunluğunu həll etməyə səlahiyyəti olan ən yuxarı instansiya məhkəməsidir. Baş hakim (onu kabi-

netin təqdimatı ilə imperator təyin edir) istisna olmaqla bütün hakimləri kabinet təyin edir. Almaniya isə Federal Konstitusiyaya Məhkəməsinin üzvlərinin yarısını bundestaq, yarısını isə bundesrat seçir.

Bu dövlətlərin partiya sisteminin formalaşması və parlamentdə təmsil olunma dərəcəsində də fərqlər özünü göstərir. Almaniya məhdudlaşdırılmış plüralist partiya sistemi fəaliyyət göstərsə, Yaponiyada partiyanın üstünlük təşkil etdiyi sistem fəaliyyətdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2009.
2. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. B., 2008.
3. Politologiya. B., 2009.
4. Cəfərova V. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemi: Türkiyə Respublikası. B., 2000.
5. Cəfərova V. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemi: Yaponiya. B., 2000.
6. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. B., 2002.
7. Qanun jurnalı, № 2-3 B., 1994.
8. Çirkin V. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ. B., 2007.
9. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология. М., 2002.
10. Бусыгина И. Политическая регионалистика. М., 2006.

MÖVZU 12

SİYASİ PARTİYALAR VƏ PARTİYA SİSTEMLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

1. *Siyasi partiyalar: təsnifatı və funksiyaları*
2. *Partiya sistemlərinin təsnifatına müqayisəli yanaşma*

§ 1. Siyasi partiyalar: təsnifatı və funksiyaları

Siyasi partiyaların fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün zəruri şərtlərdən biri onların təsnifatının sistemləşdirilməsidir. Partiyaların təsnifatı ilə bağlı siyasi ədəbiyyatda müxtəlif baxışlar formalaşmışdır. Dünyada mövcud olan partiyalar öz ideologiyalarına, sosial tərkibinə, daxili quruluşuna, fəaliyyət metodlarına görə fərqlənir. Mövcud siyasi partiyaları qruplaşdırmaq və təsnifatını vermək üçün ilk növbədə onları müəyyən xüsusiyyətlərinə görə ayırmaq lazımdır:

- kimlərin maraqları qorunur və hansı məqsədlər güdülür;
- məqsədə çatmaq üçün hansı metodlardan istifadə olunur;
- siyasi partiya öz fəaliyyətini seçkilərlə məhdudlaşdırır, yoxsa daimi siyasi proseslərə öz mövqeyini bildirir;
- siyasi partiya hansı təşkilati prinsiplərə əsaslanır və partiyadaxili həyatda demokratik amillərin üstünlüyü özünü necə biruzə verir? və s.

Sadələnən xüsusiyyətlər siyasi partiyaların müəyyən tipini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Partiyaların tipi onların elə vacib əlamətidir ki, orada partiyanın sosial təbiəti, ideoloji əsasları, əsas sosial aparıcı funksiyaları, daxili quruluşunun xüsusiyyətləri və üstünlük təşkil edən fəaliyyət metodları əks olunur.

Partiyaların təsnifatı xeyli müxtəlif partiya təşkilatlarını sistemləşdirmək üçün istifadə olunan mücərrəd sistemdir. Kon-

kret siyasi realıqda partiya müxtəlif təşkilatların səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirə bilər.

Partiyaların ilk təsnifatını XVIII əsrin ortalarında ingilis filosofu D. Yum vermişdir. Onun fikrincə, ümumi mənfəə zəmnində “mənfəə partiyaları”, liderlə bağlı “affekt partiyaları” və ümumi prinsipə əsaslanan “prinsip partiyaları” bir-birindən fərqləndirilməlidir.

Siyasi ədəbiyyatda partiyalarla əlaqədar müxtəlif şərti təsnifatlardan istifadə olunur. Məsələn, **üzvlüyün xarakterinə görə** partiyaların təsnifatının verilməsi siyasi sistemdə artıq qəbul olunmuş bölgüdür. Siyasi elmdə həmçinin partiyaların **proqramlara, pragmatizm və liderin nüfuzuna** görə də təsnifatı verilir. R. Makridis isə partiyaların təsnifatını aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı təklif edir: avtoritar və demokratik; integrativ və nümayəndəli; ideoloji və pragmatik; dini və dünyəvi; islahatçı və inqilabi; kütləvi və ya elitar; açıq və qapalı və s.

Müasir siyasi elmdə partiyaların klassik təsnifatı M.Dyuverjenin “Siyasi partiyalar” adlı əsərindən götürülüb. O, partiyaları **kadr və kütləvi partiyalara** böldü. Burada söhbət, əlbəttə ki, kadr partiyalarla kütləvi partiyalar arasındakı fərqi böyüklüyündən və üzvlərin sayından deyil, daha çox quruluş fərqi görə bölgüdəndir.

Kütləvi partiya sistemində üzvlərin seçkilərdə iştirakı və qələbəsi üçün küllü miqdarda pul vəsaitinin əldə edilməsi probleminə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, partiyaların irəli sürdükləri namizədlərin, adətən şəxsi maliyyə imkanları məhdu olur və buna görə də onlar böyük sərmayəçilərə, bankirlərə, iş adamlarına yardım üçün müraciət edirlər. Bu isə namizədin həmin insanlardan asılılığına gətirib çıxarır. Problemin həlli üçün “kütləvi partiya” sistemində üzvlük haqqları və könüllü yardımların yığılması təcrübəsindən geniş istifadə olunur.

Kadr partiyaları sistemi kütləvi partiyalarla müqayisədə tamamilə fərqlidir. Burada seçkiləri hazırlamaq, kampaniyanı təşkil etmək üçün seçicilərin özlərini müəyyən mənada bir yərə

toplamaq lazım gəlir. Bu seçicilər bilavasitə kadr partiyalarının üzvləri hesab olunur. M.Dyuverjenin təbirincə desək, ilk növbədə nüfuzu və əlaqələri sayəsində namizədi müdafiə edə biləcək nüfuzlu adamlar, seçiciləri istiqamətləndirən və seçki kampaniyasını təşkil etməyi bacaran ekspertlər və mübarizəni pul və maddi ehtiyatlarla təmin edən maliyyəçilərdir.

Kadr partiya sistemində partiyaya üzvlük də çox fərqlidir. Belə ki, burada əvvəlcədən müəyyən edilmiş insanlar öz qabiliyyətlərinə və statuslarına əsasən tamamilə fərdi şəkildə bu qrupa daxil edilir. Bu proses az sayda insana aid edilir. Bu o deməkdir ki, kadr partiyaları amorf üzvlüklə, partiyaya rəsmi qəbul olunma mexanizminin və ciddi müəyyən olunmuş üzvlük statusunun olmaması ilə səciyyələnən sistemdir.

Kütləvi və kadr partiyalarının təhlili göstərir ki, onların bu və ya digər modelə tam uyğun gəlməsini ayırd etmək çox çətindir. Belə ki, bəzən kadr partiyaları kütləvi partiyaları təqəlid edərək qapılarını öz üzvlərinin üzünə açır. Bu isə onun məhz hansı tipə aid olmasını müəyyənləşdirməkdə çətinlik yaradır. Ümumiyyətlə, dünyada sırf kadr partiyaları çox azdır. Onu digər sistemdən fərqləndirmək üçün ən düzgün meyar üzvlərin qeydiyyatı alınmaması və üzvlük haqqlarının ardıcıl toplanmaması ola bilər. Həmçinin kadr və kütləvi partiyalar arasındakı fərq onların təşkili ilə də bağlıdır. Kadr partiyaları federal və zəif birləşmiş partiyalara, kütləvi partiyalar isə, əksinə, daha çox mərkəzçi və sıx birləşmiş partiyalara oxşayır. Bəzi müəlliflərin fikrincə partiyaların çoxistiqamətli inkişafı nəticəsində həm kütləvi və həm də kadr partiyalarından fərqlənən üçüncü tip partiyalar ortaya çıxmışdır. Bu tip partiyalar kütləvi partiyalardan daha qapalı və kadr partiyalarından isə nisbətən açıqdır.

M. Dyuverje özünün təsnifatına bilavasitə partiyaları da daxil etmişdir. Bu tip partiyalar onunla fərqlənir ki, həmkarlar ittifaqının üzvü olan şəxs əgər etiraz etmirsə, onda avtomatik həmin partiyanın üzvü olur.

M. Dyuverje partiyaları zəif və güclü struktura malik partiyalar kimi iki qrupa da ayırırdı. O, qeyd edirdi ki, məsələn, mühafizəkarlar partiyası kadr partiyası, leyboristlər isə bilavasitə partiyalardır. Lakin hər iki partiyanın daxili intizamına əsasən onun parlamentdəki deputatları həmin partiyanın deputat qrupunun direktivlərinə tabe olmalıdır. Deməli, bu partiyalar güclü struktura malik olan partiyalardır və ya əksinə, ABŞ-da demokratlar və respublikaçılar partiyasından olan deputatlar konqresdə tam səsvermə azadlığına malikdirlər. Bu mənada həmin partiyalar zəif struktura malikdir.

Stiv Kouen isə partiyaların təsnifatını aşağıdakı kimi təklif edir:

- **Totalitar partiyalar** (məhkəm intizamlı, yad fikirliliyi bağması, dövlət və cəmiyyəti özünün tam nəzarətində saxlamaq istəyi ilə fərqlənir);

- **Parlament partiyaları** (seçkilərdə öz namizədlərini irəli sürür və qələbə qazanmasına kömək edir. Partiya özünün parlament fraksiyaları ilə daimi əlaqə saxlayır, yaxud seçkiləri idarə edir);

- **Seçki məşını partiyaları** (təkcə seçki kampaniyası ilə məşğul olur, faktiki olaraq partiya aparatına malik deyil və hər namizəd partiya bayrağı altında öz komandasını formalaşdırır);

- **Hərəkət partiyaları** (hakimiyyətə nail olmaqdan daha çox, konkret problemin həllində hökumət orqanlarına təzyiq göstərmək üçün cəmiyyətin səfərbər edilməsi məqsədini güdür. Məsələn, yaşlılar, müharibə əleyhinə, qadınlar hərəkəti və s.).

Siyasi partiyaların təsnifatını verən politoloqlardan biri də ispan politoloqu Sansteban hesab olunur. O, partiyaları **yarışqan və inhisarçı** partiyalara bölmür. Plüralist sistemdə olan yarışqan partiyalar ya siyasi sistemdə ali hakimiyyəti həyata keçirir, ya da bu hakimiyyət uğrunda sağlam mübarizə aparırlar. İnhisarçı partiya (tək partiya kimi) isə siyasi sistemdən digər partiyaları sıxışdırıb çıxararaq ali hakimiyyəti təkbaşına idarə edir.

Partiyaların təsnifatına dair mülahizələrdə **harizmalı, ənənəvi və rəşional** partiyalara da təsadüf edilir. Harizmalı partiyalar liderə tam inamə, ənənəvi partiyalar yüksək statusə malik olan şəxslərin sosial nüfuzuna, rəşional partiyalar isə liderin və bürokratik aparatın rolunu müəyyən edən nizamnamə normalarına əsaslanır.

Siyasi partiyaların təsnifatında **səfərbəredici partiyalara** da diqqət yetirilir. Həmin partiyaların məqsədi əhalini hər hansı vəzifənin yerinə yetirilməsinə səfərbər etməkdir. Bu kateqoriyaya keçmiş sosialist ölkələrinin əksər partiyalarını aid etmək olar.

Siyasi ədəbiyyatda **patronaj partiyalardan** da bəhs olunur. Belə tipli partiya əsasən lider və onun ətrafı üçün yaradılır.

Elə partiyalar da vardır ki, onun sıralarına qəbul fərdi və kollektiv şəkildə həyata keçirilir (başqa təşkilatlar, məsələn, həmkarlar ittifaqları tərəfindən). Belə partiyaları bilavasitə partiyalar adlandırırlar.

Siyasi sistemdəki yerinə görə: iqtidar və müxalifət partiyaları da təsnifatın predmetini təşkil edir.

Həmçinin parlament və qeyri-parlament, leqal və qeyri-leqal partiyaların təsnifatı da nəzərdən keçirilə bilər.

Siyasi ədəbiyyatda partiyaların **ideoloji əlamətlərə görə** bölgüsü də diqqəti cəlb edir. Bu zaman inqilabçı, islahatçı, mühafizəkar və pragmatik partiyalardan bəhs olunur.

Müasir siyasi elmdə partiyaların **sınıf əlamətlərinə görə** bölgüsü də verilir. Bu bölgünü həm siniflər, həm də sosial qruplar üzrə aparmaq olar. Lakin son zamanlar inkişaf etmiş ölkələrdə qarışıq sosial bazaya malik siyasi partiyaların yaranması prosesi gücləndiyinə görə partiyaların sınıf təsnifatı əsasən nisbi xarakter daşıyır. Müəyyən bir sınıfın mənafeyini bir neçə siyasi partiya müdafiə edir. Siyasi partiyanın adı heç də onun məzmununu əks etdirmir. Buna görə də cyni adlı partiyalar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif ideoloji və siyasi mövqə tuta bilər.

Rəsmi dövlət orqanlarında qeydiyyatına görə siyasi partiyalar: leqal, yarımleqal və qeyri-leqal vəziyyətdə olur. Rəsmi dövlət qeydiyyatından keçən və müvafiq hüquqi üstünlüklərə malik olan partiyalar leqal partiyalar adlanır. Leqallıq siyasi partiyalara seçkilərdə öz namizədini irəli sürməyə, seçkilərdən təbliğat tribunası kimi istifadə etməyə, bankda hesab açmağa, kütləvi mətbuat vasitələrindən istifadə etməyə, bəzi ölkələrdə isə dövlətdən maddi yardım almağa imkan verir. Müəyyən səbəblərə görə qeydiyyata düşə bilməyən, ancaq cəmiyyətdə açıq fəaliyyət göstərən siyasi partiyalar yarımleqal partiyalar adlanır. Belə partiyalar gec-tez qanunun şərtlərini yerinə yetirib qeydiyyatdan keçir, ya qeydiyyatda olan partiyaların tərkibinə daxil olur, ya da müəyyən mərhələdə fəaliyyətini dayandırır. Fəaliyyəti səlahiyyətli orqanlar tərəfindən dayandırılmış və ya qanunla qadağan olunmuş prinsiplər əsasında yaradılmış və gizli fəaliyyət göstərən siyasi partiyalar qeyri-leqal partiyalar adlanır. Bir çox ölkələrdə belə partiyaların yaranması, fəaliyyəti və ora üzvlük cinayət sayılır.

Partiya rəhbərliyinin öz partiya üzvlərinə olan münasibətinə görə partiyalar demokratik və avtoritar (və ya totalitar) partiyalara da bölünə bilər. Bəzi elmi mənbələrdə totalitar partiyalar üç prinsipə görə fərqləndirilir:

- Partiyadaxili həyat. Partiya üzvlüyünü rəsmiləşdirən, ciddi intizama riayət edən, heç bir fraksiyası olmayan, fikir ayrılığına, azlıq və çoxluq bölgüsünə yol verməyən, öz fəaliyyətində ideoloji amilə böyük əhəmiyyət verən partiyalar totalitar partiya hesab olunur.

- Partiyanın cəmiyyətə münasibəti. Totalitar partiyalar, bir qayda olaraq siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə dövründə mövcud quruluşdan narazı olanları birləşdirir, hakimiyyəti ələ alandan sonra isə başqa partiyaları siyasi səhnədən götürür, bütün sinifləri və qrupları öz məqsədlərinə tabe etməyə çalışırlar.

- Totalitar partiyalar hakimiyyətdə olarkən siyasi həyatın ayrı-ayrı üsurlərini, ilk növbədə dövlət partiya aparatına tabe etdirirlər.

Fəaliyyəti bu prinsiplərə əks olan siyasi partiyalar isə demokratik partiya adlana bilərlər.

Son zamanlar dünyada tamamilə yeni prinsiplərlə yaranan siyasi partiyalar meydana gəlmişdir. Məsələn, 1987-ci ildə İtaliyada Transmilli Radikal Partiyanın əsası qoyulmuşdur. Onun prinsiplərini qəbul edən, illik üzvlük haqqını ödəyən istənilən ölkə vətəndaşı həmin partiyanın üzvü hesab olunur. TRP yer üzərində aclığa, yoxsulluğa, narkomaniyaya qarşı mübarizə üçün təşəbbüslər irəli sürür, ekoloji təmizlik və tarazlıq, silah satışı üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, bütün ölkələrin cinayət məəcəlləsindən ölüm hökmünün çıxarılması uğrunda mübarizə aparır. Partiya fəallарının fikrincə bir ölkənin sərhədi daxilində bu problemlərin həlli mümkün deyil, bunun üçün bütün ölkələrin müttəci qüvvələrinin birliyi tələb olunur. Hazırda bu partiyanın sıralarında dünyanın bir çox məşhur adamları, alimləri, 15-ə qədər Nobel mükafatı laureatı vardır.

Fransız politoloqu J.Şarlo və amerikalı C. Sartori partiyaları notabl (kadr) partiyaları, kütləvi partiyalar, seçici partiyaları kimi qruplara bölmüşdür.

Siyasi partiyaların təsnifatında partiya rəhbərliyi təsisatına görə də bölgüyə təsadüf olunur. Bu zaman kollektiv rəhbərliyi olan, lider başda olmaqla kollektiv rəhbərliyi olan, harizmalı rəhbərliyi olan partiyalar nəzərdən keçirilir.

Siyasi partiyaların siyasi spektirdəki yerinə görə təsnifatı da diqqəti cəlb edir. Bu zaman partiyaları sollara, mərkəzlərə və sağlara bölürlər. Sollar deyəndə adətən kommunist və sosial demokratlar diqqəti cəlb edir. Sosial-demokratlar kommunistlərə münasibətdə soldan mərkəzə meyl etməsi ilə fərqlənir. Onlar demokratik sosializm prinsiplərini əldə rəhbər tutur və hakimiyyətə gəlməyin yeganə yolunu seçkilərdə qələbəyə nail olunması və demokratik islahatların aparılmasında

görtlər. Belə partiyalara misal olaraq İsveçin sosial-demokrat fəhlə partiyasını göstərmək olar. Bu partiyanın proqramında “firavanlıq cəmiyyəti” xətti əsaslandırılmışdır. Sağ təmayüllü partiyaların daxilində mərkəzə meyillilik diqqəti cəlb edir. Bu partiyalar daha çox sağ mərkəzçi partiyalar kimi tanınır. Belə partiyalara misal olaraq ABŞ-da respublikaçıları, İngiltərədə mühafizəkarları, Almaniyada xristian-demokratları və digərlərini göstərmək olar. Sağ mərkəzçilər öz proqramlarında daha çox sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün vergi dərəcələrinin azaldılması, dövlət aparatının sadələşdirilməsi və digər tələblərə üstünlük verirlər. Sağ mərkəzçilər dünyada öz təşkilatlarını- Beynəlxalq Demokrat İttifaqını yaratmışlar.

Siyasi partiyaların təsnifatı əslində nisbi xarakter daşıyır. Zənnimizcə, hər hansı bir təsnifata üstünlük verilməsi düzgün deyil. Belə ki, bir siyasi partiyada bir neçə təsnifatın əlamətləri ola bilər. Məsələn, hansısa bir partiya həm kütləvi, həm mötədil, həm demokratik, həm də iqtidar partiyası ola bilər. Seçilmiş meyardan asılı olaraq tamamilə yeni təsnifat da yarana bilər.

Siyasi partiyaların cəmiyyətdə əhəmiyyətini göstərən amillərdən biri də elektoratdır. Elektorat daima bir partiya səs verən və öz partiyası ilə mənəvi tellərlə bağlı olan seçicilərə deyilir. Demokratik cəmiyyətlərdə partiyaların rolu ona səs verən seçicilərin sayı ilə müəyyənləşir. Adətən səs verən seçicilərin sayı partiya üzvlərinin sayından çox olur. Fərqi böyük olması partiyanın uğuru sayılır və onun əhali arasında nüfuzu və populyarlığını göstərir. Elektorat siyasi partiyanın rəsmi strukturuna daxil olmasa da, bəzi tədqiqatçıların rəyi ilə razılaşaraq onu təşkilatın ilkin həlqəsi hesab etmək olar. Elektoratın dəqiq sayını təyin etmək çətindir, bununla belə onsuz heç bir siyasi partiya mövcud deyildir. Siyasi partiyalar getdikcə daha çox konkret bir sosial qrupun deyil, bütün cəmiyyətin mənafeyini təmsil etməyə maraqlı göstərilir.

Siyasi partiyalar öz təşkilat strukturlarını sadələşdirməyə çalışır, daha çevik idarəçilik sistemi yaradırlar. Bir sıra partiyalar öz partiya aparatında çalışan ştatlı işçilərin sayını azaldır, fəallar vasitəsilə işləməyə üstünlük verir, üzvlük haqqını ianələr toplamaqla əvəz edir.

Siyasi partiyaların tədqiqatçıları öz əsərlərində partiyaların gələcəyi problemini də geniş araşdırmağa çalışırlar. Aydındır ki, siyasi partiyaların durumu cəmiyyətin vəziyyəti, sosial-iqtisadi cəhəti ilə sıx bağlıdır. Siyasi təşkilatların keyfiyyət və cəmiyyət tərkibinin dəyişməsi bir çox dövlətlərdə müşahidə olunmaqdadır. Keçmiş sosialist ölkələrində kommunist partiyaları hakimiyyətdən getdiyi üçün yeni tipli partiyalar yaranmağa başlamışdır.

Partiyaların funksiyalarının xarakteri və məcmusu onların təsnifatı ilə sıx bağlı olduğu üçün biz onları kompleks şəkildə nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Siyasi partiyaların funksiyaları konkret tarixi xarakter daşıyır. Belə ki, partiyanın funksiyalarının əhatə dərəcəsi, rəngarəngliyi, ixtisaslaşması konkret siyasi sistemin, rejimin xüsusiyyətlərindən, vətəndaş cəmiyyətinin vəziyyətindən, bütövlükdə isə bu və ya digər ölkənin sosial-siyasi inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Siyasi partiyalar çoxsaylı funksiyalara malikdir. Siyasi elmə aid müasir ədəbiyyatda həmin funksiyalar həm ümumi, həm də konkret şəkildə müəyyənləşdirilir. Partiyaların funksiyalarını ümumi formada səciyyələndirərkən müəlliflər bu siyasi təsisatın mahiyyətindən çıxış edirlər. Həmin ümumi funksiyalardan başlıcası siyasi sistemdə müxtəlif sosial qrupların mənafeələrinin müdafiə olunmasının ümumiləşmiş formada üzə çıxarılması və ifadə edilməsidir. Xarici ədəbiyyatda həmin funksiya **mənafeələrin artikulyasiyası və aqreqasiyası** kimi səciyyələndirilir. İkinci və az əhəmiyyətli olmayan funksiya isə **ictimai qrupların sosial mənafeələrini əks etdirən ideologiyanın və siyasi doktrinanın işlənməsi** hesab olunur.

İndi də siyasi partiyaların konkret funksiyalarının təhlilinə keçək. Bu funksiyalardan ən əhəmiyyətli aşağıdakılar hesab olunur:

- Hakimiyyətin müxtəlif qolları, dövlət idarəçiliyinin yerli və mərkəzi orqanları və bəzi siyasi təsisatlarla əlaqə və münasibətlərin dərinləşməsi. Bu, partiya proqramı irəli sürülərkən siyasi proseslərin iştirakçıları arasında müttəfiqlərin və əleyhdarların müəyyən olunması zamanı baş verir.

- Siyasi sistemin bütün səviyyələri üçün siyasi liderlərin seçilməsi və cəlb edilməsi. Peşəkar siyasətçilərin irəli sürülməsinə baxmayaraq, cəmiyyət və dövlət işlərinin idarə olunmasında partiyanın ekspertləri, analitikləri, mütəxəssisləri fəal iştirak edirlər.

- Sosial nümayəndəlik. Bu funksiya partiyanın sosial qruplarla və bütövlükdə cəmiyyətlə əlaqəsini səciyyələndirir. Hər bir siyasi partiya müəyyən sosial mənafehlərin ifadəçisidir, öz fəaliyyətində sosial qruplara və təbəqələrə əsaslanır və siyasi aləmdə onların nümayəndəsi kimi çıxış edir. XX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən bu günədək elə bir partiya tapmaq çətinidir ki, onun sosial bazası yalnız bir sosial təbəqədən ibarət olsun. Hər bir partiya çalışır ki, imkan daxilində cəmiyyətin geniş təbəqələrini özündə birləşdirsin və müxtəlif sosial qrupları təmsil etsin. Məsələn, Almaniyanın sosial-demokratları özünü bütün xalqın partiyası kimi elan edir. Qərbi Avropanın digər sosial-demokrat partiyaları da özlərini belə qələmə verirlər.

- Sosial inteqrasiya. Bu funksiya mövcud hakimiyyətlə razılıq əldə etməyi, sosial yaxınlığı və münaqişəli sosial qrupların mənafehlərinin bərkəlməsini səciyyələndirir.

- Siyasi sosiallaşma. Partiyaların ən mühüm funksiyası olub, vətəndaşların siyasi sosiallaşmasına xidmət edir, onlarda hakimiyyətin reallaşdırılmasında iştirak etmək üçün müəyyən xüsusiyyət və vərdislər yaradır. Bir sözlə, bu funksiya şəxsiyyəti siyasət aləminə cəlb edir, sosial dəyərlərin, siyasi normala-

rın təşəkkülünə istiqamətlənir, insanlarda sosial-siyasi keyfiyyətləri formalaşdırır.

- Hakimiyyət uğrunda mübarizə və ya hakimiyyətin həyata keçirilməsində iştirak etmək. Bu funksiya partiyanın siyasi sistemdə yeri və rolunu əks etdirdiyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Parlament demokratiyasında partiyalar çox olsa da, onların ən yaxşısı seçkilərdə qələbə qazanıb hökuməti formalaşdırır.

- Siyasi kursun, xəttin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi. Bu funksiya ayrı-ayrı siyasi sistemlərdə müxtəlif cür təzahür edir. Partiyanın bu və ya digər funksiyalarının məzmunu və üstünlüyü həmişə eyni vəziyyətdə qalmır, cəmiyyətdəki sosial və siyasi şəraitdən asılı olaraq müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, İsveçin sosial-demokrat fəhlə partiyasının 1920-ci ildə qəbul etdiyi ikinci proqramda burjua dövlət məşininin sındırılması tələbi var idi. Həmin partiyanın sonrakı proqramlarının hamısında "firavanlıq cəmiyyəti" xətti əsaslandırılmış, mövcud dövlət məşininin sındırılması çağırışı onun dəyişdirilməsi ideyası ilə əvəz olunmuşdur. İsveç sosial-demokrat fəhlə partiyasının 1990-cı ildə qəbul etdiyi proqram layihəsində dövlətin inkişaf modelinin başlıca məqsədi belə əsaslandırılır: mərkəzi orqanların bəzi vəzifələrinin yerli orqanlara verilməsi, ətraf mühitin problemlərinin həlli, bazar iqtisadiyyatı ideyasının qəbul olunması və onun neqativ nəticələrinə qarşı müqavimət göstərmək.

Əlbəttə, tarixi təcrübə sübut edir ki, partiyaları onların şüarları və proqramları ilə deyil, məhz real və konkret davranışı ilə, hansı mənafe və məqsədlərə xidmət etməsilə qiymətləndirmək lazımdır.

Almaniya sosial-demokrat partiyasının məşhur xadimi Q. Foqel demişdir: "Dövlət ictimai qüvvələrə əsaslanır. Burada partiyalar başlıca rol oynayır. Onlar cəmiyyətin siqnallarını dərk edir, bunları özlərinin dəyərli təsəvvürləri fonunda yenidən işləyir və siyasətdə həyata keçirirlər." Qərbi Avropa sosial-demokratlarının liderlərindən birinin bu fikri müasir cəmiyyətdə

yətin siyasi həyatında baş verən ümumi qanunauyğunluğu düzgün əks etdirir.

Göründüyü kimi, siyasi partiyaların funksiyalarının xarakteri onların təsnifatı ilə bilavasitə bağlıdır. Lakin bu prinsipi nəzərə almayan bəzi tədqiqatçılar nədənsə əvvəlcə siyasi partiyaların funksiyaları, sonra isə onların təsnifatı barədə mülahizə yürütməyi məqsəduyğun hesab edirlər.

Əslində isə əvvəlcə partiyaların müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatı verilməli, sonra isə müvafiq funksiyalar araşdırılmalıdır.

§ 2. Partiya sistemlərinin təsnifatına müqayisəli yanaşma

Müasir dünyada partiya sistemlərinin qrarlaşması partiyanın siyasi sistemdəki vəziyyəti, partiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərlə, eləcə də siyasi partiyaların öz tipi ilə əlaqədardır. Siyasi partiyaların mövcud olduğu hər bir ölkədə tarixi, milli-mədəni, sosial-iqtisadi, seçki qanunvericiliyi və digər amillərin təsiri altında partiya sistemləri yaranır və fəaliyyət göstərir.

Partologiyada partiya sistemlərinin birmənalı tərifinə təsadüf olunmur. Partiya sistemlərinin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün onun tərifini nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Partiya sistemi başlıca olaraq partiyalar arasındakı münasibətləri və qanunauyğun əlaqələri əks etdirir. Partiyalar arasındakı münasibətlərin xarakteri son nəticədə siyasi sistemin mahiyyəti ilə müəyyən olunur. Partiya sistemi cəmiyyətin siyasi sisteminin bütün aspektlərinə güclü təsir göstərir.

Partiya sistemi dedikdə müxtəlif partiyaların bir-biri ilə və dövlətlə sabit, davamlı əlaqə və münasibətləri sistemi başa düşülür. Partiya sistemlərini səciyyələndirmək üçün onların təsnifatının verilməsi mühüm şərtir. Qərb siyasi ədəbiyyatında partiya sistemlərinin heç də yekcins olmayan təsnifatına rast gəlmək mümkündür. Bu sistemin təsnifatında adətən kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarına üstünlük verilir. Politoloqların bir

qismi kəmiyyət meyarına daha çox üstünlük verirlər (məsələn, M.Dyuverje), bəziləri isə kəmiyyət meyarından əl çəkməyin hələ tez olduğunu qeyd edərək onun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu qeyd edirlər (C.Sartori). Politoloqların bir qismi isə, ümumiyyətlə, bu meyarın yararsız olduğunu əsaslandırır və keyfiyyət meyarına üstünlük verirlər. Keyfiyyət meyarına görə adətən demokratik, avtoritar, totalitar və sosialist partiya sistemlərinin tipologiyası nəzərdən keçirilir.

Partiya sistemlərinin təsnifatını verməyə cəhd edən politoloqlardan M. Dyuverje, C.Sartori, R.Şvarsenberq və başqalarının konsepsiyaları maraq doğurur. Müasir fransız politoloqu M.Dyuverje “Siyasi partiyalar” adlı kitabında partiya sistemlərini təsnif edərkən onları üç qrupa ayırmışdır (birpartiyalı, ikipartiyalı və çoxpartiyalı sistemlər). Çoxpartiyalı sistemin özünü də M.Dyuverje bir neçə növə ayırmışdır (üçpartiyalı, dördpartiyalı, beş və daha artıq partiyanın olduğu sistem).

M.Dyuverje partiya sistemlərini tədqiq edərkən “üç sosial qanun” işləyib hazırlamışdır:

- proporsional seçki sistemi bir-birindən asılı olmayan, sırt daxili struktura malik çoxlu partiyalarla səciyyələnən çoxpartiyalı sistemi yaradır;

- iki turda keçirilən majoritar səsvermə sistemi qarşılıqlı əlaqələrə və kompromisə can atan, öz mövqeyini çevikliklə dəyişə bilən bir neçə partiyanın mövcud olduğu sistemin meydana gəlməsinə şərait yaradır;

- bir turda keçirilən majoritar səsvermə sistemi iki partiyanın rəqabətdə olduğu partiya sisteminin formalaşmasını şərtləndirir.

Politoloq C.Sartori isə kəmiyyət baxımından partiya sisteminin yeddi pilləli təsnifatını nəzərdən keçirir:

- birpartiyalı sistem (keçmiş SSRİ və Kuba);
- ikipartiyalı sistem (sadə plüralizm) (ABŞ və Böyük Britaniya);
- hegemon partiya sistemi (Çin Xalq Respublikası);

• üstünlük təşkil edən partiya sistemi (Yaponiya və Meksika);

• məhdud və mülayim plüralizm sistemi - üç və ya dörd partiyanın fəaliyyət göstərdiyi sistem (Belçika, İsveç, Almaniya və s.);

• qəti plüralizm sistemi (beş və daha çox);

• atomlaşmış sistem (8 və ya daha çox, məsələn, Malaziya).

Partiya sistemini tədqiq edən digər bir politoloq A. Leyzersona görə Qərbi siyasi elmində partiya sistemini müəyyən edən üç cəhətlə bağlı təsəvvür mövcuddur:

a) birincisi, partiya müəyyən bir ideologiyanın daşıyıcısıdır, bu mənada partiya ictimai rəyin müəyyən çərçivədə inikası kimi çıxış edir;

b) ikincisi, partiya onun tərəfkeşi qismində çıxış edən sosial qrupların təmsilçisidir;

c) üçüncüsü, partiya özünün təşkilatçılığı və rəhbərliyi sayəsində nüfuzla malik olan qrupdur.

Amerikalı politoloq P. Ordeşuka isə partiyaların sayı baxımından aşağıdakı təsnifatı təklif edir:

• birpartiyalı sistem;

• ikipartiyalı sistem;

• çoxpartiyalı sistem.

C. La Palombaranın fikrincə isə partiya sistemi yalnız iki və ya daha çox partiyanın azad seçkilərdə bir-birilə mübarizə apardığı zaman meydana çıxır. Buradan isə partiya sistemini səciyyələndirərkən iki fikir ayrılır:

• müəyyən sayda partiyaların olması;

• onların seçkilərdə bir-biri ilə rəqabəti.

Alman politoloqu X. Kaak isə partiya sistemini parlamentdə təmsil olunmuş və ya ən azı buna can atan siyasi qüvvələrin məcmusu kimi başa düşür. Politoloqun fikrincə partiyaların sayı, onun azlığı və ya çoxluğu siyasi sistemə daha çox təsir edib bilən partiyalar arasında münasibətlərin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Başqa bir alman politoloqu Klaus fon Boyme öz həmyerlisindən fərqli olaraq partiya sistemlərinin daha geniş təsnifatını təklif edir. O, "çox və ya az nüfuzlu" partiyalar bölgüsünə yeni "iki yarım partiya sistemi" anlayışını əlavə etmişdir.

Siyasi partiyaların tədqiqatçısı olan R. Şvarsenberq göstərir ki, partiya sistemi haqqında yalnız o zaman danışmaq olar ki, onu təşkil edən elementlər (partiyalar, koalisiyalar) öz aralarındakı münasibəti fundamental və möhkəm əsaslar üzərində qurmuş olsun.

Çoxpartiyalı sistemin təsnifatı ilə bağlı fransız politoloqu J. Burdo özünəməxsus variant təklif edir. O, çoxpartiyalılığın iki başlıca tipini – nizamsız, dağınıq və nizamlı qaydada olan tiplərini qeyd edir. Politoloqun fikrincə, nizamsız çoxpartiyalılıq İtaliya və Fransaya məxsusdur. "Bu ölkələrdə partiyalar siyasi həyatda nizamsızlıq təsiri bağışlayır. Bunun əksi olaraq nizamlı çoxpartiyalılıq şəraitində partiyalar daxili birliyə malikdir, seçicilər onlara məhəbbət bəsləyir və bu şəraitdə sabit hökumət formalaşır". Bu tip sistem Niderlandda və Skandinaviya ölkələrində mövcuddur.

Çoxpartiyalı sistemi təhlil edən politoloqlardan biri də fransız F. Borel olmuşdur. O, çoxpartiyalı sistemi plüralist sistem adlandırmışdır.

Qərb tədqiqatçılarından A. Leypxart, M. Teylor, B. M. Xerman və b. məhdud və ya mülayim plüralist partiya sistemini stabil demokratik cəmiyyət üçün ən optimal variant hesab edirlər. Bu növ sistemdə partiyalar arasında ideoloji fərqlər minimum səviyyədədir və cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən bütün siyasi partiyalar hökumətin formalaşmasında iştirak edir. Belə sistemdə partiyaların koalisiyalı kabinet təşkil etmək imkanı genişdir.

Siyasi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, partiya sistemlərinin təsnifatını verməyə çalışan müəlliflərin sayını daha da artırmaq olar. Bunu nəzərə alaraq ayrı-ayrı müəlliflərin fikirlərini ümumiləşdirmək əsasında partiya sistemlərinin cəmiyyət baxımından təsnifatını müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək olar.

Politoloqların fikrincə, **vahid partiyadan ibarət partiya sistemini** təkpartiyalılığın klassik nümunəsi hesab etmək olar. Belə sistemdə çoxpartiyalılıqdan fərqli olaraq başqa partiyaların yaradılması qanunla qadağan edilir. Partiya siyasi fəaliyyəti inhisara alır. Bu sistemdə partiya dövlətə qovuşur və çox vaxt onu əvəz edir. Ölkədə başlıca siyasi qərarlar partiyanın ali rəhbərliyi tərəfindən qəbul olunur. Hazırda bu sistem Kuba və Şimali Koreyada qərarlaşmışdır.

Təkpərtiyalı sistemlə müqayisədə **hegemon partiya sistemi** bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu sistemdə digər partiyaların fəaliyyətinə qismən icazə verilir. Lakin hakimiyyət uğrunda formal və faktiki rəqabət tam istisna edilir. Hegemonçu partiyanın rəhbər funksiyası qanunvericilikdə təsbit olunur. Göründüyü kimi bu sistem təkpərtiyalılıqdan fərqli olaraq dekorativ çoxpartiyalılığa yol verir, həm qanunverici səviyyədə, həm də faktiki olaraq ölkədə partiyanın hegemonluğu əsaslandırılır.

Partiyanın üstünlük təşkil etdiyi **dominant sistemdə** isə əvvəlki iki sistemdən fərqli olaraq bir neçə siyasi partiya fəaliyyət göstərir və həmin partiyaların da hakimiyyətə gəlmək imkanları hüquqi cəhətdən təsbit olunur. Bu sistem bir partiyanın uzun müddət hakimiyyətdə qalması ilə səciyyələnir.

Partiya sistemləri içərisində **ikipartiyalı sistem** də (sadə plüralizm) geniş təşəkkül tapmışdır. Belə sistemdə hakimiyyət uğrunda iki güclü siyasi partiya mübarizə aparır. Onlardan biri hakimiyyətdə olanda, digəri müxalifətdə olur və cəmiyyət onu əsas müxalifət kimi qəbul edir. Çoxpartiyalılığın digər nümunəsi məhdud və ya mülayim plüralizm hesab olunur.

İkipartiyalı sistemlə müqayisədə **məhdudlaşdırılmış və ya mülayim partiya sistemində** cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən bütün siyasi partiyaların hökumətin fəaliyyətində iştirak etmək imkanları geniş olur. Çünki onlar koalisiyalı kabinet formalaşdırmaq imkanlarına malik olurlar.

Çoxpartiyalılığın digər bir nümunəsi **qəti (qütbləşmiş) plüralist sistem** hesab olunur. Mülayim plüralizmlə müqayisədə

bu sistem özündə sosial sistemə zidd olan partiyaları birləşdirir. Onlar bir-birinə zidd olan ideologiyalara tərəfdar olurlar. Bu sistem müxalifətin hökumətə soldan və sağdan təzyiq göstərməsilə səciyyələnir. Mülayim plüralizmlə müqayisədə bu sistemin digər səciyyəvi əlaməti məsuliyyətsiz müxalifətin mövcudluğudur. Adətən belə plüralizm şəraitində hökumətin formalaşdırılmasında iştirak məhdud xarakter daşıyır.

Çoxpartiyalı sistemin digər bir növü **atomlaşmış sistem** hesab olunur. Bu sistem mülayim və qəti plüralizmlə müqayisədə özünün ifrat çoxpartiyalılığı ilə xarakterizə olunur. Partiyaların sayı bu sistemdə həddindən artıqdır. Belə sistemdə yaranan koalisiya, partiya blokları müvvəqqəti və qeyri-möhkəmdir. Hər hansı bir partiya və partiya koalisiyası əsasında hakimiyyətin formalaşdırılması son dərəcə çətindir. Belə vəziyyət cəmiyyətin modernləşməsi yolunu tutan ölkələrdə rast gəlmək olur (Latın Amerikası, Afrika və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri).

Müasir politologiyada partiya sistemlərinin inkişaf meyllərinin öyrənilməsi və tədqiqi böyük maraq doğurur.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. B., 1997.
2. Ofəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. B., 2008.
3. Politologiya. B., 2009.
4. Mirzəzadə A. Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı sistemin formalaşmasının xüsusiyyətləri. B., 2001.
5. Musabəyov R. Siyasi plüralizm və çoxpartiyalı demokratiya. B., 1996.
6. Əhmədli M. Siyasi partiyaların, blok və koalisiyaların formalaşması. B., 1998.
7. Актуальные проблемы социал-демократии. М., 1990.
8. Дюверже М. Политические партии. М., 2000.
9. Лыкасов В. Сравнительная политология. С.П., 2002.
10. Садохин А. Политология. М., 2006.

PARLAMENT TƏSİSATI MÜQAYİSƏLİ TƏDQİQATLARDA

1. *Parlament: anlayışı, quruluşu və fəaliyyət istiqamətləri*
2. *Parlamentin səlahiyyətləri və funksiyaları*

§ 1. Parlament: anlayışı, quruluşu və fəaliyyət istiqamətləri

Demokratiyanın əsas təsisatı olan, hakimiyyət bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən parlament dövlət hakimiyyəti qolları arasında xüsusi yer tutur.

Parlament yüksək seçkili nümayəndəli orqandır. Lakin bəzi hallarda o qismən də olsa təyin olunma formasında təşkil edilir. Müxtəlif ölkələrdə qanunverici orqana bir sıra adlar verilməsinə baxmayaraq (ABŞ, Braziliya, Boliviya və Meksikada konqres, İsveçdə riqsdaq, Finlandiya və Polşada seym, Norveçdə storting, Azərbaycan və Fransada milli məclis, Ukraynada ali rada, Misirdə xalq məclisi, Türkiyədə böyük millət məclisi, Çində xalq nümayəndələri məclisi və s.) onlar ümumi formada "parlament" adlanır. "Parlament" termini fransız mənşəli "parla" sözündən olub, "danışmaq" mənasını ifadə edir. Nümayəndəli hakimiyyət orqanı kimi ilk parlamentin meydana gəlməsi XIII əsrdə İngiltərədə baş verən hadisələrlə bağlıdır. 1215-ci ildə İngiltərədə "Azadlığın böyük xartiyası"nın (Magna carta) imzalanması nəticəsində kralın səlahiyyətləri məhdudlaşdırıldı, baronların razılığı olmadan artıq o heç bir mühüm siyasi və iqtisadi qərarlar qəbul edə bilməzdi. Bu sənəd parlamentin meydana gəlməsinin əsasını qoydu. 1265-ci ildə isə ilk dəfə olaraq İngiltərənin ali şurası parlament adlandırıldı. İngiltərədə parlamentin yaranması ilə təxminən eyni

vaxtda Avropanın digər dövlətlərində də parlamentlər meydana gəlməyə başladı.

Azərbaycanda parlamentin yaranması isə XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 1918-ci ilin dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycanın ilk müstəqil parlamenti fəaliyyətə başladı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə onun fəaliyyətinə son qoyuldu. Yalnız keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra müstəqil Azərbaycan parlamenti yenidən fəaliyyətə başladı.

Müasir parlamentlər dövlətin ali orqanı olub, xalqın suveren iradəsini ifadə edir. Parlament mühüm ictimai münasibətləri qanunların qəbul edilməsi yolu ilə tənzimləyir, dövlət büdcəsinin təsdiqi və ona nəzarəti həyata keçirir, icra hakimiyyəti orqanlarının və ali vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət edir. Bu səlahiyyətlərlə yanaşı, parlament həmçinin dövlətin digər ali orqanlarını təşkil edir. Belə ki, bəzi ölkələrdə prezidentin seçilməsi, hökumətin təşkili, konstitusiya məhkəməsinin təyini və s. onun səlahiyyətinə aiddir.

Qanunverici hakimiyyət orqanı kimi parlamentin fəaliyyətinin təşkili, onun quruluşu palataların təşkili xüsusiyyətlərindən asılıdır. Parlamentlər bir qayda olaraq birpalatalı və ikipalatalı olur. Parlamentin birpalatalı və ya ikipalatalı olması bir sıra səbəblərlə (ölkənin siyasi quruluşu, tarixi ənənələr, demokratik durum, cəmiyyətdəki siyasi qüvvələrin nisbəti və s.) bağlıdır. İlk parlamentin ikipalatalı formada təşəkkül tapması əslində aristokratiyanı təmsil etmək məqsədi ilə yaranmışdı. Hazırda unitar dövlətlərdə ikipalatalı parlament bütövlükdə parlamentin fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün təşkil olunur.

Federativ dövlətlərdə isə ikipalatalı parlamentin olması iki əsas şərtin (dövlət və federasiya subyektləri) gözlənilməsinə nəzərdə tutur. Federativ dövlətlərin parlamentlərinin palatalarından biri bütövlükdə dövlətin-millətin, digəri isə federasiya subyektlərinin təmsilçiliyi prinsipi üzrə formalaşdırılır.

Hazırda unitar dövlətlərin əksəriyyətində birpalatalı parlamentə üstünlük verilir. Bəzi ölkələrdə (Danimarka, Lüksemburq, Yeni Zelandiya və b.) ikipalatalı parlamentdən birpalatalı parlamentə keçid baş vermişdir. Bundan əlavə Asiya və Afrikanın müstəqillik qazanmış dövlətlərində və post-sovet respublikalarının əksəriyyətində birpalatalı parlament fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının parlamenti də birpalatalıdır. Birpalatalı və ikipalatalı parlamentlərin həm ümumi, həm də fərqli cəhətləri var. İkipalatalı parlamentlər aşağı və yuxarı palataya bölünür və aşağı palatanın üzvləri adətən deputat və ya millət vəkili, yuxarı palatanın üzvləri isə senator adlanır. Parlamentin yuxarı palatası müxtəlif üsullarla: birbaşa və dolayı seçkilərlə, təyin olunma və vəzifəyə görə yer tutma qaydası ilə təşkil olunur. Senatorların birbaşa vətəndaşlar tərəfindən seçilməsi ABŞ, Braziliya, İtaliya və digər dövlətlərdə mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da hər ştatdan iki senator (iki ildən bir tərkibinin üçdə biri yeniləşmək şərti ilə), Brazilyada hər ştatdan üç senator, İtaliyada hər vilayətdən ən azı yeddi senator seçilir. Dolayı seçkilər yolu ilə Fransa parlamentinin yuxarı palatası olan senat təşkil olunur. O, respublika ərazi kollektivlərini təmsil edir. Hindistanda yuxarı palata sayılan ştatlar sırasının yarısından çoxu ştatların və ittifaq ərazilərinin qanunvericilik məclislərinin seçkiləli üzvləri tərəfindən dolayı seçkilər yolu ilə seçilir. Bəzi ölkələrin parlamentlərinə seçkilərdə birbaşa və dolayı seçkilər birləşdirilir (məsələn, İspaniyada senatorların bir hissəsi birbaşa vətəndaşlar tərəfindən, bir hissəsi isə muxtariyyətlərin nümayəndəli orqanları tərəfindən seçilir, Belçikada isə senatorların bir hissəsi əyalətlərin şuraları tərəfindən dolayı seçkilərlə, bir hissəsi isə birbaşa seçilir). Elə ölkələr də vardır ki, onların parlamentinin yuxarı palatasının senatorları ya tamamilə, ya da qismən təyin olunur (Almaniyada bundesrətin millət vəkilləri torpaqların hökumətləri tərəfindən təyin olunur, İngiltərədə lordlar palatasının üzvləri, Belçikada sena-

torların bir hissəsi, Malaziyada isə əksər hissəsi təyin olunur). Dövlət başçısı tərəfindən senatorların təyin olunması halları da mövcuddur. Belə ki, Kanada, İordaniya, Yamayka və s. ölkələrdə palatalar tamamilə, Hindistanda isə 12 nəfər dövlət başçısı tərəfindən təyin olunur. İtaliyada senatın 5 nəfər üzvü, İngiltərədə isə 20 apellyasiya lordu dövlət başçısı tərəfindən ömürlük təyin olunur. Bəzi ölkələrdə vəzifəsinə görə yer tutma baxımından senator təyin olunma hallarına da rast gəlmək olur (İtaliyada konstitusiyanın 59-cu maddəsinə uyğun olaraq hər bir sabiq ölkə prezidenti imtina etməzsə, ömürlük senatordur).

Bir sıra ölkələrdə isə yuxarı palata aşağı palata tərəfindən öz üzvləri arasından seçilir (məsələn, Norveç və İslandiyada belə meyl vardır. Norveçdə 1/4-i İslandiyada isə 1/3-i).

Aşağı palatanın və birpalatalı parlamentin millət vəkilləri 2, 4 və 5 il müddətinə əhali tərəfindən, birbaşa seçkilər yolu ilə seçilir. Aşağı palatanın və birpalatalı parlamentin deputatlarının bir hissəsi dolayı seçkilərlə də seçilə bilər. Bundan əlavə bəzən dövlət başçısı vətən qarşısında xüsusi xidmətləri olan vətəndaşları birpalatalı parlamentə təyin edə bilər (məsələn, Misirdə 10 nəfər deputat). Bəzi ölkələrin parlamentində müəyyən dinlərin və millətlərin nümayəndələri üçün, habelə qadınlar, hərbiçilər və digər təbəqələr üçün yerlər ayrılır (məsələn, Pakistanda induist etiqadının tərəfdarları üçün, Çində hərbiçilər üçün müəyyən sayda yerlər nəzərdə tutulur).

Parlamentin quruluşunda diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri də palatalar arasında səlahiyyətlərin bölgüsüdür. Bəzi ölkələrdə palataların hər ikisi bərabər səlahiyyətlərə malik olur. Lakin bəzən bu qayda pozulur və yuxarı palata əlavə səlahiyyətlərə malik olur.

Hazırda ikipalatalı parlamenti olan unitar dövlətlərdə palatalar bərabər səlahiyyətlərə malikdir (məsələn, İtaliya və Yaponiyada parlament iki bərabərhüquqlu palatadan ibarətdir).

Parlamentin fəaliyyətində nəzərə çarpan əsas məsələlərdən biri də onun iş qaydasıdır. Parlaqlar öz fəaliyyətini

müxtəlif formalarda qurur. Palatalar ayırlıqda və birgə iclaslar təşkil edir, daimi və müvəqqəti komissiyalar yaradır və s. Birgə iclaslar konstitusiyada müəyyən olunmuş hallarda keçirilir. Parlamentin başlıca iş forması sessiya hesab olunur. Sessiya parlamentin iclaslarının çağırıldığı və daimi komissiyaların fəaliyyət göstərdiyi dövrdür. Sessiyalar adətən yaz və payız sessiyalarına bölünür (məsələn, Brazilyada 15 fevraldan 30 iyuna-dək və 1 avqustdan 30 dekabrada, Ukraynada parlament fevralın və sentyabrın birinci çərşənbə axşamı toplaşır. Türkiyədə parlament hər il sentyabr ayının ilk günü müstəqil surətdə toplanır, məclis bir qanunvericilik ilində ən çoxu üç ay tətillərdə bilər, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi də ildə iki sessiyaya - yaz və payız sessiyasına toplaşır. Yaponiya və Fransa-da parlamentin növbəti sessiyaları ildə bir dəfə çağırılır. Almaniya isə bündəstaq daimi sessiya vəziyyətində olur və lazım gəldikdə palata sədri tərəfindən geniş iclaslar çağırılır və s.).

Parlamentdə növbədənə sessiyalar da çağırılabilir. Belə sessiyalar, adətən dövlət başçısının, hökumətin və deputatların tələbi ilə çağırılabilir (məsələn, Ukraynada deputatların 1/3-nin, Yaponiyada palata üzvlərinin ümumi sayının 1/4-nin, Misirdə deputatların əksəriyyətinin tələbi ilə və s.). Növbədənə sessiyalarda onun çağırılmasına səbəb olmuş məsələlər müzakirə obyektinə çevrilir. Parlamentin işləməsi və onun qərarlar qəbul etməsi üçün yetərsayın olması zəruridir. Yetərsay üçün adətən millət vəkillərinin yarısından çoxunun iştirakı vacibdir. Lakin bəzi ölkələrdə yetərsayın həddi də müəyyən edilir. Əgər Böyük Britaniyanın parlamentində aşağı palatanın 40 üzvü və yuxarı palatanın 3 üzvü iştirak edərsə, onda iclas baş tutmuş hesab edilir.

Yetərsay parlamentdə qərar qəbul etmək üçün kifayət deyildir. Qərar parlamentin say tərkibinin səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Konstitusiya qanunlarının qəbul edilməsi üçün daha ciddi tələblər qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının əsas qanununun 94-cü maddəsinin 2, 3, 4 bəndləri üzrə qanunlar 83

səs çoxluğu, qalan məsələlərə dair qanunlar isə 63 səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Lakin elə ölkələr var ki, orada iclas keçirmək və qərar qəbul etmək üçün yetərsay nəzərdə tutulmamışdır.

Parlamentin iclasları, adətən, açıq və qapalı olur. Açıq iclaslara nisbətən qapalı iclaslarda yalnız parlament üzvləri və xüsusi dövlət olunmuş şəxslər iştirak edə bilər. Parlamentin iş qaydasında maraqlı məqamlardan biri də bəzi ölkələrdə müxəlifət günlərinin mövcudluğudur. İngiltərə parlamentində belə meyhl müşahidə olunur. Həmin müddətdə əzhl istənilən məsələni sessiyanın gündəliyinə salmaq hüququna malikdir. Bu müddət əzhlə hökuməti tənqid etmək üçün qanunla verilmişdir.

Dünya təcrübəsinə əsasən parlamentin buraxılması qaydası müxtəlif cür həyata keçirilir. Bu prinsip bir qayda olaraq parlament idarəçiliyinə əsaslanan ölkələrdə həyata keçirilir. Əgər parlament ikipalatalıdırsa, aşağı palata buraxılır, yuxarı palata öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırır, lakin onun səlahiyyət müddəti saxlanılır (məsələn, Yaponiyada nümayəndələr palatasının buraxılması ilə eyni vaxtda müşavirlər palatası da iclasını dayandırır. Həmin müddətdə kabinet müşavirlər palatasının fəvqladə sessiyasını çağırabilir).

Parlamentdə qanunvericilik prosesi onun iş vaxtının yarısından çoxunu təşkil edir. Qanunvericilik prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir: qanun layihəsinin təqdim edilməsi, müzakirə olunması və qanunun qəbul edilməsi.

Parlamentdə qanunvericilik təşəbbüsü hüququna bəzi ölkələrdə dövlət başçısı, hökumət, parlamentin palataları, onların daimi komissiyaları, müəyyən sayda deputatlar qrupu, tək-tək deputatlar və bəzi dövlət orqanları malikdirlər (məsələn, Ukraynada Milli Bank). Bəzi qanun layihələrini, məsələn, dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini yalnız dövlət başçısı və hökumət təqdim edə bilər. Ayrı-ayrı ölkələrdə konstitusiyaya yenidən baxılması təşəbbüsünü dövlət başçısı irəli sürür. Bəzi ölkələrdə qanun layihələri istənilən palataya təqdim edilə bilər (İtaliya və ABŞ-da). Maliyyə ilə bağlı qanun layihələri aşağı

palataya təqdim olunur. Çox vaxt yuxarı palata belə qanunlara münasibətdə veto hüququna malik olmur. Lakin Almaniyada bundəsrat veto hüququndan istifadə edə bilər. Yaponiyada bədcə əvəlcə nümayəndələr palatasının müzkirəsinə təqdim olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 96-cı maddəsinə uyğun olaraq Milli Məclisdə qanunvericilik təşəbbüsü prezidentə, Milli Məclisin deputatlarına, Ali məhkəməyə, respublika prokurorluğuna, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə və 2002-ci il referendumunun nəticələrinə görə Konstitusiyaya Məhkəməsinə mənsubdur.

Qanunların qəbul edilməsi parlamentin geniş iclaslarında müəyyən səs çoxluğu ilə həyata keçirilir və qanun parlamentdə qəbul edildikdən sonra onun ölkə başçısı tərəfindən imzalanması və dərc olunması mərhələsi başlayır. Bu proses bir neçə mərhələdən keçir (qanunun imzalanması, dərc olunması, icra edilməsi). Qanun dövlət başçısının etirazına səbəb olduqda o, qanunu imzalamaya da bilər (veto hüququ). Qanun imzalanmazsa o, qüvvəyə minmir. Bu prosedura ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cür həyata keçirilir. Konstitusiyaya qanunları Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən imzalanmazsa, qüvvəyə minmir. Lakin, Milli məclisin 83 səs çoxluğu ilə qəbul edilən qanunları 95 səs çoxluğu ilə, 63 səs çoxluğu ilə qəbul edilən qanunları isə 83 səs çoxluğu ilə yenidən qəbul edilərsə, onda belə qanunlar təkrar səsvermədən sonra qüvvəyə minir. Türkiyə Respublikasının prezidenti Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən qəbul olunan qanunları 15 gün ərzində dərc edir. Dərc olunmasına chtiyc olmayan qanunlar isə yenidən qanunverici orqana göndərilir (bədcə qanunları bu qrupa daxil deyildir). Qanunverici orqan göndərilən qanunu olduğu kimi qəbul edərsə, onda qanun dövlət başçısı tərəfindən dərc olunur.

§ 2. Parlamentin səlahiyyətləri və funksiyaları

Parlamentin mahiyyətini dolğun və daha düzgün anlamaq üçün bu təsisatın səlahiyyətləri və funksiyaları barədə geniş təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Ümummilli nümayəndəli təsisat olmaq etibarını ilə onun səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı siyasi elmdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu onu göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə parlamentlərin səlahiyyətləri eyni deyildir. Siyasi ədəbiyyatda parlamentin səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Məsələn, V.Çirkin səlahiyyətlərinə görə parlamentin təsnifatını aşağıdakı qaydada nəzərdən keçirir:

- məhdud səlahiyyətli parlament;
- qeyri-məhdud səlahiyyətli parlament;
- məşvərətçi parlamentlər;

Məşvərətçi parlamentlər bəzi islam ölkələrində mövcuddur. Belə parlamentlər bəzi hallarda monarxların razılığı ilə qanunlar qəbul edirlər. Elə hallar da olur ki, ümumiyyətlə, onlar qanun qəbul edə bilmirlər (məsələn, BƏƏ-də qanun qüvvəli aktları Əmirlər Şurası, Səudiyyə Ərəbistanında isə kral qəbul edir).

M.Ə.Əfəndiyev səlahiyyətlərinə görə parlamentin təsnifatını verərkən məhdud və qeyri-məhdud səlahiyyətli parlamentlərlə yanaşı, səlahiyyət sahəsi vahid prinsip üzrə müəyyən olunan parlamentləri də nəzərdən keçirir.

Məhdud səlahiyyətli parlamentin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunvericiliyə uyğun olaraq həmin fəaliyyətin obyektini olan məsələlərin dəqiq siyahısı hazırlanır və konstitusiyada öz əksini tapır. Adətən bu tip parlamentlər öz səlahiyyətlərinin həddini aşmaq hüququna malik olmurlar. Parlamentin fəaliyyətindən kənarda qalan məsələlər hakimiyyətin digər qollarına aiddir. Həmin məsələlər üzrə prezident, hökumət və nazirlər normativ aktlar qəbul edir, qanunverici orqan isə bu sahəyə müdaxilə etməməlidir. Səlahiyyətlərinə görə

birinci qrupa aid olan parlamentin klassik nümunəsi Fransa və bəzi fransızdilli ölkələrin (Seneqal, Madaqasqar və s.), ABŞ və başqa ölkələrin konstitusiyalarında daha aydın əks olunmuşdur. Həmin ölkələrin konstitusiyalarında qanunverici orqan üçün müəyyən fəaliyyət növləri öz əksini tapmış, parlamentin fəaliyyətindən kənarda qalan məsələlərin dəqiq siyahısı verilmişdir. Fransa konstitusiyasının 37-ci maddəsində göstərilir ki, qanunvericilik sahəsinə aid olmayan məsələlər inzibati qaydada həll olunur. ABŞ konqresinin fəaliyyət sferasından kənarda qalan məsələlər isə ayrı-ayrı ştatların səlahiyyətlərinə aid edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da Milli Məclisin öz səlahiyyətlərinə aid məsələlər üzrə konstitusiya qanunları, qanunlar və qərarlar qəbul etmək (maddə 93), Milli Məclisin müəyyən etdiyi ümumi qaydalar (maddə 94) və Milli Məclisin bilavasitə həll etdiyi məsələlər (maddə 95) üzrə səlahiyyətlər müəyyənləşdirilmiş, Milli Məclisin səlahiyyətlərindən kənarda qalan məsələlər isə icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmişdir.

Qeyri-məhdud səlahiyyətli parlamentlər isə istənilən məsələlər üzrə qanun və qərarlar qəbul edə bilirlər. Lakin bu tip parlamentlərin də suverenliyi nisbidir. Çünki belə ölkələrdə ya dövlət başçısının müstəsna səlahiyyətləri olur, ya da konstitusiya nəzarəti tətbiq olunur ki, bu da parlamentin geniş səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması deməkdir. İtaliya konstitusiyasının 136-cı maddəsində qeyd olunur ki, “konstitusiya məhkəməsi qanunun və ya qanun qüvvəli akt hökmünün konstitusiyaya zidd olduğuna qərar verərsə, bu hökm qərarın dərc olunduğu gündən etibarən öz qüvvəsini itirir”.

Qeyri-məhdud səlahiyyətli parlamentlər anqlosakson ölkələrin əksəriyyətində də mövcuddur. Böyük Britaniyada parlament geniş səlahiyyətlərə malik olsa da, mühüm məsələlərin həllini Nazirlər Kabineti həyata keçirir.

Səlahiyyətlərin həcminə görə bəzi ölkələrin parlamentlərinin fəaliyyətini şərti olaraq səlahiyyətləri üç səviyyədə hə-

yata keçirilən fəaliyyət qrupuna aid edə bilərik. Birinci səviyyə xüsusi səlahiyyətlərə malik olan ittifaq parlamentinin, səlahiyyətini, ikinci səviyyə federasiya subyektlərinin parlamentinin səlahiyyətini, üçüncü səviyyə isə ittifaq və subyektlərin parlamentlərinin birgə səlahiyyətlərini əks etdirir (məsələn, Hindistan).

Parlamentin səlahiyyətlərini tam dərk etmək üçün onun yerinə yetirdiyi funksiyalar haqqında dəqiq məlumata malik olmaq lazımdır. Parlamentin yerinə yetirdiyi funksiyalar genişdir. Bu funksiyalardan ən önəmlisi qanunvericilik funksiyasıdır. Parlament xalqın suveren hüquqlarını və iradəsini müəyyən qanunlar şəklində ifadə etmək səlahiyyətlərinə malikdir. Parlamentin fəaliyyəti təkcə qanunlar işləyib hazırlamaq və qəbul etməklə kifayətlənmir. Bu təsisat hökumətin fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün də geniş imkanlara malikdir. Parlament hökumətin fəaliyyətinə nəzarətini əsasən dövlət büdcəsinin təsdiqi və ona nəzarət olunması ilə həyata keçirir.

Parlamentin əsas funksiyalarından biri də parlament idarəçiliyi sistemində icra hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılması, müxtəlif dövlət vəzifələrinə təyinatların həyata keçirilməsidir. Bəzi ölkələrdə prezidenti parlament seçir, bundan əlavə “parlament demokratiyası” şəraitində hökumətin formalaşdırılması da onun səlahiyyətlərinə aiddir. Bəzən parlament baş naziri seçir (Almaniya, Yaponiya) və ya təyin edir (adətən ikipalatalı parlamentdə bu aşağı palata tərəfindən həyata keçirilir). Prezident üsul-idarəsinə əsaslanan dövlətlərdə parlament icra hakimiyyətinin formalaşdırılmasında birbaşa iştirak etmir, lakin o, dövlət başçısının təklifi ilə bir sıra ali dövlət vəzifələrinə təyinatların həyata keçirilməsinə razılıq verir. Məsələn, Ukraynada parlament (Ali rada) prezidentə Antiinhisar komitəsinin sədrini, Dövlət əmlak fondunun sədrini və Baş prokuroru təyin etməyə razılıq verir. Azərbaycan Respublikasının parlamenti prezidentin təqdimatına əsasən Baş nazirin vəzifəyə təyin edilməsinə razılıq verir, Konstitusiya Məhkəməsinin, Ali Məhkəmənin hakimlərinin təyin edilməsi, Baş pro-

kururun, Mərazi Bankın İdarə Heyətinin üzvlərinin vəzifəyə təyin və azad edilməsi və s. kimi vəzifələri də yerinə yetirir.

Parlamentin yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri də ali vəzifəli şəxslərin impiçmentidir. Bu qayda öz başlanğıcını XVIII əsrdən, ingilis parlamentindən götürmüşdür. İmpiçment yolu ilə prezidentin və digər vəzifəli şəxslərin vəzifədən kənarlaşdırılması həyata keçirilir. Bu zaman parlamentdə vəzifəli şəxslərə qarşı (iki palatalı parlamentdə aşağı palata) ittiham irəli sürülür. İki palatalı parlamentdə isə yuxarı palata məhkəmə prosesi qaydasında vəzifədən kənarlaşdırma haqqında məsələni həll edir. Bəzi ölkələrdə isə parlament yalnız ittiham formulə edir, iş isə xüsusi məhkəmələr baxır. ABŞ-da federal hakimlərin impiçmenti, Fransa və Polşada nazirlərin və digər ali vəzifəli şəxslərin məhkəməyə verilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi də parlamentin impiçmentidir. İmpiçment qaydasında vəzifədən kənarlaşdırma ilə bağlı məsələ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında da (maddə 95) öz əksini tapmışdır.

Siyasi ədəbiyyatda parlamentin həyata keçirdiyi funksiyaların təsnifatı üçün müəyyən cəhətlər (hakimiyyətin hər hansı orqanın dövlət aparatında yeri; parlamentin digər idarəetmə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsi; bu orqanın cəmiyyətə dövlət rəhbərliyinin həyata keçirilməsi prosesində praktiki rolu və s.) əsas meyar hesab oluna bilər.

Parlamentin mahiyyəti ilə bağlı təsəvvürün zənginləşməsi üçün millət vəkiliyin hüquqi statusu haqqında məlumat siyasi əhəmiyyətə malikdir. Parlament üzvləri dövləti təmsil edirlər və onlar öz deputat fəaliyyətlərinə görə dövlət xəzinəsindən əmək haqqı alırlar. Hər bir deputat qanunverici orqanın, onun komitələrinin, daimi və müvəqqəti komissiyalarının işində iştirak etmək, habelə dövlətin ali vəzifəli şəxslərinə parlamentin iclaslarında və ya ondan kənar sorğular vermək hüququna malikdir. Hər bir deputat öz vəzifəsinə uyğun olaraq parlamentin işində iştirak etməyə borcludur. Deputat üzürsüz səbəbə görə mütəmadi olaraq parlamentin işində iştirak etmədikdə,

habelə müəyyən hüquq pozuntularına yol verdikdə, etik normaları pozduqda cəzalandırıla bilər və deputat mandatını itirə bilər. Parlamentin üzvü həmçinin deputat toxunulmazlığına malik olur. Müasir demokratik dövlətlərin əksəriyyətinin konstitusiyasında deputatın toxunulmazlığı onun cəmiyyət qarşısında məsuliyyətdən azad olması kimi deyil, parlamentdə söylədiyi fikir və mülahizələrə görə məsuliyyətə cəlb edilməsinin yol verilməz olması kimi müəyyənləşdirilir. Parlament toxunulmazlığı deputatın törətdiyi hüquq pozuntularına və ya cinayətlərə cəlb edilməsinin xüsusi qaydası kimi tətbiq edilir. Bəzi ölkələrdə parlament üzvləri deputat immunitetinə malikdirlər. Lakin bu deputatın bilavasitə cinayət yerində yaxalandığı halda istisna təşkil edir. Fransa konstitusiyasına 1995-ci ildə edilmiş düzəlişə görə immunitet yalnız sessiya dövründə qüvvədədir və cinayət kimi cəzalandırılan əməllərə aid edilmir. ABŞ-da immunitet ağır cinayətə və ictimai asayişin pozulması hallarına aid edilmir. Azərbaycan Respublikasının əsas qanununun 90-cı maddəsinə görə Milli Məclisin deputatı səlahiyyət müddəti ərzində cinayət başında yaxalanma halı istisna olmaqla cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Milli Məclisin deputatının toxunulmazlığına yalnız Baş prokurorun təqdimatına əsasən Milli Məclisin qərarı ilə xitam verilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2009.
2. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. B., 1997.
3. Politologiya. B., 2009.
4. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. B., 2008.
5. Çirkin V. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ. B., 2007.
6. Роль и место Азербайджанского парламентаризма в различных политических системах. Книга первая. Б., 1997.
7. Конституционное (государственное) право зарубежных стран (отв. ред. Страпун Б). Том 1, М., 1993.
8. Садохин А. Политология. М., 2006.

SEÇKİ SİSTEMLƏRİ KOMPORATİV TƏDQİQATLARDA

1. *Seçkilər liberal demokratiyanın təsisatı kimi*
2. *Majoritar və proporsional seçki sistemlərinin müqayisəsi*
3. *İki əsas seçki sistemi modelinin modifikasiyası*

§ 1. Seçkilər liberal demokratiyanın təsisatı kimi

Seçkilər demokratiyanın mühüm təsisatı hesab olunur. Cəmiyyətin siyasi sisteminin formalaşması prosesi xeyli dərəcədə hakimiyyət orqanlarına keçirilən seçki sistemindən asılıdır. Seçkilərin səmərəli olmasında bir sıra siyasi, iqtisadi, sosial, psixoloji və s. amillər mühüm rol oynayır.

Müasir demokratiya şəraitində **ümumi seçki hüququ** əsasında həyata keçirilən seçkilər qəbul edilir. Belə seçki sisteminin meydana çıxması dünyanın aparıcı ölkələrində demokratiya uğrunda mübarizənin genişlənməsilə əlaqədardır. Ümumi seçki hüququ anlayışı bütün vətəndaşların dövlət hakimiyyəti orqanları və digər orqanların seçilməsində iştirak hüququnu nəzərdə tutur. Seçki hüququ konkret formada öz ifadəsini aktiv və passiv seçki hüququnda tapır.

Aktiv seçki hüququ dövlət hakimiyyət orqanlarının və bələdiyyələrin seçilməsi üçün əhalinin səsvermədə iştirak hüququnu nəzərdə tutur.

Passiv seçki hüququ ayrı-ayrı şəxslərin seçkili dövlət orqanlarına, digər seçkili vəzifələrə öz namizədliyini irəli sürmək imkanında ifadə olunur.

Aktiv seçki hüququ sahəsində demokratik ölkələrdə müxtəlif məhdudiyyətlər (yaş, vətəndaşlıq və fəaliyyət qabiliyyəti ilə bağlı senzlər) tətbiq edilir. Aktiv seçki hüququndan fərqli

olaraq passiv seçki hüququnda çox vaxt oturaqlıq senzi və digər məhdudiyyətlər də tətbiq edilir.

Demokratiya şəraitində ümumi seçki hüququnun həyata keçirilməsində ən vacib üsullardan biri səsvermə hesab olunur. Demokratik təcrübə və ənənələr inkişaf etdikcə səsvermə texnikası da təkmilləşir. Demokratik təcrübədə əhalinin səsvermədə iştirakına ikili baxış formalaşmışdır. Belə ki, səsvermədə iştirak həm seçicilərin hüququ, həm də onların vəzifəsi hesab olunur.

Səsvermədə iştirakın seçicinin hüququ kimi qəbul edilməsi **xalq suverenliyi nəzəriyyəsinə**, səsvermədə iştirakın seçicinin vəzifəsi kimi qəbul edilməsi isə **milli suverenlik nəzəriyyəsinə** əsaslanır. Birinci nəzəriyyəyə görə hər bir vətəndaş suverenin tərkib hissəsi kimi onun iradəsini ifadə etmək prosesində iştirak etmək hüququna malikdir və bu, vətəndaşa səsvermədə iştirak etmək hüququ verir. Digər nəzəriyyəyə görə isə suverenliyin daşıyıcısı xalqı təmsil edən ayrı-ayrı insanlar deyil, toplum halında olan millətdir. Millət öz suveren hüquqlarını həyata keçirən müstəqil subyekt kimi fəaliyyət göstərir.

Seçki demokratiyanın həyata keçirilməsini təmin edən mürəkkəb struktura malik təsisat olduğu üçün bir sıra fundamental prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər müxtəlif ölkələrdə fərqli cəhətlərə malik olsalar da, səsvermə hüququnu rəhbər tutur və seçki qanunlarında təsbit edilir. Dünyanın aparıcı ölkələrinin əksəriyyətinin konstitusiyasında ümumi seçkilər yolu ilə nümayəndəli orqanların seçkili olması prinsipi qanunvericilik yolu ilə təsbit olunmuşdur. **Ümumilik prinsipinə görə müəyyən yaş həddinə çatmış vətəndaşlar seçmək və seçilmək hüququna malikdir.** Bu prinsip uzun illərin kəskin mübarizəsi nəticəsində hüquqşünaslığa daxil olmuşdur. Seçkilərin ikinci prinsipi **bərabər seçki hüququ hesab olunur. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir millət vəkili – nümayəndə eyni sayda seçicilərdən seçilir.** Bu prinsipə əməl

edilməsi seçki dairələrinin düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır.

Seçkilərin üçüncü prinsipi **seçkilərin birbaşa olmasıdır**. Demokratik dövlətlərin əksəriyyətinin konstitusiyasında seçicilərin səsvermədə bilavasitə iştirak etmək hüququ təsbit edilib. Bu prinsipə nümayəndəli orqanlara seçkilərdə tam riayət edilir. Prezident seçkilərində isə bu norma bir sıra ölkələrdə gözlənilmir. ABŞ-da dolayı seçki sistemi tətbiq edilir. Parlament idarəçiliyi sistemində isə dövlət başçısı xalqın mandatını almış parlament tərəfindən seçilir.

Seçkilərin dördüncü prinsipi **ədalətli bəhləşmə prinsipinin** təmin edilməsinə şərait yaradılmasıdır. Bu demokratiyanın bərqərar olmasının mühüm şərtidir.

Seçkilərin beşinci prinsipi isə səsvermə qaydasına aid olan **prosedur və gizli səsvermə prinsipini** nəzərdə tutulur. Bu prinsip seçicilərə xaricdən təsiri xeyli dərəcədə azaldır.

Seçkilər bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Seçkinin başlıca funksiyalarından biri seçkili **hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılması funksiyasıdır**. Bu funksiya vasitəsilə seçkili hakimiyyət orqanları formalaşır.

Seçkinin mühüm funksiyalarından birini də **əhalinin geniş təbəqələrinin siyasi proseslərə cəlb edilməsi funksiyası** təşkil edir. Seçki vasitəsilə xalq nəinki seçkili orqanların formalaşdırılmasında iştirak edir, habelə seçilən orqanların və ya konkret şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət etmək imkanı əldə edir. Seçkilər əhalinin siyasi fəallıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, xalqın özünü hakimiyyətin mənbəyi kimi dərk etməsinə köməklik göstərir. Lakin bəzən əhalinin müəyyən hissəsinin səsverməyə, seçkilərə etinasız münasibəti də diqqəti cəlb edir. Bu **absenteizm** hadisəsi (səsvermədə iştirak etməkdən boyun qaçıрмаq) adlanır. Müasir şəraitdə bu bir sıra dövlətlərdə ciddi narahatçılıq doğurur. Praktika göstərir ki, absenteizmə qarşı ən təsirli mübarizə əhalinin siyasi mədəniyyət və siyasi fəallıq səviyyəsini yüksəltməkdir.

Seçkinin digər funksiyası **təmsilçilik təsisatı münasibətləri yaratmaqdır**. Seçki hüququ hər bir vətəndaşın seçkili orqanlara seçilmək hüququnu nəzərdə tutsa da, real olaraq bu hüquqdan insanların yalnız bir qrupu istifadə etmək imkanı qazanır. Seçki prosesində seçici ilə namizədlər arasında qarşılıqlı əlaqələr, kommunikasiya kanalları yaranır. Hər bir seçici onun iştirakı ilə mandat alan xalq nümayəndəsində özünün təmsilçiliyini hiss edir. Bu da cəmiyyətdə təmsilçilik münasibətlərinin formalaşmasını şərtləndirir.

Ayrı-ayrı sosial qrup və birliklərin mənafeələrini əlaqələndirmək funksiyası da seçki prosesinə xas olan funksiya hesab olunur. Seçki kampaniyası zamanı cəmiyyətdəki sosial maraqlar və tələbatlar qabarır, çoxluğun iradəsinin ifadə edilməsi şəklində özünə dəstək tapan sosial-siyasi mənafeələr formalaşır. Bu mənada seçkilər sosial konfliktlərin həlli vasitəsi kimi çıxış edir, cəmiyyətdə zəruri siyasi kompromis, konsensus yaradır.

Seçki kampaniyasının konkret strategiyası əsasən real situasiyaya uyğun əldə olan resurslarla, kampaniyanın özünün miqyası ilə müəyyənləşir. Adətən seçkilər miqyasına görə **ümummilli (parlament və prezident seçkiləri) və yerli seçkilərə (bələdiyyə və inzibati ərazi başçıların seçkiləri)** ayrılır.

Seçki kampaniyasının strategiyasını müəyyən edərkən bəzi qaydalara əməl etmək vacibdir:

- əldə olan bütün resursların və potensial ehtiyatların maksimum səfərbərliyini təmin etməyə çalışmaq;
- məqsədin dəqiq, aydın və real olması;
- namizəd, yaxud partiya üçün müəyyən olunmuş şəraiti, həmçinin seçki kampaniyasının gedişində onların dəyişməsi ehtimalını real qiymətləndirmək.

Məqsədin müəyyənləşdirilməsi seçki kampaniyası strategiyasının müəyyən edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunlar içərisində həm sadəcə seçki kampaniyasında iştirak etmək, həm də müəyyən nisbi, tam və mütləq qələbə əldə etmək

məqsədləri ola bilər. Çox vaxt kifayət qədər təsirə malik olmayan siyasi partiyalar, partiya blokları və ayrı-ayrı namizədlər üçün məqsəd məhz seçki kampaniyasında iştirak etməkdir. Çox vaxt seçkilərdə parlamentdə təmsilçiləri olmayan kiçik partiyalar üçün bir neçə namizədinə keçirmək və mandat əldə etmək nailiyyət hesab olunur.

Nümayəndəli orqanda yerlərin yarısından çoxunu tutmaq (mandat əldə etmək), yaxud yığılan səsərin öz namizədinin prezident seçilmək imkanını təmin edəcək qədər olması tam qələbə hesab olunur.

Beləliklə, seçki kampaniyasının strategiyası siyasi mübarizənin bu və ya başqa iştirakçılarının malik olduqları real şərait və imkanlarla müəyyənləşən parametrlərdən və qələbəni təmin edən amillərdən ibarətdir. Seçki kampaniyasının strategiyası cəmiyyət zamanı seçki qələbəsi mübarizə şəraitində lazımi imic və əlaqələrin yaranmasına xidmət edə bilər. Seçki kampaniyası spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Seçkinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsinin bəzi ümumi prinsipləri vardır. Seçkilərdə qələbənin təmin olunmasında prinsiplərdən şəraitə uyğun istifadə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Seçki kampaniyası dövründə seçki planlaşdırılmasından istifadə edilir. Seçki kampaniyasının təqribi planı (onun miqyasına uyğun olaraq) aşağıdakı istiqamətləri nəzərdə tutur:

- informasiyanın təhlili;
- seçki kampaniyası iştirakçılarının qeydiyyatı üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş formal tələblərin yerinə yetirilməsi üzrə iş;
- öz namizədinin müsbət imicinin yaradılması və rəqiblərin imkan şəraitində zəiflədilməsi məqsədilə KİV-lə iş;
- seçicilərlə görüşlərin təşkili;
- maliyyə vəsaitindən səmərəli istifadənin təşkili üsulları;
- seçki günündə səsvermənin düzgün aparılmasına nəzarətin təşkili;

- seçki komandasının (mütəxəssislər və təcrübəli adamlar) və könüllü köməkçilər şəbəkəsinin yaradılması.

Seçki komandası bir neçə qrupa bölünür:

- prezident seçkilərində namizədin dəstəklənməsi üzrə;
- partiyanın, yaxud seçki blokunun kampaniyasının aparılması üzrə;
- konkret namizədin nümayəndəli hakimiyyət orqanına və yaxud bələdiyyə orqanlarına seçkisinin təşkili üzrə və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, komandanın tərkibi və fəaliyyət sferası seçki kampaniyasının miqyasından asılıdır. Bunun üçün həm də aşağıdakılar da vacib hesab olunur:

- peşəkarlıq və işgüzarlıq dərəcəsi;
- icra intizamı və məsuliyyəti;
- komandanın işlə optimal yüklənməsi;
- ehtiyat tədbirlərinin görülməsi, yaxud işləyə bilməyən komanda üzvlünün əvəz edilməsi və s.

Seçki komandasının tərkibi müxtəlif olur (əsas istiqamətlər üzrə rəhbərlər; mütəxəssislər, ekspertlər və siravi funksionerlər; mərkəzi qərargahın fəalları, seçki dairələri və məntəqələrdə fəaliyyət göstərən dəstəkləyici qruplar; komanda ilə sıx əlaqədə olan vəkillər qrupu; texniki qruplar və s.). Seçki komandası sadələşdirilmiş sxem üzrə də formalaşdırıla bilər.

§ 2. Majoritar və proporsional seçki sistemlərinin müqayisəsi

Səsvermə prosesini həyata keçirmək üçün tətbiq edilən konkret seçki forması seçki anlayışı ilə ifadə olunur. **Seçki sistemi dedikdə vətəndaşların seçkili orqanların seçilməsində iştirakı, habelə seçicilərlə seçkili orqanların üzvləri arasında əlaqələri müəyyən edən qaydalar başa düşülür.**

Hər hansı bir ölkədə bu və ya digər seçki sistemində üstünlük verilməsi ölkənin siyasi sisteminin xarakterindən,

idarəçilik üsulundan və həyata keçirilən dövlət siyasətindən asılıdır.

Dünya praktikasında seçki sisteminin üç tipi (majoritar, proporsional və bu sistemlərin ayrı-ayrı ünsürlərini özündə birləşdirən qarışıq seçki sistemi) mövcuddur.

Bunlardan hər biri həm hakimiyyətin seçkili, xüsusən, nümayəndəli orqanların formalaşması qaydalarını, həm də səsvermənin nəticələri müəyyən ediləndən sonra seçkili orqanlarda yerlərin bölüşdürülməsi sistemini özündə təcəssüm etdirir.

İlkin dövrlərdə majoritar sistem daha geniş yayılmışdı. “Majoritar” fransız dilində “çoxluq” deməkdir. Lakin tədricən bu sistemdən fərqlənən yeni bir seçki sistemi – proporsional təmsilçilik sistemi meydana gəldi. Artıq XIX əsrin ikinci yarısından etibarən proporsional təmsilçilik seçki sistemi Avropa ölkələrində öz mövqelərini möhkəmləndirdi. Sonralar bəzi Avropa ölkələri yenidən majoritar seçki sisteminə üstünlük verməyə başladılar.

Majoritar sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təkməndatlı seçki dairəsində seçicilərin səsinin çoxunu toplayan namizəd millət vəkili seçilir. Majoritar sistemi proporsional seçki sistemindən fərqləndirən səciyyəvi cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, bu halda ölkə adətən parlamentdə yerlərin sayına uyğun olaraq seçki dairələrinə bölünür və hər bir dairədən bir millət vəkili seçilir. Majoritar sistem bir sıra konkret formalarda həyata keçirilir. Məsələn, dünya demokratiya təcrübəsində nisbi və mütləq çoxluğa əsaslanan majoritar seçki sistemləri mövcuddur.

Mütləq çoxluq prinsipinə əsaslanan majoritar seçki sisteminin nisbi çoxluq sistemindən fərqi odur ki, bu sistemdə deputat mandatını seçki dairəsində seçicilərin səsinin yarısından çoxunu (50% və 1səs) qazanmış namizəd əldə edir. **Nisbi çoxluq** seçki sistemində isə deputat mandatı uğrunda mübarizə aparanlar arasında ən çox səs toplamış namizəd qalib hesab olunur və mandat əldə edir. Mütləq çoxluq seçki sistemində

seçki iki turda keçirilə bilər. Çünki səsvermədə iştirak edən namizədlərin sayı çox olduqda birinci mərhələdə səsələrin mütləq çoxluğunu qazanmaq çətinləşir. İkinci turda bir neçə variantdan, o cümlədən nisbi çoxluq variantından istifadə oluna bilər.

Majoritar seçki sistemi həm də çoxmandatlı dairələrdə tətbiq edilir. Belə olduqda seçki dairələrinin sayı parlamentdə millət vəkiliələrinin sayından az olur. Çoxmandatlı dairələrdə tətbiq edilən majoritar seçki sistemində seçicilər namizədlərin siyahısına səs verir.

Seçkilərin majoritar sistemi ABŞ, İngiltərə, Fransa, Yaponiya və s. ölkələrdə tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının 24 avqust 2002-ci ildə keçirilmiş referendumuna əsasən konstitusiyada edilmiş dəyişikliyə uyğun olaraq hazırda Milli Məclisə seçkilərdə majoritar seçki sistemi tətbiq edilir (maddə 83).

Bir çox Avropa ölkələrində **proporsional** seçki sisteminə üstünlük verilir. Proporsional təmsilçilik seçki sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, seçki çoxmandatlı dairələrdə aparılır, seçicilər partiyalara və partiyaların təqdim etdiyi namizədlərin siyahısına səs verirlər. Proporsional təmsilçilik seçki sistemi ayrı-ayrı ölkələrdə çox rəngarəng formalarda tətbiq edilir. Bu sistem xalis şəkildə İsraildə və Niderlandda qərarlaşıb. Majoritar seçki sistemindən fərqli olaraq proporsional seçki sistemində bütün ölkə üzrə bir seçki dairəsi təşkil olunur və deputat mandatları partiyaların topladığı səsə uyğun olaraq bölüşdürülür. Proporsional seçki sistemində bir neçə böyük regional dairələr də yaradıla bilər. Belə qayda Norveç istisna olmaqla Skandinaviya ölkələrində tətbiq edilir.

Hər bir seçki sisteminin müsbət, eyni zamanda çatışmayan cəhətləri vardır. Müqayisə əsasında bu sistemlərin bir-birinə nisbətə müsbət və çatışmayan cəhətlərini nəzərdən keçirmək olar.

Majoritar seçki sistemə üstünlük verən dövlətlər proporsional seçki sistemi ilə müqayisədə ona xas olan aşağıdakı müsbət cəhətləri əsaslandırırlar. Övvəla majoritar seçki sistemi

ölkədə qüvvələr nisbətində balans yaradılmasına, parlamentdə daha güclü partiyaların və güclü siyasi xadimlərin üstünlük qazanmasına səbəb olur. Ölkənin həyatında real gücə malik olmayan partiyalar majoritar sistemin təsiri altında parlamentdən sıxışdırılıb çıxarılır və nəticədə bir neçə güclü partiyanın fəaliyyət göstərdiyi siyasi sistemin qərarlaşması meylinin əsası qoyulur. ABŞ və İngiltərədə parlamentdə yerlər uğrunda iki güclü partiya mübarizə aparır. Belə sistemlərdə siyasi qüvvələr arasında tarazlığın təmin edilməsi ehtimalı yüksək olduğundan daha sabit hökumət qurulması imkanları da mövcuddur. Daha sabit siyasi sistemə malik demokratik ölkələrdə bir qayda olaraq majoritar seçki sisteminə üstünlük verilir.

Proporsional seçki sisteminə münasibətdə bu sistemin üstünlüyü bir də ondadır ki, bu zaman seçicilərlə əvvəlcə namizədlər, sonra isə millət vəkiliəri arasında bilavasitə ünsiyyət, ikitərəfli əlaqələr formalaşır. Belə ki, həm namizədlər seçildiyi seçki dairəsini, öz seçicilərini, həm də seçicilər səs verəcəyi namizədləri yaxından tanımaq imkanı əldə edirlər. Majoritar sistemdə seçki prosesində şəxsi tanışlıq və simpatiya amili mühüm rol oynaya bilər. Bu da daha layiqli namizədlərin seçilməsinə və onlara mandat verilməsinə kömək edir.

Majoritar seçki sistemi bir sıra çatışmazlıqlara da malikdir. Əvvəla bu sistem nəticəsində formalaşan deputat korpusu cəmiyyətdə qüvvələr nisbətini, mövcud siyasi meylləri və ictimai mənafeləri bəzən tam adekvat əks etdirə bilmir. İkincisi majoritar sistem parlamentə seçilmiş deputatlar arasında regional mənafeələrin üstünlük qazanmasını şərtləndirir. Belə ki, bu və ya digər seçki dairəsindən seçilmiş deputat özünü həmin dairənin seçicilərilə bağlı hiss edir, seçicilər isə seçdikləri deputatdan regionun mənafeələrinə daha qayğı ilə yanaşmağı tələb etməkdə özlərini haqlı sayırlar. Bu isə bəzən deputatın daha çox regionun işlərinə cəlb olunmasına şərait yaradır. Oudur ki, çıxış yolu kimi fəaliyyətin uzlaşdırılmasına nail olmaq lazımdır.

Majoritar seçki sisteminə münasibətdə proporsional təmsilçilik sisteminin də özünəməxsus üstünlükləri vardır. Majoritar seçki sistemi ilə müqayisədə bu sistemdə səs itkisi azalır, yerli hakimiyyət orqanlarının seçkilərin nəticələrinə müdaxilə etmək imkanları məhdudlaşır. Hərçənd proporsional seçki sisteminə mandatların paylanmasında bütün partiyalar iştirak edə bilmir. Dünya təcrübəsində daha nüfuzlu partiyaların parlamentdə təmsil olunması niyyəti ilə **seçki baryeri** prinsipi tətbiq edilir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, deputat mandatlarının bölgüsündə iştirak etmək hüququ müəyyən edilmiş seçki baryerini keçdikdən sonra, yəni lazım olan səs topladıqdan sonra verilir. Müxtəlif ölkələrin seçki-qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş baryer seçkilərdə iştirak edənlərin ümumi sayının 1%-18% -nə qədərini təşkil edir. Seçki baryerinin tətbiqi nəticəsində müəyyən edilmiş minimum səs toplaya bilməyən partiyalar parlamentdə təmsil olunmaq hüququnu itirirlər. Bəzən cəmiyyətdə az nüfuzla malik olan partiyalar baryeri aşmaq üçün bloklar yaradaraq seçkilərə qoşulurlar. Seçki baryerini keçən partiyaların parlamentdə təmsil olunması onların cəmiyyətdəki real nüfuzuna, mövqeyinə, xüsusilə də topladığı səslərə tam uyğun olur. Bu sistem həm də ölkədəki qüvvələr nisbətini real əks etdirir və partiyaların parlamentdə təmsil olunmasına zəmin yaradır. Proporsional təmsilçilik seçki sistemi çoxpartiyalılığın inkişafına, plüralizmin qərarlaşaraq demokratiyanın vacib unsuruna çevrilməsinə təkan verir. Adətən proporsional sistemi tətbiq edən ölkələrin siyasi həyatı çoxpartiyalılığa şərait yaradır.

Majoritar seçki sistemindən fərqli olaraq proporsional seçki sisteminə deputatlar parlamentdə konkret seçki dairəsindən deyil, bütün ölkə seçiciləri tərəfindən (çünki ölkədə vahid seçki dairəsi və yaxud da bir neçə böyük regional dairə yaranır) seçilir və deputat mandatı və səlahiyyətlərini bütün ölkə seçicilərindən alır. Bu da onları regional mənafeələrdən uzaqlaşdırır, səlahiyyət statusunu xeyli yüksəldir.

Bununla yanaşı bu sistemin də bir sıra nöqsan cəhətləri vardır. Majoritar sistemlə müqayisədə bu sistem ölkədə partiyaların ifrat çoxalmasına, parçalanmasına şərait yaradır. Seçki baryeri bu prosesin qarşısının alınmasına xidmət etsə də, proporsional təmsilçilik seçki sisteminin tətbiq edildiyi ölkələrdə partiyaların sayının artmasına mane ola bilməmişdir. Bunun da nəticəsində ölkədə sabitliyi təmin edə biləcək güclü siyasi qüvvənin formalaşması və parlamentdə təmsil edilməsi qeyri-mümkündür. Hökumətin təşkili zamanı bir çox çətinliklər ortaya çıxır. C. Sartori belə hesab edirdi ki, cəmiyyətin siyasi həyatında beşdən çox partiyanın olması özü ifrat çoxpartiyalılıqdır. J. Burdoya görə isə nizamsız çoxpartiyalılıq (İtaliya və Fransada) şəraitində partiyalar siyasi həyatda nizamsızlıq təsiri bağışlayırlar.

Majoritar seçki sistemindən fərqli olaraq proporsional seçki sistemi seçicilərlə namizədlər arasında birbaşa ünsiyyət yarada bilmir. Çox vaxt seçicilər yaxından tanımadıqları və hətta ictimai-siyasi və mənəvi keyfiyyətləri haqqında çox az təsəvvürə malik olduqları namizədlərə səs vermək məcburiyyətində olurlar. Bunun da əsas səbəblərindən biri seçicilərin partiyaya siyahılarına səsverməsidir.

§ 3. İki əsas seçki sistemi modelinin modifikasiyası

Dünyanın bir sıra ölkələrində majoritar və proporsional təmsilçilik seçki sisteminin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən **qarışıq seçki sistemi** tətbiq edilir. Bu sistemi tətbiq edən ölkələrdə hər seçici iki səsə malik olur. Belə ki, bir səs majoritar siyahı üzrə, digər səs isə proporsional siyahıya uyğun olaraq verilir. Nəticədə parlament üzvlərinin bir hissəsi proporsional, digər hissəsi isə majoritar qaydada mandat əldə edirlər. Məsələn, Almaniya bündestaqın (aşağı palata) tərkibinin yarısı bir turda majoritar seçki sistemi, qalan hissəsi isə proporsional seçki sistemi əsasında formalaşır. Rusiyada Döv-

lət Dumasına seçkilərdə də qarışıq sistem elementləri qüvvədədir: belə ki, 225 deputat nisbi çoxluq əsasında majoritar sistemlə, 225 deputat isə siyasi partiya və hərəkatlardan proporsional sistemlə seçilirlər. Avstraliya parlamentinin nümayəndələr palatasının mütləq əksəriyyəti (50%+1) majoritar sistem əsasında formalaşdırılır, senat isə proporsional nümayəndəlik əsasında seçilir. İtaliyada 1993-cü ildə keçirilən referendumun nəticələrinə uyğun olaraq seçki sistemində dəyişikliklər edilmişdir. Hazırda İtaliya parlamentində proporsional təmsilçilik sistemi üzrə 25% mandat nəzərdə tutulmuşdur. Deputatların 75%-i isə majoritar sistem əsasında seçilir.

1995 və 2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə keçirilən seçkilərdə qarışıq seçki sistemindən istifadə olunmuş və 125 millət vəkili 100-ü majoritar, 25-i isə proporsional sistem əsasında seçilmişdir. Hazırda isə majoritar seçki sistemi tətbiq edilir.

Türkiyə Respublikasının 1982-ci il konstitusiyasının qəbuluna qədər qarışıq seçki sistemi tətbiq edilirdi. Yeni qanuna görə Türkiyə Respublikasının Böyük Millət Məclisinə (550 nəfər) seçkilərdə deputatlığa namizədlər müstəqil şəkildə və ya hər hansı bir partiyanın nümayəndəsi kimi qeydə alınə bilər. Böyük Millət Məclisinin millət vəkili bütün millətin nümayəndəsi hesab olunur (2007-ci ildə Türkiyədə keçirilmiş referendumun nəticələrinə uyğun olaraq Millət Məclisinin səlahiyyət müddəti 5 ildən 4 ilə endirilmişdir).

Seçki sisteminin dəqiq detalları, keçirilmə qaydası ölkənin qəbul etdiyi seçkilər haqqında qanunla müəyyən olunur və seçkilərin keçirilməsini dövlət strukturları – seçki komissiyaları, məhkəmələr və prokurorluq təmin edir.

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2009.
2. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., 2000
3. Politologiya. B., 2009.
4. Seçki texnologiyaları. B., 1998.
5. Cəfərova V. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemi. Türkiyə Respublikası. B., 2000.
6. Ачкасов В. Сравнительная политология. С.П., 2002.
7. Дюверже М. Политические партии. М., 2000.
8. Сморгунув Л. Современная сравнительная политология. М., 2002.
9. Садохин А. Политология. М., 2006.

SIYASI MƏDƏNİYYƏTİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

1. *Siyasi mədəniyyətin mahiyyəti və funksiyaları*
2. *Siyasi mədəniyyətin təsnifatına müqayisəli yanaşma*

§ 1. Siyasi mədəniyyətin mahiyyəti və funksiyaları

“Siyasi mədəniyyət” anlayışını ilk dəfə XVIII əsrdə alman filosofu İ. Herder işlətməmişdir. Bu hadisə haqqında elmi nəzəriyyə isə xeyli sonra XX əsrin ortalarında yaradılmışdır. Siyasi mədəniyyət probleminin ilk tədqiqatçılarından biri Q. Almond hesab edilir. Siyasi mədəniyyəti tədqiq etməyin əhəmiyyətini şərh edərək o yazır: “Hər bir siyasi sistem siyasi fəaliyyətə meyllənmiş xüsusi nümunə kimi mövcuddur. Mən bunu “siyasi mədəniyyət” adlandırmağı lazım bildim”. Siyasi mədəniyyət haqqında son illərdə çoxlu elmi tədqiqatlar aparılıb. Lakin Q. Almondun Q. Pouellə birlikdə təklif etdiyi definisiya bu günədək öz aktuallığını itirməyib və tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti ona üstünlük verirlər. Onların fikrincə “siyasi mədəniyyət” siyasi sistemin iştirakçıları arasında siyasi münasibətdə təzahür edən fərdi mövqe və meyllərin nümunəsidir.

Siyasi mədəniyyət haqqında mövcud olan müxtəlif fikir və mülahizələr bu məsələyə iki yanaşma metodunu fərqləndirməyə əsas verir:

- Bir qrup tədqiqatçılar siyasi mədəniyyəti siyasətin subyektiv məzmunu ilə eyniləşdirərək onu mənəvi xarakterli hadisə kimi qiymətləndirirlər (Q. Almond, Q. Pouell, S. Verba və b.).

- Digər qrup tədqiqatçılar (E. Vyatr, C. Pleyno və b.) siyasi mədəniyyətdə normativ əsasları və davranış nümunələrini həlledici hesab edərək, onu siyasətin xüsusi istiqaməti sayır.

Siyasi mədəniyyət insanların hakimiyyətə münasibətinin əsas cəhətlərini ifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda siyasi proseslərdə iştirakçılığın başlıca üsul və metodlarının məcmu-

sunu ehtiva edir. Siyasi mədəniyyət bu baxımdan bütövlükdə siyasətin tərkib ünsürlərindən biri kimi çıxış edir. Siyasətin formalaşmasının xarakteri və onun həyata keçirilməsi yolları və vasitələrinin seçilməsi siyasətin subyektlərinin siyasi mədəniyyətinin səviyyəsi ilə şərtlənir.

Siyasi mədəniyyət cəmiyyət həyatında siyasi fəaliyyət adət və ənənələrinin, dəyərlərinin kök salması ilə sıx əlaqədardır.

Elmi ədəbiyyatda siyasi mədəniyyətin bir sıra əlamətlərindən bəhs olunur.

- **Hakimiyyətə münasibət.** Siyasi mədəniyyət vətəndaşların hakimiyyətə münasibətini ifadə etmək forması və metodlarının məcmusu olduğundan, bu əlamət siyasi mədəniyyətin ümumi səciyyəsi, təzahür forması kimi çıxış edir.

- **Siyasi fəaliyyətin davranış üsulu.** Siyasi mədəniyyətin bu təzahür formasında siyasi sistemin tətbiq etdiyi siyasi ağalıq, idarəçilik üsulu özünün ifadəsini tapır.

- **Vətəndaşların siyasi qərarların qəbul edilməsi prosesinə təsir göstərmək imkanı.**

- **Cəmiyyətin siyasi əhval-ruhiyyəsi, psixoloji yönümü və s.** Siyasi mədəniyyət cəmiyyətin siyasi həyatında mühüm rol oynayır. Hər şeydən əvvəl o, siyasi proseslərə və təsisatlara müəyyən təsir göstərir. Onun sayəsində siyasi həyatın ənənəvi təşkili formaları qorunub saxlanılır. Siyasi mədəniyyətin **mühafizə funksiyası** cəmiyyəti siyasi təlatümlərdən, katalizmlərdən qoruyur. Siyasi mədəniyyətin mühafizəkarlığı isə siyasi həyatda ənənəvi norma və meyllərin təsir gücünü artırır, onların dəyişdirilməsinə mane olur.

Tədqiqatçılar siyasi mədəniyyətin aşağıdakı funksiyalarını da göstərirlər:

- insanın müəyyən qrupa aid olduğunu dərk etməyə və həmin qrupun mənafeələrini ifadə etmək üçün məqbul davranış forması seçməyə kömək edən **identifikasiya funksiyası**;

- fərdin siyasi hadisələrin mahiyyətini dərk edərək müəyyən siyasi sistemdə öz yerini və imkanlarını müəyyənləşdir-

məyə, siyasi davranış norma və vərdisləri əxz etməyə yönəlmiş **sosiallaşma funksiyası**;

- konkret siyasi sistem daxilində müxtəlif yönümlü siyasi qüvvələrin yanaşı yaşamasını və cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edən **inteqrasiya funksiyası**;

- hamının dərk etdiyi qaydaların, normaların tətbiq edilməsi vasitəsilə hakimiyyət təsisatlarının, siyasi fəaliyyət subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən **kommunikasiya funksiyası**.

Bu funksiyalar siyasi sistemə xas olan və ən çox təzahür edən funksiyalardır.

§ 2. Siyasi mədəniyyətin təsnifatına müqayisəli yanaşma

Siyasi mədəniyyət mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən sosial hadisədir. Bu rəngarənglik bir tərəfdən cəmiyyətdə qərarlaşmış vahid siyasi mədəniyyət fonunda nəzərə çarpan müxtəlif siyasi mədəniyyət səviyyələrində, digər tərəfdən isə müxtəlif sosial mühitlərdə formalaşan və bir-birindən fərqlənən siyasi mədəniyyət tiplərində ifadə olunur.

Q.Almond və S.Verba siyasi mədəniyyətin tipologiyasından danışarkən qeyd edirlər ki, ən yüksək siyasi mədəniyyət tipi ABŞ və İngiltərədə mövcud olan **“vətəndaş mədəniyyəti”**dir. Burada cəmiyyət üzvlərinin azadlığı mövcud siyasi sistemin sabitliyi ilə uzlaşdırılır. Məsələn, Böyük Britaniya köhnə sabit nümayəndəli idarəetmə formasına malikdir. Dünyada ilk dəfə sənayeləşməni həyata keçirən ingilislər əvvəlcədən özlərinin milli identifikliyini təmin etmişlər. Məlumdur ki, hər hansı bir fərd hüquqi mənada müəyyən bir cəmiyyətin üzvüdürsə, psixoloji mənada o, özünün həmin sistemə mənsubluğunu hiss edir. Ona görə də hazırda İngiltərədə urbanizasiya yüksək inkişaf etmişdir, adambaşına düşən gəlirə görə ən yüksək yerlərdən birini tutur və əhali sosial-iqtisadi proseslərdə fəal iştirak edir. Britaniya dövləti, onun parlamenti, Britaniya

millətləri birliyi və s. ingilis xalqının ən böyük siyasi dəyərlərindən sayılır. İngilis-amerikan siyasi mədəniyyətinə homogen (bircinslilik) xüsusiyyətləri xasdır. Amerika cəmiyyəti üçün əsas siyasi dəyər kimi demokratik iştirak nəzərdə tutulur. ABŞ-da demokratik zəmində qərarlaşan hakimiyyət bölgüsü vətəndaşların hakim elitaya rəğbətini şərtləndirir, siyasətdə iştirakın legitim formalarından istifadə etməyə maraq doğurur və yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına təkan verir. Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində siyasi mədəniyyəti bir sıra cəhətlər (hakimiyyətin legitimliyinin yüksək səviyyəsi, siyasi elitanın öz fəaliyyəti və hərəkətləri üçün məsuliyyət daşması, dövlətçilik simvollarına və qaydalarına dərin hörmət, vətəndaşların qanunlara sözsüz tabe olması və s.) səciyyələndirir. Hər bir dövlət öz bayrağına, himnə, konstitusiyasına dərin hörmət bəsləyir. Dövlət himni millətin vizit vərəqidir. ABŞ-da konstitusiyayı incillə bərabər tutub onu müqəddəs sayırlar.

Avropada hüquq fəlsəfəsi siyasi sistemin əsası kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn, ingilislər qanuna çox bağlıdırlar. İngilis siyasi mədəniyyətinə görə parlament tərəfindən bəyənilməmiş bütün tədbirlər qeyri-legitim sayılır. Siyasi təsisatların, siyasi hakimiyyətin legitimliyi, əhalinin çoxunun qanuna görə hakimiyyətə tabe olmaq öhdəliyini tanıması İngiltərə siyasəti üçün səciyyəvidir. İngiltərədə vətəndaşların qanuna təcəlli sayəsində siyasi zorakılığın səviyyəsi çox aşağıdır və polis işçilərinin sayı azdır. Bu ölkədə qanuna bütün cəmiyyət riayət edir. Etatist düşüncə isə yoxdur. İngilislər siyasi liderin roluna elə də yüksək qiymət vermirlər. Onların nəzərində siyasi partiyalar daha böyük nüfuza malikdir və səsvərmə zamanı bu amil mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ-da isə əksinə, siyasi partiyaların uğurları onların siyasi liderlərindən asılıdır. ABŞ vətəndaşları prezident kürsüsünə böyük hörmətlə yanaşırlar. Bəzi üçüncü dünya ölkələrində, eləcə də keçid dövrünü yaşayan xalqlar üçün də siyasi lider seçmək, onun ətrafında

birləşmək, keçid dövrü problemlərini həll etmək və çətinliklərini onunla birlikdə yaşamaq ənənəsi yaranmışdır.

Siyasi mədəniyyət sahəsində amerikalılarla kanadalıların müqayisəsi də çox maraqlıdır. Amerikalılar öz hüquqlarının qorunması və təmin olunması üçün daha mübarizdirlər və bu hüquqların pozulmasına qətiyyət dözmürlər. Kanadalılar isə əksinə, dövlətə daha çox bağlıdırlar.

Siyasi mədəniyyətin digər bir tipi **“təbə olmaq”** mədəniyyətidir. Bu, inkişaf etmiş bütün Qərbi ölkələrində xasdır. Bu tip almanların siyasi mədəniyyətində özünü daha çox göstərir. XX əsrin iki dünya müharibəsini törədən və hər ikisində məğlub olan, hədsiz məhrumiyyətlərə düşər olan alman xalqı öz milli ənənələrinə sadıq qalmışdır.

İtaliyanın siyasi mədəniyyəti üçün, məsələn, əlahiddə özgələşdirmə, fragmentarlıq xüsusiyyəti xasdır. Burada din dövlət fəaliyyətinin bir sahəsi kimi qəbul olunmuşdur. İtaliyanın siyasi mədəniyyətində cənubla şimal bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. ABŞ-da isə din dövlətdən ayrılmışdır.

Rusiyanın siyasi mədəniyyətində isə iki istiqamət özünü göstərir: xalq siyasətə can atır, onunla maraqlanır, onda iştirak edir və inanır ki, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər dövlətin güclü inkişafını təmin edə bilər. İstər Rusiya, istərsə də ondan ayrılmış və milli müstəqillik yoluna qədəm qoymuş respublikalarda siyasi mədəniyyət sahəsində bir sıra modellər vardır. Siyasi mədəniyyət üçün ən xarakterik xüsusiyyətlərdən birini etatizm meylləri təşkil edir.

Siyasi mədəniyyətin digər bir tipi **patriarxal siyasi mədəniyyət** hesab olunur. Bu tip inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün səciyyəvidir və müəyyən cəhətlərlə (vətəndaşlar siyasi həyata bir o qədər də maraq göstərmir, siyasi mənafeclərin reallaşmasını təmin edən vasitələr gizli xarakter daşıyır, siyasi proseslərdə güc tətbiq edilir, fərdlərin siyasi sistemə məxsusluğu hissi zəif inkişaf edir və s.) diqqəti cəlb edir. Q.Almond və S.Verbanın verdiyi təsnifatın əsasında insanların siyasi meyl və mövqelərində, hakimiyyəti qavraması və ona münasibətini ifa-

də etməsində spesifiklik özünü göstərir. Q.Almond və S.Ver-baya görə siyasi mədəniyyətin hər üç tipi fəaldır və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir.

Q.Almond və S.Verbanın təsnifatını təkmilləşdirmək əsa-sında U. Rozenbaum siyasi mədəniyyətin **yeni integrallaşma (birləşmə) tipini** müəyyənləşdirir. Siyasi mədəniyyətin bu tipi cəmiyyətin siyasi təşkilinin başlıca məsələlərinə dair yüksək dərəcədə konsensusun mövcudluğu, siyasi zorakılığın aşağı səviyyəsi və plüralizmin müxtəlif formalarının mükəmməlliyi ilə fərqlənir.

Amerikan politoloqu D. Elazarın fikrincə isə siyasi mə-dəniyyətin üç başlıca tipi mövcuddur: **əxlaqi, fərdi və ənənəvi**.

Siyasi mədəniyyətə dair hər hansı təsnifat bu və ya digər ölkənin, millətin spesifik milli-mədəni və ənənəvi-tarixi xüs-siyyətlərinin araşdırılması, müqayisəli təhlil əsasında irəli sürülmüşdür. Bu cəhət məhz müxtəlif ölkələrin və xalqların siyasi mədəniyyətini qiymətləndirmək baxımından nəzərə alın-malıdır. Avropa və Yaxın Şərq, Qərb yarımküresi və Uzaq Şərq regionu, Afrika və Avstraliya üçün vahid siyasi mədə-niyyət modelinin mövcudluğundan danışmaq düzgün deyil.

Siyasi mədəniyyətin **əhatə dairəsinə** görə təsnifatı da (**liberal-demokratik, avtoritar və totalitar**) nəzərdən keçirilir.

Siyasi mədəniyyətin bu tiplərinin fərqli cəhətlərini aydın-laşdırmaq üçün onların müqayisəli təhlilinin verilməsi məqsə-dəuyğundur. Liberal-demokratik siyasi mədəniyyət tipi hər bir ölkədə milli spesifik forma kəsb edir. Onun ən mühüm kom-ponenti fərdi azadlıq ideyasıdır. Bu tip sosial, iqtisadi, mədəni və siyasi sferada plüralizmin təzahürü ilə səciyyələnir. Liberal-demokratik tipin plüralist prinsipləri cəmiyyətdəki bütün fərd-lərin və qruplaşmaların özünüdəstəkləməsi üçün bərabər imkanlara malik olmasını ifadə edir. Həmin prinsip hüquqi cəmiyyət üçün səciyyəvi olan çox mühüm cəhəti- qanun qarşısında hamının bərabərliyini əks etdirir. Liberal demokratik siyasi mədəniyyət tipində vətəndaş cəmiyyəti ideyası mərkəzi yer tutur.

Liberal-demokratik siyasi mədəniyyət tipində cəmiyyət üzvlərinin böyük əksəriyyətinin şüurunda siyasi nümayəndəlik ideyasının bərqərar olması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nüma-yəndəlik prinsipi və müxtəlif sosial qrupları təmsil edən adam-ların seçilməsi prinsipi qanunvericilikdə və digər orqanlarda həmin prinsiplərin reallaşması vasitələrinə dair məsələnin öz əksini tapmasını şərtləndirir.

Liberal-demokratik siyasi mədəniyyət tipini səciyyələndi-rən ünsürlər sırasında azadlıq, bərabərlik və ədalətin nisbəti problemi mühüm yer tutur.

Liberal-demokratik siyasi mədəniyyətin daşıyıcısı olan Qərb ölkələrinin əhalisinin müəyyən hissəsinin dövlətə və onun təsisatlarına münasibəti ziddiyyətli və qarşıdurmaçıdır. Bu ölkələrin əhalisinin müəyyən kateqoriyası bir tərəfdən dövləti qanunun və əxlaqın təminatının əsl mənbəyi hesab edirlər və onlar inanırlar ki, güclü dövlət olmadan cəmiyyətdə hakimiyyət səviyyəsində anarxiya hökm sürür. Digər tərəfdən isə dövlətin təzyiq alətinə və şəxsiyyətin hüquqlarının pozulması vasitəsinə çevrilə bil-əcəyini başa düşürlər.

Liberal-demokratik siyasi mədəniyyətin subyektı olan qruplar içərisində fərdlə cəmiyyətin, cəmiyyətlə hökumətin nis-bəti məsələsinə müxtəlif mövqedən yanaşmaq meylləri də diq-qəti cəlb edir. Vətəndaşların müəyyən qismi cəmiyyətə üstün-lük verir və cəmiyyətlə hökumətin eyniləşdirilməməsi mövqe-yindən çıxış edirlər. Onlar bildirirlər ki, hökumət cəmiyyətin siyasi aləti olmaq etibarilə insan hüquqlarının müdafiəsini təmin etməlidir. Vətəndaşların müəyyən hissəsi isə hökumətin roluna üstünlük verirlər. Qanun və qaydalara, intizama birinci dərəcəli əhəmiyyət verməklə onlar hakimiyyətin və hökumətin nüfuzunun bərpa olunmasının və yüksəldilməsinin zəruriliyini göstərirlər. Qərb ölkələrinin vətəndaşlarının əksəriyyəti bu ölkələrdə mövcud olan ictimai-siyasi və dövlət təsisatlarına rəğ-bətlə yanaşırlar.

Avtoritar və totalitar siyasi rejimlərin fərqli cəhətlərinə baxmayaraq, onları bir sıra ümumi cəhətlər səciyyələndirir. Bu-

nu nəzərə alaraq onlar üçün xarakterik olan siyasi mədəniyyəti vahid totalitar-avtoritar siyasi mədəniyyət tipi kimi nəzərdən keçirmək olar. Q. Almond totalitar siyasi mədəniyyət tipinin izahına xüsusi diqqət yetirmişdir. Totalitar siyasi mədəniyyət zahirən homogen tipi xatırladır, lakin burada homogenlik süni xarakter daşıyır. Heç də təsadüfi deyil ki, totalitar siyasi mədəniyyət tipində könüllü təşkilatlar və birliklər qadağan olunur, siyasi kommunikasiyalar sisteminə mərkəzdən nəzarət edilir. Belə siyasi mədəniyyətin hökmranlığı şəraitində vətəndaşların hakim siyasi elitaya qarşı rəğbət dərəcəsini müəyyənləşdirmək çətin olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi mədəniyyətin totalitar-avtoritar tipinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri əsrlər boyu təşəkkül tapan mənəvi mədəniyyət ənənələrinin xeyli hissəsinin inkarı və hətta məhv edilməsi ideyasıdır. Bu ideya ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cür həyata keçirilmişdir.

Totalitar-avtoritar siyasi mədəniyyət tipində həmçinin başqa bir ideya – millət və xalqların təbiətinin köklü surətdə dəyişdirilməsi ideyası mövcuddur.

Bu siyasi mədəniyyət tipinin digər əlaməti siyasi fəaliyyətin əxlaqi cəhətdən qiymətləndirilməməsidir. Axı zorakılıq, güc əxlaqla, demokratiya ilə bir araya sığmır. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, demokratik siyasi mədəniyyətin belə bir cəhəti mövcuddur ki, əgər müəyyən şəxs (xüsusilə dövlət xadimi) hamıya məlum olan dəlillər əsasında seçicilərə mövqeyinin (proqramının) düzgünlüyünü inandırmaq qabiliyyətinə malik deyilsə, həmin dövlət xadiminin öz mənafeyi naminə məcbur etmə və zorakılıq tədbirlərinə əl atmağa haqqı yoxdur, lakin totalitar-avtoritar siyasi mədəniyyət tipinin mövcud olduğu cəmiyyətlərdə buna yol verilir.

Elmi ədəbiyyatda siyasi mədəniyyətin **milli-ərazi xüsusiyyətlərinə** görə tipləri də nəzərdən keçirilir (məsələn, Avropa, Asiya və digər xalqların siyasi mədəniyyəti). Bundan əlavə insanlar arasında əlaqələrin xarakterinə görə **konfran-**

tasiyalı (qarşıdurma) və **konsensuslu** siyasi mədəniyyət tiplərini göstərmək olar.

Şübhəsiz ki, heç bir cəmiyyət siyasi mədəniyyətin saf tipini yarada bilməz. Məsələn, demokratik siyasi mədəniyyətə malik cəmiyyətlərdə avtoritar-patriarxal siyasi mədəniyyətin elementlərinə təsadüf edilir. Bir sıra Avropa ölkələrində (məsələn, Fransa, İtaliya, Rusiya) siyasi mədəniyyət müxtəlif modellərin məcmusundan təşəkkül tapmışdır. Bu ölkələrdə vahid siyasi mədəniyyət tipi mövcud deyildir və o, müxtəlif subkultur sistemlərdən yaranmışdır. Hazırkı şəraitdə istər Rusiya Federasiyası üçün, istərsə də MDB ölkələri üçün xarakterik olan cəhət subkulturların müxtəlifliyidir. Məsələn, bunlardan biri regional subkulturdur. İkinci tip- etno-lingvistik subkultur əsasən etnik xüsusiyyətlərlə, dil və mədəniyyət problemləri ilə fərqlənir. Üçüncü tip sosial-iqtisadi subkulturdur. İqtisadiyyatda müxtəlif mənafeyi olan qruplar siyasətə ciddi təsir edirlər. Dördüncü tip isə dini subkultur hesab olunur.

Siyasi mədəniyyətin başqa bir maraq doğuran təsnifatı E.Vyatrın "Siyasi münasibətlərin sosiologiyası" kitabında (1979) təklif olunmuşdur. Bu təsnifatın əsasında tarixi inkişafın pillələrinə uyğun olaraq siyasi mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklərin müqayisəli təhlili verilmişdir. Ona görə də burada müxtəlif tarixi dövrlərdə siyasi sistemləri səciyyələndirən ayrı-ayrı ünsürlərin müasir siyasi sistemlərdə müşahidə edilən təzahürlərinə tutarlı cavab tapmaq çətindir. Bununla belə E.Vyatrın təsnifatı siyasi sistemlərin və siyasi mədəniyyətlərin tarixi təkamülünü şərh etmək baxımından diqqəti cəlb edir. Təklif olunan təsnifata görə, tarixən siyasi mədəniyyətin üç əsas tipi (**ənənəvi, silki demokratiya və kütləvi siyasi mədəniyyət**) mövcud olmuşdur.

Hakimiyyətin müqəddəsliyinin qəbul edilməsi; təbəələrin hüquqlarının və hakimiyyətin təbəələrə münasibətdə səlahiyyətlərinin cəmiyyətin qoyduğu ənənəvi normalarla nizama salınması prinsipinin qəbul edilməsi; siyasi sistemin və onun

başlıca normalarının dəyişməzliyinin qəbul edilməsi və s. **ənənəvi** siyasi mədəniyyəti səciyyələndirən əlamətlərdir.

Tarixi inkişafın sonrakı mərhələsində meydana gələn siyasi mədəniyyəti o, **silki demokratiya** siyasi mədəniyyəti adlandırır. Siyasi mədəniyyətin bu tipi onunla xarakterizə olunur ki, siyasi sistem əsasən azlığın siyasi iştirakçılığına təminat verir və bu azlıq imtiyazlı silklərdən ibarətdir.

Yeni dövrün siyasi mədəniyyətini Vyatr **kütləvi** siyasi mədəniyyət adlandırır. Onun meydana gəlməsi siyasi sistemin fəaliyyət və prinsiplərində, habelə insanların siyasi sistemə, siyasi iştirakçılığa münasibətində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərlə əlaqədardır.

Demokratik cəmiyyət quruculuğu siyasi mədəniyyətin yüksəlməsilə müşayiət olunur. İllərlə siyasi həyatdan kənarda qalan insanlar birdən-birə siyasi hadisələrin inkişafı axımına düşür, bir sıra sahələr kimi onların həyatı da bütövlükdə siyasiləşməyə başlayır və siyasi mədəniyyət yüksəlir.

Siyasi mədəniyyətin tipləri və növlərinin zəngin siyahısı mövcuddur. Müxtəlif meyarlara görə onun yeni tiplərini müəyyənləşdirmək və müqayisəli təhlilini vermək mümkündür. Bu onu göstərir ki, siyasi mədəniyyət siyasi həyatın özü qədər müərkəb olub onun bütün çalarlarını əks etdirməklə rəngarəng formalara malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. B., 1997.
2. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. B., 2008.
3. Politologiya. B., 2009.
4. Денисов А. Политическая культура. Международная жизнь., 1990. №10
5. Лычасов В. Сравнительная политология. С.П., 2002.
6. Алмонд Г., Пауэлл Г., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. М., 2002.
7. Ваганова Г. Сравнительный анализ политической культуры российского и западного общества. М., 1994.

МӨВЗУ 16

МÜASİR İDEOLOJİ CƏRƏYANLARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

1. *Liberalizm və mühafizəkarlıq: mahiyyəti və məzmunu*
2. *Mühafizəkarlıq və liberalizmin oxşar və fərqli cəhətlərinin müqayisəli təhlili*
3. *Sosialist ideologiyası və onun təzahür formaları*
4. *Siyasi radikalizm və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri*

§ 1. Liberalizm və mühafizəkarlıq: mahiyyəti və məzmunu

Müasir dövrün ideya-siyasi mənzərəsi özünün rəngarəngliyi və müərkəbliyi ilə fərqlənir. Bir-biri ilə rəqabət aparan ideoloji cərəyanlar və ya sistemlər dünyanın ideya-siyasi mənzərəsini və inkişafını səciyyələndirir. Bu cərəyanların mahiyyətini açıqlamaq və onların müqayisəli təhlilini vermək üçün liberalizm, mühafizəkarlıq, sosializm və digər ideoloji cərəyanlar tədqiqat obyektinə kimi seçilmişdir.

Müasir dövrün ideya-siyasi mənzərəsini müəyyənləşdirən cərəyanlardan biri **mühafizəkarlıqdır**. Mühafizəkarlıq latınca “konservare” sözündən əmələ gəlib və “qorumaq”, “mühafizə etmək” mənasını verir. Fəlsəfi-siyasi cərəyan kimi mühafizəkarlıq daha çox ingilis düşüncə tərzinə bağlıdır. Bu termini ilk dəfə fransız yazıçısı Şatobrian işlətməmişdir. Siyasi ideologiya kimi mühafizəkarlığın meydana gəlməsi 1789-cu il liberal ideologiyasının geniş yayılması ilə əlaqədardır. Onu yalnız, əvvəlki qaydaları qoruyub saxlamaq meylləri səciyyələndirmir. Mühafizəkarlığın özünəməxsus siyasi konsepsiyası, dəyərlər sistemi formalaşmışdır. Onun inkişafı yeni şəxslərin yaranmasına səbəb olmuşdur. **Yeni mühafizəkarlıq** liberal meyllərin güclənməsi ilə bağlıdır. Son zamanlar liberalizm və

mühafizəkarlıq arasında sərhədlərin daralması məsələsi getdikcə daha da aktuallaşır. Yeni mühafizəkarlıq ideologiyasında mühafizəkarlığın ənənəvi, sənaye dövrünəqədərki dəyərləri (ailə, din, əxlaq) postsənaye dövrünün xüsusiyyətləri ilə (yara-dıcı əmək, şəxsiyyətin təkrarolunmazlığı, sosial sahənin sürətli inkişaf etdirilməsi və s. ideyalarla) uğurla qovuşur. Mühafizəkarlıq milli və cəmiyyət mənafelərini üstün tutan milli dövlətçilik prinsiplərinin bütöv sistemə malikdir. Məhz millilik anlayışına yanaşma tərzinə görə bəzən mühafizəkarlığı millətçi cərəyan kimi də qəbul edirlər, halbuki mühafizəkarlara görə bu, etnik deyil, dövlət millətçiliyidir. Amma bu fikrin formalaşması onun milli duyğulara müsbət yanaşmasından irəli gəlir. Mühafizəkarlar qeyd edirlər ki, bütün bəşəriyyət üçün vahid bir model yoxdur, hər bir millət öz modeli daxilində təkamülə doğru gedir. Mühafizəkarlar **“dövlət millət üçündür”** prinsipini rəhbər tuturlar. Məhz bu prinsipə əsaslanaraq hakimiyyətə gəlmiş mühafizəkarlar fəaliyyətlərini insan hüquqlarının, mülkiyyət və sahibkarlıq hüquqlarının genişləndirilməsinə, azad bazar iqtisadiyyatının inkişafına, dünya dövlətləri ilə sabit münasibətlərin saxlanmasına yönəldirlər.

Adət-ənənələrə hədsiz ehtiramla yanaşan mühafizəkarlıq din və əxlaq cəmiyyətdə mənəvi saflığı və sabitliyi qoruyan bir amil kimi dəyərləndirirlər. Əxlaq və din cəmiyyətdə nizam-intizamı təmin edir və buna görə də dövlət din və əxlaqı himayə və inkişaf etdirməlidir. Düzdür, mühafizəkarlar da digər düşüncə sahibləri kimi dinin dövlətdən ayrı olmasını dəstəkləyirlər, lakin dinin mənəviyyatda tənzimləyici rol oynadığını da əsaslandırırlar.

Mühafizəkarlıqda **sosial ədalət prinsipi** də önəmli yerlərdən birini tutur. Dünya mühafizəkarlarının ali məqsəd kimi qəbul etdiyi prinsiplərdən biri **“dövlətin zəngin olması millətin zəngin olması deyil, millətin zəngin olması dövlətin zəngin olmasıdır”** fikrindən ibarətdir. Millətin zənginliyi isə əsasən orta təbəqənin çoxluğu və gücü ilə ölçülür. İnkişaf etmiş

dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, güclü orta təbəqəsi olan ölkələrdə sağlam sosial mühit yaratmaq mümkün olmuşdur. Cəmiyyətdə sosial ədaləti təmin etmək üçün sağ mərkəz prinsiplərinə söykənən mühafizəkarlar insanların bərabərliyinə deyil, bərabər imkanlar prinsipinə əsaslanırlar. XX əsrin 70-80-ci illərində mühafizəkarlıq ideologiyasının mövqeləri əhəmiyyətli dərəcədə gücləndi. Hazırda bu ideologiya zəminində dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində siyasi partiyalar fəaliyyət göstərir. Göründüyü kimi dünyanın ictimai-siyasi inkişafına güclü təsir edən ideologiya sistemləri çərçivəsində mühafizəkarlıq xüsusi yer tutur.

Müasir dövrün ideya-siyasi mənzərəsini müəyyənləşdirən cərəyanlardan biri də **liberalizmdir**. Onun siyasi doktrina kimi ideoloji məzmunu mənəvi azadlıq konsepsiyası əsasında təşəkkül tapmışdır. Liberalizm latınca “liberalis” sözündən götürülmüş “azadlığa toxunan” deməkdir. Onun müstəqil cərəyan kimi fəaliyyəti XVII-XVIII əsrin ingilis maarifçiləri C.Lokkun, T.Hobbsun siyasi fəlsəfəsi ilə bağlıdır. **Liberalizm ideologiyasının əsasını şəxsiyyətin azadlığı, insan hüquqları və xüsusi mülkiyyətçilik prinsiplərinin əlaqələndirilməsi zəminində azad rəqabət, azad bazar və sahibkarlıq ideyaları təşkil edir. Vətəndaşların hüquq bərabərliyi, dövlətin müqavilə əsasında təşkili və s. liberalizmin başlıca prinsipləri sayılır.**

Liberalizmin başlıca dəyərləri bütün dünyada kütləvi siyasi baxışlarda köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müasir demokratiyanın aparıcı konsepsiyaları olan siyasi iştirakçılıq, demokratik elita nəzəriyyələri liberalizm prinsiplərinə əsaslanır.

Neoliberalizm konsepsiyası XX əsrdə meydana gəlmişdir. Ön səmərəli iqtisadi fəaliyyət mexanizmi kimi bazar tərəfdarı olmaqla bərabər neoliberalallar eyni zamanda inhisarçıların hökmranlığına son qoymaq və iqtisadi münafişlərin qarşısını almaq məqsədi ilə dövlətin iqtisadiyyata müəyyən dərəcədə qarışmasına tərəfdar çıxırlar. Neoliberalizmin siyasi proq-

ramının məğzini siyasi konsensus, dövlət idarəçiliyinin təşkili və həyata keçirilməsinin plüralist əsaslarına üstünlük verilməsi kimi cəhətlər təşkil edir.

Neoliberalizm, hər şeydən əvvəl sahibkarlar təbəqəsinin mənafelərini müdafiə edən siyasi partiyaların ideologiyasıdır. Buna görə də liberal partiyalar bir çox ölkələrdə böyük təsirə malikdir.

Libertarizm klassik liberal ənənələrin varisi sayılan ideya siyasi cərəyandır. Sağ radikal hesab edilən libertarizm tərəfdarları dövlət inhisar kapitalizminin dəyişdirilməsinin və fərdiyyətçilik prinsiplərinin, azad bazar münasibətlərinin, ictimai həyatın bütün sahələrində qeyri-məhdud rəqabətin hərqərar olmasına çalışırlar.

Amerikan politoloqu D. Bell “liberalizm-konservatizm” qarşılıqlı əlaqəsi əsasında liberalizmi aşağıdakı tiplərə bölür:

- azad bazar və insanın öz şəxsi həyatını istədiyi kimi qurmaq hüququnun tərəfdarı olan “liberal-konservatizm”;
- qarışıq iqtisadiyyat tərəfdarı olan “konservativ-liberalizm” və s.

Alman sosioloqu və politoloqu R. Darendorf isə nəyə üstünlük verilməsindən asılı olaraq liberalizmi aşağıdakı tiplərə bölür:

- iqtisadi sahəyə xüsusi fikir verən iqtisadi liberalizm;
- “hüquqi dövlət”in tərəfdarları;
- çoxluq üçün maksimum imkanlar yaradılmasını öz məqsədi sayan radikal liberalizm və s.

Liberalizm yalnız fundamental dəyərlərə (fərdi azadlıq, şəxsi suverenlik) əsaslanan ideoloji-siyasi bilik deyil, həm də son dövrlərin ən güclü ictimai-siyasi cərəyanıdır. Liberalizmin mərkəzi ABŞ və Böyük Britaniyadır. Liberallar həmçinin Kanada, Avstriya, Almaniya, Yaponiya və digər ölkələrin siyasi həyatında mühüm yer tuturlar.

§ 2. Mühafizəkarlıq və liberalizmin oxşar və fərqli cəhətlərinin müqayisəli təhlili

Sağ mərkəz mövqeyində duran liberalizm və mühafizəkarlıq arasında olan fərqləri S. Conson belə əsaslandırır: “Müdrək tori və viqilər. Onların prinsipləri eyni, lakin düşüncə tərzləri müxtəlifdir”. İngilis mühafizəkar naziri B. Dizraeli liberallar haqqında hələ vaxtilə orijinal bir fikir söyləmişdir: “liberalların fikri o şəxslərin fikridir ki, onlar mövcud məhdudiyyət və nizam-intizamdan azaddır. Onlar hər şeydən faydalanma vədini verirlər və özünü qurbanın, yaxud kiməsə və ya nəyəsə həsr etmənin əleyhinədir”.

Mühafizəkarların fikrincə, cəmiyyətdə insan tək yaşamır və hər kəs özünə faydalı olan hər şeydən istifadə etməyə cəhd edərsə, belə cəmiyyət nizamsız bir cəmiyyət olar.

Liberallarla mühafizəkarlar arasında fərqlilik onların ailəyə və millətə baxışlarında özünü büruzə verir. Mühafizəkarlar liberalların ailəyə münasibətdə kosmopolit mövqe tutmasını tənqid edirlər. Liberallar ailədə valideyn-övlad münasibətlərində bir-birinin işinə qarışmamağı irəli sürür və bunu “insan azadlığı” adlandırırlar. Mühafizəkarlar isə bu mövqeyin əleyhinə çıxır və izah etməyə çalışırlar ki, bu cür münasibətlər ailədə varisliyi və nəsillər arasında əlaqələri pozur və son nəticədə ailələrin fəlakətinə səbəb olur.

Liberallarla müqayisədə mühafizəkarların millətlə bağlı fikirləri fərqlidir. Belə ki, onlar liberalların “sekulyarizm”, yəni “dünyəvilik” mövqelərinin əleyhinədir. Bu düşüncə onların “hər bir millət öz proqramları çərçivəsində inkişaf edir” fikrinə əksini tapır.

Ümumiyyətlə, mühafizəkarlarla liberallar arasında oxşar və fərqli cəhətləri belə qruplaşdırmaq olar.

Oxşar cəhətlər:

- hər iki cərəyanın nümayəndələri şəxsi mülkiyyət hüququnun qorunmasına tərəfdar çıxırlar;

- onlar cəmiyyətdə qanunların aliliyinin təmin edilməsinə çalışırlar;

- demokratik prinsiplərin bərqərar olmasını və onların inkişaf etdirilməsini əsas tuturlar;

- hər iki cərəyanın tərəfdarları dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimuma endirilməsini məqsəduyğun hesab edirlər;

- onlar xırda və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə tərəfdardılar və s.

Fərqli cəhətlər:

- mühafizəkarlar insanların bərabərliyindən danışarkən onların hüquq bərabərliyini irəli sürürlər;

- mühafizəkarlar liberallarla müqayisədə daha millətçidirlər. Lakin bu millətçilik etnik zəmində deyil. Onlar hər bir millətin öz proqramı çərçivəsində inkişaf etdiyini göstərirlər;

- mühafizəkarlar hökumət orqanlarının sadələşdirilməsi məsələsində daha radikal mövqedən çıxış edirlər;

- mühafizəkarlar liberallarla müqayisədə məktəblərdə milli və tarixi varisiyyəti mühüm hesab edirlər;

- mühafizəkarlar ailəni zərərli təsirlərdən qorumağa çalışırlar. Azad demokratik cəmiyyətin qurulmasında onlar ailənin müqəddəsliyi və şəxsi mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsiplərinin inkişaf etdirilməsini əsas şərtlərdən hesab edirlər.

§ 3. Sosialist ideologiyası və onun təzahür formaları

Dünyanın başlıca ideoloji cərəyanlarından biri də **sosializmdir**. Sosializm ideyaları hələ qədim dövrdən məlumdur, lakin bu ideyaların nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və ideoloji nöqteyi-nəzərdən qanuni xarakter alması məhz XIX əsrə təsadüf edir. Artıq XX əsrin 70-80-ci illərində dünyanın siyasi inkişafı sosialist ideologiyasının güclü təsirinə məruz qalmışdı.

İdeya-siyasi cərəyan olaraq sosializm bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən nəzəriyyələri özündə birləşdirən sistem kimi çıxış edir. Bütövlükdə sosializm termini ilə ifadə olunan siyasi

ideologiyada iki başlıca cərəyan ("elmi sosializm" və "sosial-demokrat") təmsil olunmuşdur.

Elmi sosializm XIX əsrin ortalarında K. Marks və F. Engels tərəfindən yaradılmışdır. Elmi sosializm doktrinasının arxalandığı əsas ideyalar fərdin müstəqilliyini kölgədə qoyan, dövlət təşəbbüskarlığı və demokratiyanı boğan mərkəzləşmiş idarəçilik və s. hesab olunur. Vaxtilə siyasi ideologiyanı praktikaya tətbiq etmək məqsədini rəhbər tutan V. İ. Lenin marksizm doktrinasında siyasi zorakılığın nəzəri əsası sayılan **fundamentalist cərəyanı** yaratdı və Stalin bu ideyanı daha da gücləndirdi. Sosialist fundamentalizminin **titoizm** (İ. Titonun adı ilə) və **maoizm** (Mao Tsze-dunun adı ilə) kimi formaları da mövcud olmuşdur. Maoizm XX əsrin 50-ci illərində meydana gəlmişdir. Bu ideya-siyasi cərəyanın əsasını Mao Tsze-dunun fikir və baxışları təşkil edir. Maoizmin kökündə cəmiyyətin zorakı yolla dəyişdirilməsi, kazarma sosializminin yaradılması ideyası dururdu.

XIX əsrin ortalarından sosialistlər əvvəlcə ideoloji zəmində, XX əsrin əvvəllərindən isə təşkilati cəhətdən iki yerə ayrıldılar. K. Kautski, A. Bebel və E. Bernşteynin baxışları sosializm ideologiyasında yeni bir cərəyanın – **sosial demokratiyanın** əsasını qoydu. Bu zamandan etibarən inqilabçı radikal qanad – **bolşeviklər** (marksizmi rəhbər tutan inqilabi cərəyanın nümayəndələri), islahatçı qanad – **sosial demokratlar** fəaliyyətə başladı. Kommunistlərdən fərqli olaraq sosial-demokratların müdafiə etdikləri əsas dəyərlər sosial barışq, dövlətlərarası münasibətlərdə sülh və əməkdaşlıq kimi ümumbəşəri prinsiplərdir. Sosial-demokrat modelində bütövlükdə sosializm ideologiyası üçün həlledici əhəmiyyət daşıyan ədalətli cəmiyyət yaratmaq cəhdləri fərdlərin azadlığı və təşəbbüskarlığı prinsipi ilə üzvü əlaqədə təzahür edir. Sosial-demokratlar zorakılığı və ekstremist meyilləri rədd edərək cəmiyyətin dəyişdirilməsinin yeganə yolunu sosial islahatlarda, demokratik seçkilərdə görürlər. Hazırda sosial-demokratlarla kommunistlər

arasında fərqlərdən birini milliləşdirmə ideyası təşkil edir. Sosial-demokratlar XX əsrin 70-ci illərindən etibarən milliləşdirmə ideyasından əl çəkməyə başladılar. Onlar da digər mütərəqqi cərəyanlar kimi bazar iqtisadiyyatının tərəfdarı kimi çıxış edir və sosial yönümlü bazara daha çox üstünlük verirlər.

Müasir sosial-demokrat proqramı və hərəkatının əsasını **“demokratik sosializm”** konsepsiyası (termin ilk dəfə K. Kautski tərəfindən işlədilib) təşkil edir.

Bu konsepsiyasının məzmununu təşkil edən başlıca müddəalar və prinsiplər bunlardır:

- iqtisadi həyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə yol verilməsi və qarışıq iqtisadiyyatın üstünlüyü;
- bəzi böyük sənaye müəssisələrinin milliləşdirilməsi;
- dövlətin sosial funksiyasının gücləndirilməsi;
- cəmiyyət həyatının fərdi və kollektiv əsasları arasında optimal variantın tapılması;
- cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin idarə edilməsində vətəndaşlara geniş səlahiyyətlərin verilməsi;
- insan amilinin əsas götürülməsi və s.

Sosial-demokratiya elə ədalətli cəmiyyət modeli hesab olunur ki, burada üç əsas prinsip (**azadlıq, bərabərlik və həmrəylik**) gözlənilir. Hazırda sosial-demokratiya vahid siyasi cərəyan və hərəkat kimi formalaşmışdır. Bu hərəkat özündə bir çox sosialist, sosial-demokrat və fəhlə hərəkatlarını birləşdirir.

Sosial-demokratiyanın digər ideoloji cərəyanlar olan liberlizm və mühafizəkarlarla oxşar və fərqli cəhətləri var. Belə ki, **yoxsulluğun ləğv edilməsi, insan hüquqlarının qorunması, cəmiyyətdə demokratik prinsiplərin bəyan edilməsi** və s. bu ideoloji cərəyanların ümumi mövzudur. Sosial-demokratiya ilə liberallar və mühafizəkarlar arasındakı fərq isə belə ümumiləşdirmək mümkündür:

- sosial-demokratlar iqtisadi həyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə yol verilməsini bəyan etdikləri halda, müha-

fizəkarlar və liberallar dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimum səviyyəyə endirilməsinin tərəfdarıdır;

- sosial-demokratlar sahibkarlıq fəaliyyətində vergi dərəcələrinin artırılması tərəfdarı olduqları halda, digərləri isə xırda və orta sahibkarlığın inkişafı məqsədilə vergi dərəcələrinin azaldılması prinsipilə çıxış edirlər;

- sosial-demokratlar insanların sosial həyatda mülkiyyət-çə bərabərliyinə üstünlük verirlərsə, digərləri hüquqca bərabərliyi əsas götürürlər. Belə ki, bərabərlik dedikdə sosialistlər cəmiyyətin bərabər maddi imkanlara malik olan insanlardan ibarət olmasını nəzərdə tuturlar. Mühafizəkarlar isə bərabərliyi, “sosial ədalət” və “insan haqları” çərçivəsində nəzərdən küçürürlər.

§ 4. Siyasi radikalizm və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri

“Radikalizm” latınca “radix” sözündən olub “kök”, “əsas” mənalarını ifadə edir. **Siyasi radikalizm qəti metod və hərəkatlara üstünlük verilməsi, hər şeyin kökündən dərhal dəyişdirilməsi mövqeyindən çıxış etməsi ilə səciyyələnir.** Radikalizm tarixi termin kimi XVIII əsrin ortalarında İngiltərədə sənaye çevrilişi dövründə meydana gəlmiş və tezliklə siyasi, fəlsəfi, dini və s. cərəyan kimi bütün Avropada yayılmışdır.

Siyasi radikalizm müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır. Belə amillər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- cəmiyyətdə sosial-iqtisadi böhranların baş verməsi;
- əhəlinin həyat səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi;
- siyasi təsisat və strukturların öz funksiyasını yerinə yetirə bilməməsi;
- rejimin totalitar xarakteri;
- cəmiyyətdə milli zülmün hökm sürməsi və s.

Siyasi radikalizm ictimai quruluşa və dövlət təsisatlarına qarşı çıxır, öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün onları sarsıtmağa, sabitliyi pozmağa çalışır, zorakı metodlara və hərəkətlərə üstünlük verir. Bunun üçün radikal təşkilat və hərəkətlər yaradır və iğtişaşlar, tətillər, vətəndaş itaətsizliyi və terror aksiyaları kimi mübarizə formalarına əl atır.

Siyasi radikalizm özünün siyasi, ideoloji və yaxud dini baxışlar sistemini qəti şəkildə formalaşdırmağa, onu əks tərəfin nümayəndələrinə nəyin bahasına olursa-olsun qəbul etdirməyə, tərəfdarlarının isə itaətkar olmasına, istənilən göstərişi sözsüz yerinə yetirməsinə nail olmağa çalışır. O, praktik fəaliyyətində kütlələrin primitiv şüuruna arxalanır.

Siyasi radikalizm ənənəvi olaraq sağ və sol qanadlara bölünür. Lakin siyasi radikalizmə münasibətdə adətən bu bölgü şərti xarakter daşıyır.

Sol radikalizm əsasən zor tətbiq etməklə inqilabi dəyişikliklərə nail olmağı nəzərdə tutur və çox vaxt azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq, hakimiyyətsizlik və s. kimi ideyalardan bir vasitə kimi istifadə etməyi qarşıya məqsəd qoyur. Sol radikalizm siyasətdə sol qüvvələrin fəallığının ifrat təzahürü olmaqla qeyri-sabit sosial təbəqələr, sinfi xarakterini itirmiş lümpər proletariatu, radikal dəyişikliklərə, qeyri-sabitliyə meyl edən təbəqələrə əhatə edir. Sol radikalizmin siyasi düşüncəsi üçün ifrat inqilabilik və siyasi praktikasında avantürizm, inqilabi partlayış səciyyəvi cəhətlərdəndir. Bu xüsusiyyətlərin bir çoxu sağ radikalizmə də xasdır.

Sol radikalizmin bolşevizm, anarxizm, maoizm və s. kimi istiqamətlərini də nəzərdən keçirmək olar.

Anarxizm yunanca “anarxia” sözündən olub, “hakimiyyətsizlik” mənasını ifadə edir. Hakimiyyətsizlik və dövlətin iştirakı olmadan cəmiyyətin idarə olunması ideyası anarxizmin əsasını təşkil edir.

Bolşevizm bütövlükdə sol radikalizmin istiqamətlərindən biri olub, leninizm və stalinizm mərhələlərindən keçmişdir. O, marksizm-leninizmi rəhbər tutan inqilabi cərəyanlardan biridir.

Sağ radikalizm isə şərti olaraq faşizm və nasionalizm cərəyanlarından ibarətdir.

Faşizm latınca “fasio”, italyanca “fasimo” sözündən yaranıb və “döşə”, “birlik”, “bağlı” mənasını verir. Faşizmin vətəni İtaliya və Almaniya sayılır. Faşizmin ideya əsasını ifrat antidemokratizm, rasizm, şovinizm təşkil edir. Faşizm güclü, həyata qəddar, amansız hakimiyyəti təbliğ edir. Faşizm ideologiyasında millətin qan ümumiliyinə əsaslanan ən ali və əbədi varlıq olması konsepsiyası xüsusi yer tutur. Faşizm cəmiyyətinə xas xüsusiyyətlərdən birini ümumi zorakılıq praktikası və zorakılıq kultunun yaradılması təşkil edir. Faşizmin səciyyəvi növlərindən biri milli-sosializmdir. Faşizmin alman variantı özünün xeyli dərəcədə mürtəce irrasionalizmi ilə və eləcə də hakimiyyətin təşkilinin daha yüksək totalitar səviyyəsi və açıq rasizmi (ırqçılıq) ilə səciyyələnir.

Faşizm ideologiyasında millətlər ali və aşağı kateqoriyalara bölünür. Faşist cəmiyyətində ali millətlərin digərləri üzərində ağalılıq etməsi nəzərdə tutulur. Bu müddəalar faşizmin təcavüzkar xarici siyasətinə, başqa ölkələrin və xalqların əsarət altına alınması praktikasına bəraət qazandırmaq məqsədi güdürdü.

Faşizm cəmiyyətində fərdi fikir, şəxsi mənafe, etik və mənafe baxışlar arxa plana keçir. Fərdlərin bir-biri, eləcə də cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissi, aile, uşaq və valideynlərə qarşı borc hissi öldürülür. İnsanlar ümumi ideyaların tələblərini yerinə yetirən icraçılara çevrilirlər.

Faşizmin tarixi praktikası göstərir ki, o yalnız bütün demokratik azadlıqları və təsisatları ləğv edərək totalitar, terrorçu rejim yaratmağa qadirdir. İctimai həyatın bütün sahələri hərbiləşdirilir, onun bütün istiqamətləri dövlət tərəfindən ciddi nəzarətə götürülür. Bu nəzarət təkcə dövlət strukturları tərəfin-

dən deyil, həmçinin hərbi təşkilatlar, hərbişədirilmiş partiya dəstələri (İtaliyada “skuadre” dəstələri, Almaniya da SS və digər hissələr) vasitəsilə həyata keçirilirdi.

İkinci dünya müharibəsi illərində faşizm özünün həqiqi mahiyyətini açıb göstərmişdir. Ölüm düşərgələri yaradılmış, soyqırımları, bəşəriyyətə qarşı kütləvi cinayət aksiyaları həyata keçirilmişdir. O, bu dövrdə hərbi və mənəvi cəhətdən siyasi məğlubiyyətə düşər olmuşdur. Sonralar o, neofaşizm formasında yenidən dirçəlməyə başladı. O, faşizmlə genetik əlaqəni saxlayır. Belə ki, neofaşizm də müvafiq ideoloji və siyasi baxışları rəhbər tutur, zorakılıq və dağıdıcılığı təbliğ edir. Onun arxalandığı sosial baza da mövcuddur. İndi neofaşist təşkilatlarında ikinci və hətta üçüncü nəsil “rəhbərlər” fəaliyyət göstərirlər. Bu gün dirçəlməkdə olan neofaşizm olduqca təhlükəlidir. O, bir sıra ölkələrdə (Fransa, İtaliya, Avstriya, Almaniya, Rusiya və s.) özünü göstərir. Fransada ultrasağ irticaçı “Milli cəbhə”ni, İtaliyada J. Fininin neofaşist partiyasını göstərmək olar.

Nasionalizm anlayışının əvəzinə çox vaxt “millətçilik” ifadəsi işlədilir. Lakin əhatəlilik baxımından “nasionalizm” termininə üstünlük verilməlidir. **Nasionalizm bir qrup millətin digərlərinə birləşdirilməsi, təbə etdirilməsi ideologiyası, psixologiyası, sosial praktikası, dünyagörüşü və siyasətidir.**

Müasir dünyanın siyasi mənzərəsinin, siyasi inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsində bəhs olunan ideya cərəyanları ilə yanaşı müxtəlif çəhətləri ilə fərqlənən digər ideologiyalar da mövcuddur.

Sosial və beynəlxalq həyatda keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdikcə, ümumbəşəri dəyərlər, normalar, birgəyaşayış qaydaları dəyişdikcə siyasi ideologiyalar da yeniləşir və yeni məzmun kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. B., 1997.
2. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. B., 2008.
3. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. B., 2002.
4. Politologiya. B., 2009.
5. Siyasi biliklərin əsasları (II cild). B., 1999.
6. İsmayılov D. Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyalar: konservatizm, liberalizm, sosial-demokratiya. B., 2005.
7. Современная социал-демократия. М., 1990.
8. Садохин А. Политология. М., 2006.
9. Сморгунув Л. Современная сравнительная политология. М., 2002.
10. Мельвил А. (и др). Политология. М., 2009.

Test tapşırıqları

1. Müqayisəli politologiyanın siyasi elmdə bir istiqamət kimi formalaşdığı mərhələni göstərin:

- a) X əsrin sonlarından
- b) V əsrin sonlarından
- c) XX əsrin ortalarından
- d) eramızdan əvvəl
- e) XXI əsrin əvvəllərindən

2. Dünya dövlətlərinin və siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili məqsədilə hazırlanmış layihələrə aiddir:

- a) siyasi sosioloji nəzəriyyəyə dair yeni kəşflər
- b) siyasi sistemlərə dair məlumatların həcmnin artması
- c) birinci dünya müharibəsindən sonra dünyanın siyasi mənzərəsində baş vermiş dəyişikliklər
- d) siyasi göstəricilərin toplanmasına dair Yelski proqramı
- e) qərarların qəbulunda vətəndaşların iştirakı

3. Müqayisəli politologiyanın metodlarına aid olanları qeyd edin:

- a) siyasi fəaliyyət
- b) idraki, praktiki, ideoloji
- c) təsvir, izahetmə, proqnozlaşdırma
- d) siyasət və hakimiyyət
- e) struktur funksional, riyazi, bihevioral (davranış)

4. Orta əsrlərdə müqayisəli tədqiqatlarla məşğul olublar:

- a) N. Makiavelli, T. Hobbs, C. Lokk
- b) Platon, Aristotel, Monteskye
- c) J. Russo, K. Marks, P. Şaran
- d) T. Hobbs, C. Lokk, Sokrat
- e) J. Russo, F. Engels, Siseron, Sokrat

5. Müasir dövrün müqayisəli tədqiqatlarına aid olanları müəyyən edin:

- a) K. Marks, F. Engels, C. Lokk
- b) T. Hobbs, Monteskye, Platon
- c) Q. Almond, D. İston, M. Dyuverje, B. Rasset
- d) M. Dyuverje, H. Morgentau, T. Hobbs, Platon
- e) L. Smorqunov, Q. Almond, Aristotel, N. Makiavelli

6. ABŞ politoloqu S. Solnikə görə müqayisəli politologiyanın istiqamətlərinə daxildir:

- a) siyasi fəaliyyət və siyasi davranış
- b) siyasət və siyasi münaqişə
- c) modernləşmə nəzəriyyəsi
- d) siyasi fəaliyyət, siyasi ideologiya
- e) siyasi sosioloji nəzəriyyəyə dair yeni kəşflər

7. Siyasi sistemlər nəzəriyyəsinin yaradıcıları bunlardır:

- a) L. Smorqunov, K. Marks, M. Veber
- b) H. Morgentau, İ. Kant, L. Qumploviç
- c) P. Sarokin, T. Hobbs, L. Smorqunov
- d) D. İston, F. Engels, P. Holbax
- e) D. İston, Q. Almond, K. Doyç

8. Siyasi sistemlərin klassik təsnifatı Q. Almond tərəfindən hansı əlamətə görə verilmişdir?

- a) idarəetmənin məzmununa görə
- b) siyasi partiyaların sayına görə
- c) siyasi mədəniyyətə və siyasi ənənələrə görə
- d) rejimə münasibətinə görə
- e) mövcud cəmiyyətin tiplərinə görə

9. Q. Almond tərəfindən siyasi sistemlərin klassik təsnifatı ilk dəfə nə vaxt irəli sürülmüşdür?

- a) 1956
- b) 1980
- c) 1920
- d) 2000
- e) 1953

10. Avtoritar rejimin əlamətlərinə aid deyil:

- a) hakimiyyətin gücə arxalanması
- b) terrorçu polis nəzarətinin mövcudluğu
- c) əhəlinin siyasətdən özgələşməsi
- d) siyasi fəaliyyətin reqlamentli xarakteri
- e) demokratik rejimin bəzi ünsürlərinin mövcudluğu

11. Totalitar rejimə aiddir:

- a) ictimai həyatın siyasi hakimiyyət tərəfindən nəzarət edilməyən sahələrinin mövcudluğu
- b) çoxpartiyalılığın mövcudluğu
- c) siyasi fəaliyyətin reqlamentli xarakteri
- d) cəmiyyətdə milli birlik konsepsiyasının mövcudluğu
- e) hakimiyyətin total xarakteri

12. Elitanın seçilməsinin gildiya sisteminin əlamətinə aid deyil:

- a) elitanın formalaşmasında yüksək rəqabət
- b) elitaya namizədlər seçən sosial bazanın məhdud dairəsi
- c) elitanın qapalı xarakteri
- d) elitanın müəlifəzəkar xarakteri
- e) elitanın seçilməsində lüzumsuz tələblər sisteminin mövcudluğu

13. Elita nəzəriyyələrinə aiddir:

- a) məsləkdaşlarının müəyyənəddici rolu nəzəriyyəsi
- b) situasiya nəzəriyyəsi
- c) funksional nəzəriyyə, solçu liberal nəzəriyyə
- d) dəyərlər nəzəriyyəsi, xüsusiyyətlər nəzəriyyəsi
- e) analitik amillər nəzəriyyəsi, məsləkdaşlarının müəyyənəddici rolu nəzəriyyəsi

14. Liderliyin təsnifatına aid deyil:

- a) avtoritetin sosial təbiəti
- b) səlahiyyətlərin səviyyəsi
- c) rəhbərin tabeçiliyindəkilərə münasibəti
- d) liderlik stili
- e) liderliyin miqyası

15. Elita sözü hansı dildən götürülmüşdür? Düzgün cavabı tapın:

- a) fransız sözüdür
- b) ingilis sözüdür
- c) italyan sözüdür
- d) ərəb sözüdür
- e) türk sözüdür

16. Liderliyin tərifinə aid deyil:

- a) siyasi qərarların qəbulu ilə bağlı rəhbər vəzifədir
- b) hakimiyyət hadisəsidir
- c) xüsusi növ sahibkarlıqdır
- d) insanın baxış və təsəvvürlərinin sistmli məcmusudur
- e) fərdin başqalarına təsiridir

17. Hakimiyyətin resurslarına aid deyil:

- a) sosial
- b) güc
- c) iqtisadi
- d) mədəni informasiya
- e) cəmiyyətdəki mövqe (status)

18. S. Kouen partiyaların təsnifatını vermişdir. Düzgün cavabı tapın:

- a) leqal və qeyri-leqal
- b) yarışqan və inhisarçı
- c) parlament, seçki məşını, totalitar və hərəkət partiyaları
- d) kadr və kütləvi partiyalar
- e) səfərbəredici və patronaj partiyalar

19. İlk kütləvi partiya meydana gəlmişdir:

- a) 1812
- b) 1861
- c) 1832
- d) 1302
- e) 1990

20. Siyasi partiyaların tərifinə aid əlamət deyil:

- a) təşkilatın spesifik növüdür
- b) müəyyən sosial qrupların ümumi mənafeyini təmsil edən daha fəal hissədir
- c) hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan təşkilatdır
- d) biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatdır
- e) ümumi ideoloji dəyərlər əsasında birləşən qrupdur

21. Siyasi spektrdəki yerinə görə partiyaların təsnifatına aiddir:

- a) affekt partiyalar
- b) səfərbəredici partiyalar
- c) sol, mərkəzçi və sağ partiyalar
- d) integrativ partiyalar
- e) bilavasitə partiyalar

22. Müasir politologiyada partiyaların klassik təsnifatını vermişdir:

- a) M. Dyuverje
- b) C. Sartori
- c) S. Kouen
- d) D. Yum
- e) M. Əfəndiyev

23. Partiya sisteminin formalaşmasına təsir edən amillərə daxil deyil:

- a) siyasi sistemin təbiəti
- b) mövcud sosial strukturun xarakteri
- c) tarixi ənənələr
- d) vətəndaşların siyasi iştirakçılığını tənzimləyən qanunvericilik normaları
- e) siyasi simvolların istehsalı

24. Partiya sistemlərinin kəmiyyət meyarına görə təsnifatına daxil deyil:

- a) hegemonluğu həyata keçirən tək partiya sistemi
- b) hakimiyyətdə olan vahid partiyadan ibarət partiya sistemi
- c) partiyanın üstünlük təşkil etdiyi sistem

- d) sosialist partiya sistemi
- e) ikipartiyalı sistem

25. Totalitar partiya sisteminə daxildir:

- a) hakimiyyətin mənbəyi ümumxalq seçkiləridir
- b) cəmiyyətdə plüralizm mövcuddur
- c) cəmiyyətdə hakimiyyət uğrunda daim ləqal mübarizə mövcuddur
- d) partiya dövlətin fəvqündə durur, partiya dövlət aparatı ilə sıx bağlıdır
- e) çoxpartiyalılıq

26. ABŞ və İngiltərədə hansı partiya sistemi mövcuddur?

- a) totalitar partiya sistemi
- b) partiyanın üstünlük təşkil etdiyi sistem
- c) ikipartiyalı sistem
- d) sosialist partiya sistemi
- e) polyarlaşmış sistem

27. Dövlət formalarının təsnifatına aiddir:

- a) beynəlxalq münasibətlərin bütün sferalarında dövlətin mənafeyinin müdafiəsi
- b) maarif və tərbiyənin, mədəniyyət sferasının tənzim edilməsi
- c) əhalidən vergi və mükəlləfiyyətləri toplamaq hüququ
- d) suverenlik
- e) dövlətin quruluşu, idarə formaları, siyasi rejim

28. Dövlət idarəçiliyi formalarına aid deyil:

- a) konfederasiya
- b) mütləq monarxiya
- c) dualist monarxiya
- d) konstitusiyalı monarxiya
- e) respublika (prezidentli, parlamentli)

29. Mütləq monarxiyaya aiddir:

- a) Yaponiya dövləti
- b) Danimarka, İspaniya
- c) Səudiyyə Ərəbistanı, Oman, Qatar

- d) Fransa Respublikası
- e) Mərakeş, Küveyt

30. Prezidentli respublika ilk dəfə təsis edilmişdir:

- a) ABŞ
- b) Rusiya Federasiyası
- c) Fransa Respublikası
- d) Azərbaycan Respublikası
- e) Misir Ərəb Respublikası

31. Parlamentli respublikaya xas olan əlamət deyil:

- a) hökumət icraedici hakimiyyətin daşıyıcısıdır
- b) prezident və parlament ayrı-ayrı seçkilər vasitəsilə seçilir
- c) hökumət qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir
- d) hökumət qanunverici hakimiyyət orqanı qarşısında məsuliyyət daşıyır
- e) dövlət başçısının parlamenti buraxmaq səlahiyyəti vardır

32. Qarışıq idarəetmə formasına aiddir:

- a) İtaliya
- b) İran İslam Respublikası
- c) Yaponiya
- d) Fransa Respublikası
- e) ABŞ

33. Federasiyaya aid əlamət deyil:

- a) ikiqat vətəndaşlıq
- b) federasiya subyektləri anlayışı (respublika, ştat, torpaqlar, kantonlar)
- c) ikiqat məhkəmə sistemi
- d) inzibati ərazi vahidindən ibarət olan, xüsusi əlahiddə dövlət təşkilatının olmadığı, vahid siyasi təsisat
- e) hakimiyyətin ali federal orqanları və federasiyanın subyektləri səviyyəsində hakimiyyətin ali orqanları

34. Konfederasiya mövcud olmuşdur:

- a) Türkiyə
- b) Fransa
- c) ABŞ

- d) İtaliya
- e) Küveyt

35. Federasiya subyekti kimi kantonlar hansı ölkəyə xasdır?

- a) Hindistan
- b) BƏƏ
- c) İsveçrə
- d) Fransa
- e) Kanada

36. Polikratik dövlət formasına xas olan əlamət deyil:

- a) dövlət orqanları arasında hakimiyyət bölgüsü
- b) hakimiyyət qollarının səmərəli üsullarla qarşılıqlı fəaliyyəti
- c) əhalinin partisipasiyasının müxtəlif formaları
- d) müəyyən orqanın və ya vəzifəli şəxsin tək hakimiyyətliliyi
- e) ərazi kollektivlərinin özünüidarəetməsi

37. Teokratik respublika mövcuddur:

- a) Türkiyə Respublikası
- b) Almaniya
- c) İran İslam Respublikası
- d) Koreya Xalq Demokratik Respublikası
- e) Finlandiya

38. Bəzi monarxiyalarda dövlət başçısı seçilir:

- a) Malaziya
- b) İngiltərə
- c) İspaniya
- d) İordaniya
- e) Yaponiya

39. Hökumət başçısı kansler adlanır:

- a) Türkiyə Respublikasında
- b) Fransa Respublikasında
- c) İtaliya Respublikasında
- d) Yaponiyada
- e) Almaniya

40 Dövlətin başçısı imperatordur:

- a) Belarus
- b) ÇXR
- c) Yaponiya
- d) Fransa
- e) İtaliya

41. Konstitusiyaların tipologiyasına daxil deyil:

- a) yazılı və şifahi
- b) bəxş edilmiş
- c) çevik və möhkəm
- d) nizamlayıcı
- e) daimi və müvəqqəti

42. Türkiyə və İtaliya Respublikasının siyasi sistemlərinin oxşar cəhətlərinə daxil deyil:

- a) qanunun aliliyi, hüququn üstünlüyü
- b) baş nazir hökumətin ümumi siyasətinə rəhbərlik edir
- c) parlament idarəçiliyi mövcuddur
- d) parlament ikipalatalıdır
- e) dövlət quruluşuna münasibətdə unitardır

43. Almaniya və Yaponiyanın siyasi sistemlərinin fərqli cəhətlərinə daxildir:

- a) suverenlik xalqa məxsusdur
- b) respublika prezidenti federal məclis tərəfindən seçilir
- c) ikipalatalı parlamentin mövcudluğu
- d) parlament idarəçiliyi mövcuddur
- e) baş nazir hökumətin ümumi siyasətinə rəhbərlik edir

44. Azərbaycan və Fransa Respublikasının siyasi sistemində aid əlamət deyil:

- a) federativ dövlətdir
- b) qanunun aliliyi, hüququn üstünlüyü
- c) prezident ümumi və birbaşa seçkilər əsasında 5 il müddətinə seçilir
- d) parlament Milli Məclis adlanır
- e) çoxpartiyalılıq mövcuddur

45. ABŞ və Böyük Britaniyanın siyasi sistemindəki başlıca fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri:

- a) qanunun aliliyi, hüququn üstünlüyü
- b) ikipartiyalı sistemin mövcudluğu
- c) dövlət başçısı- prezident seçilir
- d) ikipalatalı parlament mövcuddur
- e) vətəndaş mədəniyyəti formalaşmışdır

46. Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçiliyi forması:

- a) yarımprezidentli respublika
- b) prezidentli monokratik respublika
- c) parlamentli respublika
- d) prezidentli respublika
- e) prezidentli hərbi respublika

47. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərinə daxil deyil:

- a) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkiləri təyin edir
- b) Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Şurasını yaradır
- c) Milli Məclisdə qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olur
- d) Milli Məclisi buraxmaq səlahiyyətlərinə malik olur
- e) Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanıdır

48. Bunlardan hansı müqayisəli təhlil metodunun xüsusiyyətlərinə aid deyil?

- a) siyasi planlaşdırma
- b) oxşar və fərqli cəhətlərin toplanması və təsvir edilməsi
- c) təhlil olunan problemin perspektivli və əhatəli olması
- d) müqayisəli dövrləşdirmə
- e) siyasi təsisatların deduktiv nəzəri modelinə və onların dürləşdirilməsinin induktiv metoduna əsaslanması

49. Parlamentli respublika idarəçiliyi formasına daxil deyil:

- a) Yunanıstan
- b) İtaliya
- c) Almaniya
- d) Portuqaliya
- e) ABŞ

50. Riqsdaq hansı ölkənin parlamentidir:

- a) Kanada
- b) Finlandiya
- c) İsveç
- d) Norveç
- e) Türkiyə

51. Qeyri-məhdud səlahiyyətli parlamenti məhdud səlahiyyətli parlamentdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət:

- a) parlamentin ikipalatalı xarakteri
- b) parlament üzvünün qanunvericilik təşəbbüsü hüququ
- c) parlament işinin təşkili
- d) hüquqi baxımdan istənilən məsələlər üzrə qanun və qərarlar qəbul edə bilməsi
- e) dövlətlərarası müqavilələrin təsdiqi

52. Məşvərətçi parlament mövcuddur:

- a) İordaniya, Küveyt
- b) Fransa parlamenti
- c) Türkiyə parlamenti
- d) ABŞ və Braziliya konqresi
- e) Azərbaycan parlamenti

53. Məhdud səlahiyyətli parlament mövcuddur:

- a) İtaliya
- b) İngiltərə
- c) Türkiyə
- d) Fransa, Seneqal
- e) Almaniya, Hindistan

54. İmpeçment prosedurası öz başlanğıcını haradan və nə vaxt götürmüşdür?

- a) Fransa parlamenti XII əsr
- b) Azərbaycan parlamenti XX əsr
- c) İngilis parlamenti XVIII əsr
- d) ABŞ konqresi XIX əsr
- e) İtaliya parlamenti XVIII əsr

55. İkipalatalı parlamentin yaranma tarixini göstərin:

- a) ABŞ XIX əsr
- b) İngiltərə XIV əsr
- c) İtaliya XVIII əsr
- d) İspaniya XII əsr
- e) Almaniya XX əsr

56. Azərbaycanın ilk müstəqil parlamenti nə vaxt fəaliyyətə başlamışdır?

- a) 1918-ci il dekabrın 7-də
- b) 1918-ci il fevralın 2-də
- c) 1991-ci il oktyabrın 1-də
- d) 2000-ci ilin noyabrında
- e) 1919-cu il avqustun 4-də

57. Parlamentin yuxarı palatası aşağı palata tərəfindən üzvləri arasından seçilir:

- a) ABŞ və Meksika
- b) İtaliya və Fransa
- c) Almaniya və Yaponiya
- d) Hindistan və Braziliya
- e) Norveç və İslandiya

58. Dolaylı seçkilər əsasında hansı ölkənin parlamentinin yuxarı palatası seçilir?

- a) Fransa parlamentində senat
- b) Almaniya parlamentində bundesrat
- c) İtaliya parlamentində senat
- d) Yaponiya parlamentində müşavirlər palatası
- e) ABŞ-da senat

59. Parlament idarəçiliyi sistemindən fərqli olaraq prezident idarəçiliyi sistemində parlamentin səlahiyyətlərinə daxil deyil:

- a) parlament üzvünün qanunvericilik təşəbbüsü hüququ
- b) dövlət büdcəsinin təsdiqi və ona nəzarət
- c) impiçment formasında ali vəzifəli şəxslərin vəzifədən kənarlaşdırılması
- d) icra hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılması
- e) parlament işinin təşkili

60. Parlament prezidenti seçə bilər:

- a) ABŞ
- b) İsrail
- c) Azərbaycan
- d) Fransa
- e) Rusiya Federasiyası

61. Federativ dövlətlərdə ikipalatalı parlamentin olmasının başlıca səbəbini göstərin:

- a) hər iki palataya bərabərhüquqlu səlahiyyətin verilməsi
- b) yuxarı palatanın veto hüququ
- c) aşağı və yuxarı palatanın seçilməsi formalarında olan fərqlər
- d) siyasi qüvvələrin nisbəti
- e) federativ dövlətin ikili xarakteri

62. Azərbaycan Respublikasının ilk müstəqil Konstitusiyası qəbul olunmuşdur:

- a) 1928
- b) 1918
- c) 1995
- d) 1993
- e) 2000

63. Səsvermədə iştirak seçicilərin vəzifəsi deyil, hüququdur:

- a) Belçikada
- b) Türkiyədə

- c) Azərbaycanda
- d) İtaliyada
- e) Lüksemburqda

64. Absenteizm hadisəsi nədir?

- a) səsvermədə iştirak etmək
- b) seçkiləri saxtalaşdırmaq
- c) seçkiləri udurmaq
- d) səsvermədə iştirakdan boyun qaçırmaq
- e) səslərin sayılması

65. Dolaylı seçki əsasında prezidentin seçilməsi:

- a) ABŞ-da
- b) Rusiya Federasiyasında
- c) Gürcüstanda
- d) Azərbaycanda
- e) Ukraynada

66. Proporsional təmsilçilik seçki sisteminin çatışmayan cəhətlərindəndir:

- a) səslərin itkisinin azalması
- b) ölkədə qüvvələr nisbətini real əks etdirməsi
- c) çoxpartiyalılığın inkişafına yol verilməsi
- d) ümumdövlət mənafeələrinin üstünlük təşkil etməsinə şərait yaranması
- e) seçicilərlə namizədlər arasında birbaşa ünsiyyətin yaranmaması

67. Birbaşa seçki hüququ əsasında prezidentin seçilməsi:

- a) İtaliyada
- b) Fransada
- c) Almaniya
- d) İsraildə
- e) Moldovada

68. Yaponiyada nümayəndələr palatasına seçkilərin səlahiyyət müddəti neçə ildir?

- a) iki il
- b) beş il

- c) altı il
- d) dörd il
- e) yeddi il

69. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin neçə millət vəkili sərəhiyyələri təsdiq olunduqda səlahiyyətlidir?

- a) 95
- b) 63
- c) 100
- d) 83
- e) 52

70. Müqayisəli politologiyaya aiddir:

- a) izafi dəyər
- b) inses
- c) siyasi proses, siyasi təsisat
- d) fauna, flora
- e) pik və zirvə

71. Müqayisəli politologiya fənninə aid cümləni tapın:

- a) bədəvi ərəbləri hansı ərazidə yaşamışdır
- b) N. Gəncəvi XII əsrdə yaşamışdır
- c) Azərbaycan Respublikasında siyasi modernləşmənin xüsusiyyətləri
- d) sosial fizika ideyasının başlıca xüsusiyyətləri
- e) Azərbaycanın təbiəti mülayimdir

72. İngilis – Amerikan tipli siyasi sistemə xas olan siyasi mədəniyyət tipini müəyyənəşdirin:

- a) təbəəçi siyasi mədəniyyət
- b) patriarxal siyasi mədəniyyət
- c) vətəndaşlıq siyasi mədəniyyəti
- d) qarışıq siyasi mədəniyyət
- e) natamam siyasi mədəniyyət

73. Bu siyasi mədəniyyət tiplərindən hansı kontinental-Avropa siyasi sisteminə xas olan mədəniyyət tipidir?

- a) təbəəçi siyasi mədəniyyət
- b) ənənəvi teokratik mədəniyyət

- c) patriarxal siyasi mədəniyyət
- d) avtoritar siyasi mədəniyyət
- e) totalitar siyasi mədəniyyət

74. Patriarxal siyasi mədəniyyət tipinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qərarlaşdığını əsaslandırırırlar:

- a) E. Vyatr
- b) U. Rozenbaum
- c) Q. Almond və S. Verba
- d) U. Vlyum
- e) D. Elazar

75. Patriarxal, təbəəçi və fəal siyasi mədəniyyət tipini əsaslandırmışdır:

- a) X. Eksteyn
- b) D. Elazar və E. Vyatr
- c) Q. Almond və S. Verba
- d) U. Blyum
- e) F. Boyme

76. Siyasi mədəniyyət termini ilk dəfə hansı mütəfəkkir tərəfindən işlədilmişdir?

- a) F. Boyme
- b) M. Dyuverje
- c) İ. Herder
- d) S. Verba
- e) R. Rouz

77. Düzgün cavabı tapın:

- a) siyasi mədəniyyət termini işlədilmişdir, XVIII əsrdə
- b) siyasi mədəniyyət termini işlədilmişdir, XII əsrdə
- c) siyasi mədəniyyət termini işlədilmişdir, XIX əsrdə
- d) siyasi mədəniyyət termini işlədilmişdir, XV əsrdə
- e) siyasi mədəniyyət termini işlədilmişdir, XXI əsrdə

78. E. Vyatr siyasi mədəniyyətin hansı tiplərini göstərmişdir?

- a) liberal və ənənəvi mədəniyyət
- b) əxlaqi, fərdi və ənənəvi mədəniyyət

- c) yeni integrallaşma mədəniyyəti
- d) ənənəvi, silki-demokratiya və kütləvi siyasi mədəniyyət
- e) fəal, təbəəçi və patriarxal mədəniyyət

79. Siyasi mədəniyyətin elementlərinə daxil deyil:

- a) hakimiyyətə münasibət
- b) siyasi fəaliyyətin davranış üsulu
- c) vətəndaşların siyasi qərarların qəbul edilməsi prosesinə təsir imkanı
- d) siyasi əhval-ruhiyyə, psixoloji yönüm
- e) cəmiyyətdə gedən proseslərə biganə münasibət

80. Hakimiyyətin ənənəvi, harizmalı və rəşional-leqal tiplərini əsaslandırılmışdır:

- a) M. Dyuverje
- b) C. Lokk
- c) E. Vyatr
- d) M. Veber
- e) H. Morgentau

81. Demokratik rejimə keçidin formalarından biri:

- a) vahid ideologiyanın olması
- b) hərbi çevriliş
- c) tədrici islahatlar
- d) avtoritar tədbirlərin gücləndirilməsi
- e) çoxpartiyalılığın olmaması

82. Demokratiyaya aid əlaməti göstərin:

- a) varlı yuxarı təbəqənin hakimiyyəti
- b) nəcib mənşəyə malik insanlar qrupunun hakimiyyəti
- c) kütlənin hakimiyyəti
- d) çoxluğun hakimiyyəti
- e) maliyyəçi sənayeçi qrupların hakimiyyəti

83. İbtidai demokratiya hansı demokratiya formasında özünü biruzə vermişdir?

- a) birbaşa (bilavasitə)
- b) plüralist
- c) nümayəndəli-təmsilçi

- d) rəprezentiv
- e) plebissitçi

84. Roma demokratiyasını Afina demokratiyasından fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri:

- a) birbaşa (bilavasitə) demokratiya şəklində özünü göstərməsi
- b) təbiətinə görə kollektivçi demokratiya olması
- c) islahatların həyata keçirilməsi
- d) plebey (xalq) tribunları magistrliyi institutunun yaradılması
- e) çoxluğun hakimiyyətinə meydan verilməsi

85. Bunlardan hansı liberal demokratiyanı səciyyələndirən əlamətlərə aid deyil?

- a) şəxsiyyətin muxtariyyətinə üstünlük verilməsi
- b) hakimiyyətin bölünməsi və tarazlaşdırılması müxanizminin yaradılması
- c) çoxluğun azlıq üzərində hakimiyyətinə məhdudiyyət qoyulması
- d) idarəçilik funksiyasının həyata keçirilməsində hərbi hissələrin, drujinaların rolunun artması
- e) parlamentarizm

86. Azadlığın Böyük Xartiyası qəbul edilmişdir:

- a) 1302
- b) 1265
- c) 1215
- d) 1258
- e) 1297

87. Plüralist demokratiya konsepsiyası aiddir:

- a) ibtidai demokratiya
- b) müasir demokratiya
- c) klassik demokratiya
- d) antik demokratiya
- e) hərbi demokratiya

88. Kollektivçi demokratiyaya xas əlamət deyil:

- a) qrup maraqlarının rəqabəti və tarazlığı
- b) xalqın interpretasiyasında kollektivizm
- c) azadlığın kollektiv izahı

- d) xalq arasında ziddiyyətlərin olmaması
- e) ümumi siyasi səfərbərlik

89. Bu əlamətlərdən hansı demokratiyanın iqtisadi deyil, sosial əsaslarına daxildir?

- a) bazar rəqabəti
- b) urbanizasiyanın yüksək səviyyəsi
- c) sosial plüralizm
- d) iqtisadi və sənaye inkişafının yüksək səviyyəsi
- e) kütləvi kommunikasiyaların inkişaf səviyyəsi

90. Demokratiya terminini ilk işlədən mütəfəkkirlərdən biri:

- a) Q. Almond
- b) C. Løkk
- c) Herodot
- d) Ş. Monteskye
- e) İ. Şumpeter

91. Mühafizəkarlığı liberalizmdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət:

- a) şəxsi mülkiyyət hüququnun qorunması
- b) qanunların aliliyinin təmin edilməsi
- c) demokratik prinsiplərin bərqərar edilməsi
- d) xırda və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi
- e) milli və cəmiyyət mənafeələrini üstün tutan milli dövlətçilik prinsiplərinin tam sistemə malik olması

92. Sosial demokratiyanı mühafizəkarlıqdan fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biri:

- a) utopik sosializmin prinsiplərinin qəbul edilməməsi
- b) yoxsulluğun ləğv edilməsi və işçinin hüququnun müdafiə edilməsi
- c) qanunların aliliyinin təmin edilməsi
- d) sahibkarlıqda vergi dərəcələrinin artırılması
- e) cəmiyyətdə demokratik prinsiplərin bəyan edilməsi

93. Demokratik sosializm konsepsiyası termini ilk dəfə kim tərəfindən işlədilib?

- a) A. Bebel
- b) K. Kautski
- c) F. Engels
- d) V. Lenin
- e) T. Mor

94. 1933-cü ildə milli sosializm ideologiyası zəminində qurulan totalitar siyasi rejim:

- a) İtaliyada qurulmuş siyasi rejim
- b) İspaniyada qurulmuş siyasi rejim
- c) Almaniya qurulmuş siyasi rejim
- d) Yunanıstanda qurulmuş siyasi rejim
- e) Sovet siyasi rejimi

95. Siyasi rejimlərin ilk tarixi təsnifatını vermişdir:

- a) Platon
- b) M. Dyuverje
- c) Herodot
- d) K. Marks
- e) K. Fridrix

96. İspan politoloqu Sanisteban siyasi partiyaların təsnifatını belə nəzərdən keçirmişdir:

- a) kadr və kütləvi partiyalar
- b) parlament və qeyri-parlament partiyaları
- c) zəif və güclü struktura malik partiyalar
- d) yarışqan və inhisarçı partiyalar
- e) patronaj partiyalar

97. İtaliyada totalitar rejimin qurulması tarixini göstərin:

- a) 1922
- b) 1933
- c) 1917
- d) 1920
- e) 1939

98. Siyasi liderliyin səciyyəvi cəhətlərinə daxil deyil:

- a) böyük sosial qrupların maraqlarına cavab verən aydın siyasi proqramın olması
- b) siyasi iradə, məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə hazır olma
- c) iti ağıl və siyasi intuisiya
- d) təşkilatçılıq istedadı və nətiqlik qabiliyyəti
- e) problemin həllində səriştəsizlik nümayiş etdirmə halı

99. ABŞ Konqresinin nümayəndələr palatasının səlahiyyət müddəti neçə ildir?

- a) 6 il
- b) 4 il
- c) 5 il
- d) 2 il
- e) 7 il

100. Parlamentin aşağı palatası Milli Məclis adlanır:

- a) ABŞ parlamenti
- b) İtaliyanın parlamenti
- c) Yaponiyanın parlamenti
- d) Fransanın parlamenti
- e) Böyük Britaniyanın parlamenti

101. Massaçuse Texnologiya İnstitutu tərəfindən hazırlanmış "Dövlətlərin müqayisəli təhlili" adlı layihənin müəllifləri kimlərdir?

- a) R. Makridis və Q. Almond
- b) Q. Almond və S. Verba
- c) A. Benks və R. Tekstou
- d) Q. Adams və D. Bercess
- e) Q. Moska və V. Pareto

102. Milli birliyə nail olmağı əsas amil hesab edən demokratik tranzit nəzəriyyəsinin tərəfdarı kimdir?

- a) X. Lints;
- b) O. Donell
- c) F. Şmitter
- d) J. Uaytxed
- e) U. Rostou

103. Hansı ölkədə Ombudsman parlament tərəfindən seçilir?

- a) İsveçdə və Danimarkada
- b) Danimarkada və Fransada
- c) Fransada və Avstriyada
- d) İngiltərə və Fransada
- e) Türkiyə və Finlandiyada

104. Ombudsman icra hakimiyyəti və parlamentin birgə qərarı ilə təyin edilir:

- a) Danimarka və Avstriyada
- b) Finlandiya və Norveçdə
- c) Fransada
- d) Azərbaycanca
- e) Fransa və İsveçdə

105. İ.Şumpeterin demokratiyanın normal fəaliyyət göstərməsi üçün əsaslandığı fikrə daxil deyil:

- a) xalqın mühüm dövlət vəzifələrinə seçməyə layiqli ixtisaslı nümayəndələrinin olması
- b) siyasi orqanlar ilə qərarlar qəbul etməlidir ki, xalq onu başa düşə bilsin
- c) azadlığın kollektiv izahı
- d) idarəçilik işinin yaxşı təşkil olunmuş bürokratiyaya həvalə edilməsi
- e) özünə nəzarət mexanizminin formalaşması

106. Federasiya subyektlərinin öz konstitusiyası olur:

- a) ABŞ və Meksika
- b) Kanada və Pakistan
- c) Venesuela və Meksika
- d) Kanada və ABŞ
- e) Pakistan və Meksika

107. Federasiyalarda assosiativ dövlətlər vardır:

- a) Almaniya;
- b) Kanada
- c) RF
- d) ABŞ
- e) Pakistan

NAZİM SADIQ oğlu İBADOV

MÜQAYISƏLİ POLİTOLOGİYA

DƏRS VƏSİTİ

Mətbəə müdiri:	<i>Əvəz İdrisovlu</i>
Dizayner:	<i>Vəfa Nağıyeva</i>
Texniki redaktorlar:	<i>Dilbər Qələndərli</i> <i>Şahin Abbasov</i>
Operator:	<i>Şahin Salmanov</i>

Çapa imzalanıb 09.04.2010-cu il.

Sayı 500. Həcmi 14 ç.v.

Formatı 60x84 ¹/₈ Ofset çapı.

AzTU-nun mətbəəsi. H.Cavid pr.25.

Tel: (+012) 439-14-52

E.mail: aztumathee@yahoo.com